

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

Slezská univerzita v Opavě

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Slezská univerzita v Opavě
Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné

DĚJINY ČESKOSLOVENSKÉHO A EVROPSKÉHO HOSPODÁŘSTVÍ

Lubomír Nenička

Karviná 2014

Projekt OP VK č. CZ.1.07/2.2.00/28.0017
„Inovace studijních programů na Slezské univerzitě,
Obchodně podnikatelské fakultě v Karviné“

Obor: Historie.

Anotace: Studijní opora přibližuje hlavní rysy hospodářského vývoje Československa a Evropy ve 20. století. Cílem opory je prohloubit znalosti o proměnách československé a evropské ekonomiky v jednotlivých historických obdobích. V rámci jednotlivých kapitol o obecných rysech evropského hospodářství ve 20. století budou představeny hlavní rysy ekonomického vývoje českých zemí a Slovenska od počátků industriální společnosti do pádu komunistického režimu. Změny ekonomiky budou přiblíženy v širším kontextu politického a společenského vývoje. Spojení evropské a československé perspektivy umožní představit obecné tendence a zároveň podrobněji ukázat konkrétní specifika.

Klíčová slova: Hospodářství, Československo, Evropa, politický a sociální vývoj

Autor: **Mgr. Lubomír Nenička, Ph. D.**

Recenzenti: Mgr. Janusz Mika, Ph. D., Mgr. Branislav Dorko, Ph. D.

ISBN **978-80-7510-013-9**

OBSAH

ÚVOD	5
1 ZROD MODERNÍ INDUSTRIÁLNÍ SPOLEČNOSTI A JEJÍ NÁSTUP V ČESKÝCH ZEMÍCH	6
1.1 POČÁTKY NOVÉ EPOCHY V EVROPSKÉM HOSPODÁŘSTVÍ	6
1.2 PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE A JEJÍ DŮSLEDKY	9
1.3 POZICE JEDNOTLIVÝCH ZEMÍ V ÉŘE INDUSTRIALIZACE	13
1.4 PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE V ČESKÝCH ZEMÍCH A NA SLOVENSKU	15
2 EKONOMICKÉ ASPEKTY I. SVĚTOVÉ VÁLKY A JEJÍ DŮSLEDKY	18
2.1 EVROPA NA CESTĚ K I. SVĚTOVÉ VÁLCE	18
2.2 PRVNÍ GLOBÁLNÍ KONFLIKT A JEHO VLIV DOPADY NA EVROPSKOU EKONOMIKU	19
2.3 VERSAILLESKÝ SYSTÉM A DŮSLEDKY VÁLKY	20
2.4 PROMĚNY EVROPSKÉHO HOSPODÁŘSTVÍ PO I. SVĚTOVÉ VÁLCE	23
2.5 EVROPA V DOBĚ HOSPODÁŘSKÉ KONJUNKTURY	24
3 VZNIK ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY A JEHO EKONOMICKÉ ASPEKTY	27
3.1 ZALOŽENÍ SAMOSTATNÉ ČSR	27
3.2 POLITICKÉ USPOŘÁDÁNÍ NOVÉHO STÁTU	29
3.3 BUDOVÁNÍ EKONOMICKÉ SAMOSTATNOSTI NOVÉ REPUBLIKY	31
3.4 PRŮBĚH POVÁLEČNÉ KRIZE A JEJÍ PŘEKONÁNÍ V DRUHÉ POLOVINĚ 20. LET	33
4 RUSKÁ EKONOMIKA PO ROCE 1917	36
4.1 RUSKÉ HOSPODÁŘSTVÍ NA POČÁTKU BOLŠEVICKÉ VLÁDY	36
4.2 NOVÁ EKONOMICKÁ POLITIKA JAKO VÝCHODISKO Z KRIZE	38
4.3 ZMĚNY SOVĚTSKÉ EKONOMIKY PO STALINOVĚ NÁSTUPU	39
5 VELKÁ HOSPODÁŘSKÁ KRIZE A JEJÍ DŮSLEDKY	42
5.1 „VELKÁ DEPRESE“ V USA	42
5.2 NÁSTUP VELKÉ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE V EVROPĚ	43
5.3 SNAHY O ŘEŠENÍ KRIZE	44
5.4 DOPADY VELKÉ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE NA ČESKOSLOVENSKOU EKONOMIKU	46
6 NÁSTUP NACISMU A JEHO DŮSLEDKY	50
6.1 UCHOPENÍ MOCI NACISTY A POČÁTKY DIKTATURY	50
6.2 HOSPODÁŘSKÁ A SOCIÁLNÍ POLITIKA NACISTICKÉHO NĚMECKA VE 30. LETECH	52
6.3 SITUACE V EVROPĚ V DRUHÉ POLOVINĚ 30. LET	53
7 VÁLEČNÉ EKONOMIKY V LETECH 1939-1945	56
7.1 BUDOVÁNÍ NĚMECKÉHO VELKOPROSTOROVÉHO HOSPODÁŘSTVÍ	56
7.2 ČESKÉ ZEMĚ V LETECH 1938-1945	57
7.3 VÁLEČNÉ EKONOMIKY ZEMÍ PROTIHITLEROVSKÉ KOALICE A PORÁŽKA NĚMECKA	60
8 HOSPODÁŘSKÁ OBNOVA POVÁLEČNÉ EVROPY A ČESKOSLOVENSKA	63
8.1 DŮSLEDKY VÁLKY A JEJICH PŘEKONÁVÁNÍ	63
8.2 PROMĚNY HOSPODÁŘSKÉ POLITIKY	65
8.3 MARSHALLŮV PLÁN HOSPODÁŘSKÉ OBNOVY EVROPY	66
8.4 POČÁTKY STUDENÉ VÁLKY	67
8.5 SITUACE V POVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU	67

9	ZÁPADNÍ EVROPA PO ROCE 1950	72
9.1	HOSPODÁŘSKÝ VZESTUP EVROPSKÝCH STÁTŮ V 50. A 60. LETECH	72
9.2	POČÁTKY EVROPSKÉ INTEGRACE.....	72
9.3	DEKOLONIZACE A JEJÍ DŮSLEDKY	74
10	BUDOVÁNÍ CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÉ EKONOMIKY A JEJÍ PODOBA V ČSR.....	77
10.1	CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ V SOVĚTSKÉM BLOKU	77
10.2	NASTOLENÍ CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÉ EKONOMIKY V ČSR PO ROCE 1948.....	78
10.3	LIKVIDACE ŽIVNOSTENSKÉHO PODNIKÁNÍ A KOLEKTIVIZACE ZEMĚDĚLSTVÍ.....	79
10.4	PROBLÉMY ČESKOSLOVENSKÉ EKONOMIKY V DOBĚ PRVNÍCH PĚTILETEK.....	81
11	ZMĚNY 60. LET A SNAHY O REFORMY VE VÝCHODNÍM BLOKU.....	84
11.1	VYOSTŘENÍ „STUDENÉ VÁLKY“ NA ZAČÁTKU 60. LET	84
11.2	PROBLÉMY CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÝCH EKONOMIK JEJICH PRŮBĚH V ČSR.....	84
11.3	HOSPODÁŘSKÁ REFORMA Z DRUHÉ POLOVINY 60. LET	85
12	ZMĚNY HOSPODÁŘSKÉHO VÝVOJE V 70.-80. LETECH	89
12.1	„ROPNÉ ŠOKY“ A JEJICH VLIV NA EVROPSKOU EKONOMIKU	89
12.2	ZMĚNY REŽIMŮ V JIŽNÍ EVROPĚ	90
12.3	POKRAČOVÁNÍ EVROPSKÉ INTEGRACE	92
12.4	OBRAT V HOSPODÁŘSKÉ POLITICE ZÁPADNÍCH ZEMÍ	93
12.5	PROBLÉMY VÝCHODNÍHO BLOKU A NOVÉ SNAHY O REFORMU	94
13	PÁD KOMUNISTICKÝCH REŽIMŮ A ROZVOJ EVROPSKÉ INTEGRACE .	97
13.1	ROZPAD VÝCHODNÍHO BLOKU	97
13.2	OBNOVA DEMOKRACIE A TRŽNÍ EKONOMIKY V ČSR A ČR.....	99
13.3	VÝVOJ EVROPSKÉ INTEGRACE OD 90. LET	102
	ZÁVĚR.....	105
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	106

ÚVOD

Dvacáté století bylo časem převratných změn, jejichž dědictví stále ovlivňuje i současné dění. V jeho průběhu se prosazovaly pozitivní tendence jako šíření demokratických principů, prosperita, zlepšování životní úrovně a technologický rozvoj. Na druhé straně však dvacáté století přineslo také hospodářské krize, dvě světové války, nové ničivé zbraně, genocidy a vlády totalitních režimů. Také současnou podobu i další směřování Evropy a její ekonomiky poznamenaly významně právě prožité události dramatického dvacátého století a zkušenosti z nich získané. Vzájemné konflikty evropských států oslabily pozici Evropy a důsledky těchto střetů vedly v době tzv. studené války k jejímu rozdělení. Zkušenost ničivých válek se však stala také impulsem k evropské integraci, do níž se v prvních letech nového století mohli zapojit rovněž bývalé komunistické státy. Tak tomu bylo i v případě České Republiky, v jejíž minulosti se odrážela rozporuplnost dvacátého století. Dosažení nezávislé existence v podobě samostatného Československa, po dvaceti letech ztráta svobody, její opětovné získání až konci 80. let a následná obnova demokracie a tržní ekonomiky - to byly hlavní mezníky moderních českých (a slovenských) dějin. Projevovaly se v nich národní specifika i některé typické tendence evropského vývoje. Tyto události měly také významný vliv na proměny československé ekonomiky.

Hlavním tématem předkládané studijní opory je hospodářský vývoj Evropy a Československa ve 20. století. Spojení evropské a československé perspektivy umožní představit obecné tendence a zároveň podrobněji ukázat konkrétní specifika. Studenti by tak měli získat širší rámec informací k zařazení ekonomiky českých zemí do mezinárodních vazeb. V rámci jednotlivých kapitol o obecných rysech evropského hospodářství ve 20. století budou představeny hlavní rysy ekonomického vývoje českých zemí a Slovenska od počátků industriální společnosti do pádu komunistického režimu. Proměny evropského a československého hospodářství budou přiblíženy v kontextu s celkovým politickým a společenským vývojem.

1 ZROD MODERNÍ INDUSTRIÁLNÍ SPOLEČNOSTI A JEJÍ NÁSTUP V ČESKÝCH ZEMÍCH

1.1 POČÁTKY NOVÉ EPOCHY V EVROPSKÉM HOSPODÁŘSTVÍ

Evropské hospodářství ve 20. století bylo formováno předchozím vývojem, který významně ovlivnil jeho podstatu, jeho přednosti i nedostatky. Úvodní kapitola by proto měla alespoň stručně zmapovat cestu Evropy k moderní industriální společnosti. Nejprve představí hlavní změny a nové vývojové tendence v evropském hospodářství, které umožnily jeho následný rozmach. Kapitola tak připomene rozpad tzv. feudálního systému, důsledky zámořských cest a postupný nástup kapitalistického hospodářství v západní Evropě. Větší prostor bude věnován proměnám evropské ekonomiky i celé společnosti v éře tzv. průmyslové revoluce. Příslušná podkapitola přiblíží její charakteristické rysy, okolnosti jejího nástupu i její různý průběh ve vybraných evropských zemích. Podrobněji budou popsány dopady průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku a představena budou také specifika jejich hospodářského vývoje v 19. století.

Jedním ze základních předpokladů vzniku industriální společnosti byl postupný **rozklad feudálního systému**, jenž se rozvinul ve většině zemí středověké Evropy. Na jeho počátku panovník uděloval půdu tzv. v léno (latinsky feudum) svým vazalům, kteří mu zato byli v případě potřeby povinováni vojenskou službou. Takto propůjčená půda se postupně stala dědičnou a tím byl položen základ vrchnostenského hospodářství, v jehož rámci šlechta fakticky vlastnila nejen pozemky, ale také ovládala na nich pracující poddané. Feudální systém byl v zásadě zemědělskou civilizací, v níž hrálo dominantní roli naturální hospodářství. V době vrcholného středověku se však začaly prosazovat nové tendence hospodářského vývoje, které přispívaly k rozložení tradiční feudální ekonomiky. Kvalitativní změny v zemědělství (zavedení trojpolního systému) vedly ke zvýšení produkce a spolu s tím i k **rozšiřování směny zboží**. Současně **rostl význam peněz a** v návaznosti na to se měnily i feudální povinnosti rolníků, které postupně nahrazovala peněžní renta. Zvyšovala se rovněž **důležitost měst** jako politických, správních a ekonomických center.

K dalšímu rozvoji evropského hospodářství přispěly významně **zámořské objevy** v 15. století. Objevné plavby umožnil zásadní technologický pokrok v konstrukci lodí a navigačních přístrojů. Jedním z hlavních impulsů k **hledání nových obchodních cest do Orientu** byla expanze Osmanské říše, která po dobytí hlavního města Byzantské říše Cařihradu (dnešní Istanbul) v polovině 15. století posílila svůj vliv ve Středomoří. Evropský obchod s Orientem tak začal být narušován rostoucím osmanským vlivem. **Objevné plavby iniciovali** v prvním období především **Portugalcí**, kteří už od první poloviny 15. století usilovali o dosažení Indie obeplutím Afriky. Podařilo se jim to až v roce 1498, kdy **Vasco de Gama** skutečně **obeplul Afriku a dosáhl indických břehů**. Už předtím uskutečnil svou nejslavnější plavbu Janovan ve španělských službách **Kryštof Kolumbus**. Namísto Indie, která byla jeho původním cílem, však v roce **1492** dosáhl břehů nového světadílu. Kolumbus později podnikl další plavby stále v domnění, že dosáhl přímé cesty do Indie. Na začátku 16. století bylo prokázáno, že ve skutečnosti jde o nový kontinent, který získal jméno **Amerika** podle italského mořeplavce a autora populárního cestopisu Ameriga Vespucciho. Na Kolumbovy objevy navázali další mořeplavci v první polovině 16. století. Portugalec ve španělských službách **Fernando de Magalhaes** stanul v čele výpravy, která jako první obeplula zeměkouli. Italský mořeplavec žijící v Anglii **Giovanni Caboto** (známý také jako John Cabot) objevil Newfoundland i další území a stal se tak předchůdcem pozdějšího

anglického osidlování Severní Ameriky. Jacques Cartier ve 30. letech 16. století získal pro Francii dnešní Kanadu. Zmíněné západoevropské státy se však v zámoří začaly prosazovat až později. V první fázi zámořských cest však dominovali Španělé a Portugalci.

Španělsko a Portugalsko si ještě **na konci 15. století rozdělily zámořské državy** podle smlouvy z Tordesillas tak, že jejich západní část připadla Španělům a východní Portugalcům. V portugalské sféře vlivu se kromě Indického oceánu ocitla také dnešní Brazílie. Zatímco Portugalci bohatli na obchodu s kořením z Asie, Španělé ovládli naleziště drahých kovů ve střední a jižní Americe. Španělé na rozdíl od Portugalců nově objevená území kolonizovali a osidlovali - zpravidla bez nejmenších ohledů na místní obyvatelstvo. V prvních desetiletích 16. století **španělští dobyvatelé vyvrátili bohaté civilizace Aztéků v Mexiku a Inků v Peru**. Dobytí těchto říší provázely masakry domorodého obyvatelstva, jež si vyžádaly miliony mrtvých. Nedostatek pracovních sil, který se v důsledku toho začal projevovat, řešili Španělé už od začátku 16. století dovozem otroků z Afriky. O sto let později tvořili afričtí otroci většinu obyvatel Západoindického souostroví, jak byly španělské kolonie nazývány.

Objevení nové pevniny mělo dalekosáhlé **důsledky i** pro ekonomický vývoj v Evropě. Mezi nejvýznamnější z nich patřily:

- byly položeny základy světového obchodu
- objev nového kontinentu přinesl příliv nových plodin (brambory, rajčata, kukuřice, dýně, červená paprika, tykev, fazolové lusky, tabák) a druhů zvířat (krocán).
- nepříznivým důsledkem byla tzv. **cenová revoluce**. Její příčinou příliv byl drahých kovů z Ameriky, což přineslo snížení jejich hodnoty a důsledkem toho byl nárůst cen běžného zboží.
- objev nového kontinentu ovlivnil také postupný vznik koloniálního systému
- pro evropskou ekonomiku byl zvláště významným důsledkem přesun obchodních center ze Středomoří k Atlantiku

Dopady zeměpisných objevů vedly k dalšímu prohloubení rozdílnosti hospodářského vývoje v různých částech Evropy. Vnitřní rozmanitost byla také jedním z hlavních charakteristických rysů Evropy, již se odlišovala od mocných východních civilizací. Evropský vzestup v době pozdního středověku a nastupujícího novověku (tedy na přelomu 15. a 16. století) byl dán kombinací řady faktorů, které v daném období působily pouze zde. Expanzi Evropy umožňoval volný obchod, existence různých politických a vojenských center a také intelektuální svoboda, jež přispěla k technologickému rozmachu.

Portugalsko a Španělsko nedokázaly využít možností, které jim nabízely jejich pozice v Novém světě. Centrum hospodářského pokroku se přesunulo do západní Evropy, kde se postupně prosadily Anglie a Holandsko. Zásadně odlišný ekonomický vývoj začal právě v **Nizozemí**, které jako první v Evropě otevřelo cestu kapitalistickému hospodářství. Předpokladem k tomu byla větší orientace na zahraniční obchod a příznivé politické podmínky, vycházející z úspěšné revolty proti feudální moci. V roce 1579 severní provincie povstaly proti španělské nadvládě a podařilo se jim získat nezávislost. Jižní provincie – budoucí Belgie – naproti tomu dál ovládalo Španělsko. **Nizozemská revolta** byla zároveň první tzv. **buržoazní revolucí**, protože jako vládnoucí vrstva se zde etablovalo měšťanstvo. Revoluce měla také náboženský charakter, neboť nizozemští povstalci se hlásili k novému protestantskému vyznání a vzbouřili se tak rovněž proti katolické moci, kterou ztělesňovala

právě španělská nadvláda. **Protestanství** bylo významným faktorem, jenž ovlivnil proměnu evropské společnosti v době nastupujícího novověku. Jeho nástupem vyvrcholila dřívější kritika katolické církve a snaha o její reformu. Zakládající osobností protestanství byl německý kněz **Martin Luther**, jenž ve 20. letech 16. století završil rozchod s katolictvím a položil základy nové křesťanské církve. Protestantství se z Německa šířila i do dalších částí západní a severní Evropy. Ještě v 16. století se prosadila ve Skandinávii, Švýcarsku, za specifických podmínek i v Anglii a rovněž nizozemských provinciích. Protestantismus charakterizuje snaha o návrat k evangelickému křesťanství, odmítnutí autority papeže, odlišný podoba bohoslužeb, zrušení celibátu kněžím a také odlišný postoj k hospodářství a podnikatelským aktivitám.

Hospodářský **pokrok v obchodě, zemědělství a námořní plavbě** v Nizozemí umožňovala náboženská tolerance i likvidace společenských omezení. Úspěchy země dosahovala zejména v zahraničním obchodě. Amsterdam se stal světovým centrem bankovníctví a obchodu s drahými kovy. Právě zde se rozvinula **technika burzovního obchodu s cennými papíry a zbožím**, již postupně přejala i další státy. Svoboda panovala i v rozvíjejícím se průmyslu, nejvýznamnější průmyslová odvětví se vymanila z pout omezujících cechovních pravidel. Charakteristickým rysem hospodářských změn té doby byl postupný přechod k progresivním formám výroby. Cechovní řemeslo začaly ve větší míře nahrazovat **manufaktury**. Existovaly různé formy manufakturní výroby – centralizované a rozptýlené (tzv. domácí práce, část výroby byla zadávána vesnickým řemeslníkům). Manufaktury byly sice rovněž založeny na ruční práci, od řemeslné výroby je však odlišovala **vnitřní dělba práce**. Navíc manufaktury umožňovaly využívat i nekvalifikované síly. Ve větší míře se tento typ výroby začal prosazovat v 15.-16. stol. v severní Itálii a ve Flandrech (Belgie). Největší rozmach v 17.-18. stol. v Anglii (vláňství).

V dalším období se v zámoří začala prosazovat rovněž Anglie. Na začátku 17. století byla založena první **anglická kolonie** v Severní Americe a anglické osídlení se zde dál rozvíjelo i v souvislosti s migrací příslušníků pronásledovaných náboženských skupin (puritánů aj.). Angličané zakládali postupně další soukromé i královské kolonie, prosazovali se na úkor Nizozemců a na dobytém území vytvářeli vlastní osady (např. New York). Jednotlivé osady se odlišovaly různým právním statutem, rozdílným vnitřním uspořádáním i hospodářskými a sociálními specifiky. Zakládání a rozvoj kolonií na severoamerickém území potvrzovaly mocenský vzestup Anglie. Během občanské války v 17. století anglický parlament zabránil pokusům o nastolení panovnického absolutismu a v následujícím období parlamentarismus dál posílil své postavení na úkor královské moci. Přijetím zákona o unii mezi Anglií a Skotskem z počátku 18. století byl vyhlášen **vznik Spojeného království Velké Británie**. Britský vzestup pokračoval také v dalších desetiletích a projevil se dosažením hegemonie v Severní Americe a Indii po vítězstvích nad Francií v průběhu tzv. sedmileté války (1756-1763). Britská politika byla však samotnými osadníky v Americe vnímána jako vykořisťující. Kolonisté se bouřili zejména proti různým dávkám a clům (např. daň z cukru a clo z dovozu čaje) vypisovaných britskou vládou. I přes její dílčí ústupky nespokojenost osadníků nemizela a naopak mezi nimi sílilo volání po nezávislosti. Napětí se nakonec přetavilo v otevřený střet mezi rebelujícími kolonisty a britskými jednotkami. V průběhu začínajícího konfliktu představitelé 13 kolonií vyhlásili 4. července **1776 nezávislost Spojených států amerických**. Deklarace nezávislosti obsahovala také ustanovení, formulující principy rovnosti všech občanů a jejich základních práv. Po několika letech bojů byla Velká Británie nakonec v důsledku vojenských porážek a pod mezinárodním tlakem donucena kapitulovat a v roce 1783 uznala nezávislost vzbouřených kolonií. Vznikl tak nový stát, jenž vyrostl z evropských kořenů a jehož počátky byly poznamenány evropským vlivem.

Nově vzniklé **Spojené státy americké (USA)** byly ustaveny jako federativní republika, jež nebyla zatížena dědictvím evropského feudalismu. I tento fakt vytvářel předpoklad pro americký rozmach v následujícím století, kdy se USA staly významným konkurentem evropské hegemonie ve světové ekonomice.

Nejslavnější revoluce té doby vypukla ve Francii. Zde se první pokusy o hospodářské reformy uskutečnily už v době předrevoluční. Za vlády Ludvíka XIV. byly politikou jeho ministra Colberta prosazovány zásady první novodobé ekonomické teorie – tzv. merkantilismu. **Merkantilismus** hlásal, že cílem hospodářské činnosti má být růst množství drahých kovů v zemi. Cestou ke zvýšení bohatství měla být podle tohoto učení aktivní obchodní bilance (přebytek vývozu nad dovozem). V praxi se toto učení prosazovalo nejvýrazněji ve Francii za ministra Colberta (1661-1683) a jeho nástupců. On i jeho nástupci se snažili o zvýšení výnosů z daňové soustavy a o zlepšení obchodní bilance země. Tohoto cíle chtěli dosáhnout zaváděním ochranných cel na dovážené zboží. Protekcionistická politika Francie však vyvolávala nelibost ostatních zemí. Ani další reformy se nepodařilo prosadit a hospodářská situace Francie zůstávala nepříznivá.

Vzrůstající hospodářské problémy vedly v závěru 18. stol. k vyhocení revolučních nálad. V zemi fakticky neexistoval fungující systém státních financí, jehož součástí by byly také pravidelné roční záznamy o příjmech a výdajích. Francie byla také kvůli přístupu ke svým finančním závazkům považována za nespolehlivého dlužníka a nové půjčky získávala jen s vysokými úroky. Situace se vyhroutil v roce 1789. Dobyť Bastily 14. července **1789** je považována za počátek tzv. **Velké francouzské revoluce**, která odstranila staré feudální výsady a omezení ve prospěch měšťanstva. V jejím průběhu byly odstraněny zbytky nevolnictví a zkonfiskován církevní majetek. Ke splnění rolnických požadavků došlo v plné míře až za tzv. jakobínské diktatury, kdy byla rolníkům za zvýhodněných podmínek prodávána zkonfiskovaná půda větší části šlechty. Jakobíni navíc zrušili i **feudální nároky šlechty na rentu z půdy**. Toto dalekosáhlé opatření učinilo z rolníků bezplatně majitele půdy, jejíž držení přecházelo z generace na generaci. Tím byla dána **malovýrobní struktura francouzského zemědělství**, která zde vydržela prakticky až do 20. století. Některá opatření jakobínů byla po pádu jejich diktatury v roce 1794 zrušena, přesto ráz dosažených změn v hospodářské oblasti zůstal vcelku zachován. Zůstalo tomu tak i poté, co se moci chopil **Napoleon Bonaparte**. V dalším revolučním období byla reformována finanční správa a ve Francii byl stejně jako dříve v jiných evropských zemích vytvořen jednotný byrokratický aparát zaměřený na výběr daní. I po Napoleonově definitivní porážce v roce 1815 a po znovunastolení monarchie už nebylo možné obnovit feudální poměry v takové míře jako tomu bylo před revolucí. Francouzská revoluce inspirovala řadu podobných revolt v Evropě i národně osvobozené hnutí v Latinské Americe. Výrazně přispěla k zhroucení feudální společnosti a otevřela cesta nastupujícímu kapitalismu.

1.2 PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE A JEJÍ DŮSLEDKY

Termín „průmyslová revoluce“ je poněkud zjednodušující a nepřesné označení přechodu od zemědělské civilizace k civilizaci industriální. První fáze tohoto procesu, nazývaná také jako **tzv. první průmyslová revoluce**, začala nejprve v Anglii. Podle tradičního pojetí zde trvala zhruba od roku 1760 do roku 1840. Průmyslová revoluce byla však ve skutečnosti procesem, jehož začátek a průběh nelze tak snadno vymezit přesnými daty, a to ani v Anglii. Její kořeny sahají hlouběji do minulosti, tzv. průmyslová revoluce

nebyla také nějakým náhlým a snadno rozpoznatelným zvratem. Charakteristické rysy průmyslové revoluce byly:

- **Pokles významu zemědělského hospodářství**
- **Přechod k rozsáhlému využívání strojů poháněných mechanickou energií**
- **Využívání nových zdrojů energie**
- **Výraznější používání syntetických materiálů**

Právě přechod od ruční výroby v manufakturách k strojní velkovýrobě v továrnách byl nejvýznamnějším rysem změn, označovaných jako průmyslová revoluce. Přechod ke strojní výrobě umožnil objev nového zdroje hnací síly – **vynález parního stroje** (fungoval na principu ohřevu vody pomocí páry). Cesta k němu však nebyla jednoduchá. K využití nových technologií došlo nejprve v textilním průmyslu (ve spádacích strojích a tkalcovských stavech). Později začal být parní stroj využíván také v hornictví. Už na přelomu 17.-18. století začalo být v uhelných dolech v Anglii používáno parní čerpadlo. Význam těžby uhlí stále vzrůstal, ve větší míře začalo být využíváno k výrobě koksu. Ten se uplatnil především ke kvalitnější tavně surového železa.

Parní čerpadlo však zpočátku nebylo zcela bez chyb a proto byla jeho technická úroveň postupně zdokonalována. Ani poté však nezmizely některé nedostatky, jedním z těch hlavních byla přílišná spotřeba paliva. Odstraněním nedostatků byl v roce 1760 pověřen laboratorní technik univerzity v Glasgow **James Watt**. Jeho zdokonalený parní motor začal být využíván už ve velké míře a přinesl významný technologický pokrok. Stroje byly postupně modernizovány a postupně rostl také význam železa jako konstrukčního materiálu. Jeho předpokladem byla další kvalitativní změna – pokrok ve zpracování železa. Parní stroj přinesl revoluční **změny v dopravě**. V první polovině 19. století začaly být vyráběny lodě a lokomotivy na parní pohon. První železniční trať byla zprovozněna v roce 1825 mezi Liverpoolem a Manchesterem.

Ve Velké Británii se v 2. polovině 18. století rozvinula také klasická politická ekonomie. Jejím hlavním představitelem byl **Adam Smith** (1723-1790), jehož stěžejním dílem je kniha *Bohatství národů* (1776). V ní se především snažil dokázat, že zrušení nejrůznějších omezení soukromého podnikání podpoří soutěživost ekonomiky a tím zmaximalizuje kýžené „bohatství národů“. Navázal na něj **David Ricardo** (1772-1823) a poté další ekonomové, kteří položili základy **ekonomického liberalismu**. Jeho podstatou bylo odmítnutí státních zásahů do hospodářství a podpora volnému obchodu. Podle liberálů byl hybnou silou ekonomiky zisk, jenž označovali za jednu ze tří částí čistého produktu. Zásady ekonomického liberalismu se v Anglii ve 20.-30. letech 19. století uplatnily také v legislativní praxi. (např. byly zrušeny ochranné zákony v obchodě s obilím). V kontinentální Evropě se liberalismus prosazoval obtížněji, role státu zde byla tradičně výraznější.

Typickým rysem hospodářských změn v průběhu 19. století byl značný **nárůst populace a urbanizace** (nejprve opět v Anglii, zde žilo v roce 1750 7, 4 miliónů, o sto let později 20, 6 miliónů) Rostl také počet obyvatel měst (např. v Manchesteru v 1770 žilo 25 000 obyvatel, v roce 1850 jich bylo už přes 300 000). Růst počtu obyvatel nebyl jen přímým důsledkem postupující industrializace. Jeho hlavní příčinou bylo zvýšení zemědělské produkce, jež umožnilo rozšíření obdělávané půdy a uplatnění nových vědeckých metod v zemědělství. Pozitivní roli při nárůstu populace hrála i snazší migrace obyvatel, jíž výrazně napomohlo rozšíření železniční dopravy.

V době průmyslové revoluce se definitivně zformovaly také dvě základní společenské třídy – **podnikatelé** a **námezdní dělníci**. Industrializace dále prohloubila rozdíly mezi těmito třídami a vedla k vyostření sociálních problémů. Zavádění strojů mělo za následek pokles významu kvalifikované práce a rozšířilo tak možnosti námezdního zaměstnání žen a dětí. Produktivita práce se sice zvýšila, nicméně pracovní doba byla ještě prodloužena (na 14-16 hodin denně). Zhoršené pracovní podmínky dělníků vzbuzovaly nespokojenost, jež se záhy přetavila ve zformování prvních dělnických hnutí. Poprvé k tomu došlo opět v Anglii, kde se ve 30. letech 19. století ustavil tzv. **chartismus**. Stoupenci tohoto hnutí prosazovali nejen sociální, ale i politická práva dělníků. K jejich hlavním požadavkům patřilo zavedení všeobecného volebního práva, zvýšení mezd, zkrácení pracovní doby atd. Podařilo se jim prosadit řadu ústupků, nakonec ale bylo jejich hnutí potlačeno. Poté se v Anglii rozvinuly **odborové organizace**, které se zde soustředily především na vyjednávání se zaměstnavateli.

Vznik odborů byl jedním ze sociálních důsledků postupující industrializace. Vrcholné období kapitalismu volné soutěže v druhé polovině 19. století provázely rostoucí sociální rozpory, jež si uvědomovali i pokračovatelé liberalismu – např. John Stuart Mill (1806-1876) Liberálové je zamýšleli zmírnit reformami. Jiná řešení navrhovali stoupenci **socialismu** jako nového směru politické ekonomie. V jeho rámci se etablovalo radikální křídlo, brojící proti samotnému principu kapitalistického vlastnictví. Nejvýznamnějšími představiteli tohoto křídla byli – **Karl Marx** (1818-1883) a **Friedrich Engels** (1820-1895). Vytvořili učení o klíčové úloze materiální výroby ve společnosti a o přechodnosti společenských formací. Hlavním Marxovým dílem byl *Kapitál* dokončený po jeho smrti Engelsem. Marx zde doplnil klasickou teorii hodnoty novou **teorií nadhodnoty**. Nadhodnota je podle něj přebytkem hodnoty vytvořené prací nad hodnotou pracovní síly, resp. mzdou a vytvářejí ji námezdní produktivní pracovníci. Nadhodnota se mění v podnikatelský zisk či pozemkovou rentu a úrok. Marx tvrdil, že existuje rozpor mezi společenským charakterem výroby a soukromokapitalistickým přivlastňováním výsledků práce. Tento stále se vyhrocující rozpor měla podle Marxe vyřešit socialistická revoluce, jež měla nastolit společenskou formu vlastnictví výrobních prostředků. Vyvrcholením socialistického řádu měl být **komunismus** jako společnost s bezpečným hospodářstvím, rozdělujícím materiální statky dle potřeb.

Nástup modernizace a její vliv na evropské hospodářství ovlivnil také novou podobu mezinárodního měnového systému. Ještě v době nastupující průmyslové revoluce byl ve většině evropských zemí typický tzv. bimetalismus, v jehož rámci byly v oběhu užívány dva měnové kovy - zlato a stříbro. Velká Británie ovšem už na přelomu 18. a 19. století zavedla tzv. **zlatý standard**, který stanovoval směnitelnost měn za zlato. Další země tento systém přijaly až o několik desítek let později. Za přelom v nástupu nového měnového systému je považován rok 1870, kdy zlatý standard přijalo Německo a posléze i další země. Po zavedení zlatého standardu centrální banky v jednotlivých zemích byly povinny udržovat oficiální paritu mezi měnou a zlatem. Centrální banky tak musely dohlížet na množství zlata přicházející ze zahraničí a ještě ve větší míře dbát na to, aby do zahraničí nekontrolovatelně neodplývaly domácí zlaté rezervy. Zlatý standard zaváděl systém fixních devizových kurzů mezi jednotlivými měnami a tím také podporoval další rozvoj mezinárodního obchodu.

K rozvoji mezinárodního obchodu dále přispěla i **mezinárodní migrace**. Největší migrační vlna směřovala do zámoří, z Evropy se v průběhu 19. století vystěhovalo asi 60 miliónů osob. USA přijaly 35 miliónů přistěhovalců. Tato mezikontinentální migrace novým zemím s bohatými zdroji přinesla zásobárnu kvalifikovaných pracovních sil. Vytvořením nových mezilidských, kulturních a hospodářských vazeb dále posílila integraci mezinárodní

ekonomiky. Integraci mezinárodního obchodu napomohl také **vývoz kapitálu** ve formě investic a půjček.

Poslední třetina 19. století je obdobím, kdy vznikla skutečné **světová ekonomika**. To se zformovalo jako soustava vzájemně propojených národních ekonomik. Jeho vznik přinesl zásadní změny – zavedení světových cen, rozšíření hospodářského cyklu po celém světě, rozšíření mezinárodního pohybu kapitálu a migrace obyvatel a zformování světového trhu služeb. Probíhající industrializace byla spojena se vznikem **cyklického vývoje ekonomiky**, při němž se střídaly vzestupné a sestupné fáze hospodářských cyklů. Hospodářský vzestup přerušovaly pravidelné krize z nadvýroby. Rozšiřováním mezinárodní obchodní výměny se tyto výkyvy začaly šířit z jedné země do druhé. Později rozlišovány krátkodobé a dlouhodobé hospodářské cykly. První krize z nadvýroby postihla Anglii ve 20. letech 19. století. V dalších desetiletích se krize pravidelně opakovaly. V roce **1873 vypukla tzv. „Velká krize“**, jež byla nejdelší a nejtěžší krizí 19. století. Byla způsobena finanční panikou v Rakousku a USA, která se postupně rozšířila do všech průmyslových zemí. Za příčinu krize byla ve své době označována rostoucí mezinárodní konkurence, vzniklá v důsledku častého uzavírání mezinárodních obchodních smluv. Přelomem v mezinárodním obchodu byla **smlouva mezi Francií a Anglií v roce 1860** o vzájemném volném obchodu. Obsahovala doložku nejvyšších výhod – ke smlouvě se mohli připojit i další země. Pokud někdo z dalších států uzavřel smlouvu s jednou stranou, automaticky se tato smlouva vztahovala i na druhou stranu. Do systému volného obchodu se tak zapojovaly i další země. V době krize začala být tato otevřenost kritizována a následkem byl **návrat k protekcionismu**. V mnoha zemích byly přijaty nové celní zákony, omezující volný obchod. Dalším argumentem pro potlačení mezinárodního obchodu byla tehdejší situace v zemědělství. Od 70. let Evropu zaplavoval příliv levného obilí z USA, Ruska a Indie. Toto obilí bylo konkurencí pro produkci některých evropských států. S nastolováním podobných opatření souvisela **monopolizace**. Postupující koncentrace výroby vedla k vytváření mohutných společností, které na trhu získávaly výsadní postavení. Protekcionismus pomáhal toto monopolní prostředí rozvíjet.

V 2. polovině 19. století došlo k dalším významným změnám, které odstartovaly další fázi industrializace v Evropě a v USA, jež jsou nazývány také jako **druhá průmyslová revoluce**. V jejím průběhu došlo k rozšíření nových technologií. V 80. letech 19. století byla vynalezena parní turbína a už dříve se objevily první pokusy o **využití elektřiny**. Do běžného života pronikla elektřina později. Zprvu se využívala především při osvětlení. Přelomem v tomto směru se stal v roce 1879 Edisonův vynález žárovky. Ve stejné době zkonstruoval Werner von Siemens první elektrickou tramvaj, která přinesla revoluci v městské dopravě. V 2. polovině 19. stol. se prosadil také další nový zdroj energie – **ropa**. Ropa a její vedlejší produkty (zemní plyn) se zpočátku využívaly rovněž ke svícení. Ke konci století proběhly první experimenty se spalovacími motory (provedli je němečtí inženýři Nikolaus Otto, Karl Benz a Gottfried Daimler) při tom byly využívány jako palivo benzín a motorová nafta z ropy. Nastala éra osobních a nákladních aut a autobusů, jejichž výroba se později stala jedním z nejrozsáhlejších průmyslových odvětví 20. stol. (podnikatelé Armand Peugeot, Louis Renault, André Citroen ve Francii, William Morris v Anglii a Henry Ford v Americe). Nové vynálezy přispěly rovněž k **usnadnění výroby ocele**. Rozmach ocelářského průmyslu hluboce ovlivnil i další odvětví. Značný pokrok přinesly rovněž **inovace v komunikaci** jako byl vynález elektrického telegrafu (1832 – Samuel Morse) či telefonu (1876 - Graham Bell).

1.3 POZICE JEDNOTLIVÝCH ZEMÍ V ÉŘE INDUSTRIALIZACE

Hlavním hybatelem změn ve světové ekonomice na přelomu 18. a 19. století byla **Velká Británie**. Výjimečnost její ekonomiky byla dána nejen průmyslovou hegemonií, ale také vysokou úrovní finančních institucí a snadnou dostupností kapitálu. I v 19. století úspěšně pokračovala britská koloniální a obchodní expanze – Británie měla největší obchodní loďstvo a nejvíce investovala v zahraničí. Britští podnikatelé byli navíc připraveni reinvestovat své zámořské zisky. Velká Británie tak sama bohatla a navíc stimulovala světový obchod i rozvoj komunikací.

V kontinentální Evropě proběhla industrializace až po napoleonských válkách, které skončily v roce 1815. V zaostalejší části Evropy (Rusko, Uhersko, Polsko atd.) se průmyslová revoluce uskutečnila ještě později. Ve Spojených státech začala industrializace v prvních desetiletích 19. století – zpočátku jen v severovýchodních státech. Země však zůstávala vnitřně rozdělena. Existovaly geografické rozdíly ve struktuře zemědělského hospodářství. Na severu převažoval farmářský způsob, na jihu plantážní velkovýroba, závislá na práci otroků. Ekonomické, sociální a politické rozdíly mezi severem a jihem vyústily posléze v otevřený konflikt. Na začátku 60. let 19. století 11 jižních států vyhlásilo samostatnost – začala **válka Severu proti Jihu (1861-1865)**. Už v průběhu konfliktu prezident Lincoln vyhlásil zrušení otroctví (v roce 1862). Vítězství Severu v této občanské válce umožnilo překonat vnitřní nejednotnost a urychlit hospodářský rozvoj.

V samotné Evropě ještě v první polovině 19. století britský model industrializace úspěšně a rychle převzala **Belgie**, která získala nezávislost až v roce 1830. Rychlou industrializaci zde umožnily především dlouhá průmyslová tradice, hospodářský význam řady měst, bohatá naleziště uhlí a dalších surovin. Významnou roli také sehrálo rozhodnutí vlády vybudovat rychle moderní železniční síť. Pomalejší postup industrializace v sousední Francii ovlivňovaly chudší naleziště uhlí i dalších surovin, malovýrobní charakter jejího zemědělství a také nižší přírůstek obyvatelstva. Pozice Francie se zhoršila zvláště po porážce s německými státy vedenými Pruskem v roce **1870. Porážka Francie** otevřela cestu **sjednocení Německa**. K němu došlo utvořením Německého císařství, které bylo slavnostně vyhlášeno o rok později symbolicky v sídle poraženého nepřítele ve Versailles. Francie ztratila Alsasko a Lotrinsko a musela souhlasit s vyplacením válečných reparací. Německo bylo z evropských velmocí sjednoceno jako poslední (jen o deset let dříve byla sjednocena Itálie). Hlavní zásluhu na tom měl pruský kancléř **Otto von Bismarck**, který se stal rovněž rozhodujícím politikem nového Německé říše. Rychlejší industrializaci v Německu umožnilo to, že nebylo zatíženo zastaralými závody a zařízeními a mohlo tak rychleji přejímat nové technologie. Velký rozmach zaznamenal zvláště těžký průmysl (elektrotechnický, chemický, hutnický, ocelářský atd.).

Hospodářský vývoj rakouské Habsburské monarchie zaostával za stavem ekonomiky ve vyspělých částech západní Evropy a v rámci monarchie existovaly i značně zaostalé oblasti (např. Halič, východní Uhry, Bosna atd.). Právě národnostní, politická i ekonomická **nesourodost habsburského soustátí limitovala možnosti jeho ekonomického rozvoje**. Rychlejšímu ekonomickému rozvoji Rakouska-Uherska bránila také tradičně protekcionistická politika. Chráněná odvětví limitovaná vysokými výrobními náklady nebyla schopna uplatnit se na světových trzích. Hospodářskému rozvoji neprosplávala ani geografická poloha monarchie ve vnitrozemí Evropy s jediným významnějším přístavem Terstem. Revoluce z let 1848-49, byť neúspěšná, přinesla některé reformy umožňující další změny hospodářského vývoje. Bylo zrušeno poddanství, likvidovány zbytky cechovních organizací,

vznikly obchodní a živnostenské komory a byly přijaty liberální zákony o akciových společnostech. V roce 1850 byly zrušeny celní hranice mezi rakouskou a uherskou polovinou říše (vytvořil se jednotný vnitřní trh). Tento trend vyvrcholil i v důsledky porážky s Pruskem federalizací říše a její transformací na **Rakousko-Uhersko** v roce 1867. Společným pro obě části nového soustátí zůstávala osoba panovníka, zahraniční politika, měna a armáda. Ekonomická úroveň jednotlivých oblastí byla velmi rozdílná – k nejzaostalejší územím patřily východní Uhry, Halič, Bukovina, Dalmácie a Bosna. Průmyslový potenciál soustředěn ze tří čtvrtin právě v Předlitavsku.

Ještě pomalejší průběh měla industrializace v Rusku, jehož ekonomika navzdory vládním snahám na přelomu 19. a 20. století udržovala převážně zemědělský charakter. Významným mezníkem ruského hospodářského vývoje bylo **zrušení nevolnictví** v roce 1861. Rolníci tak získali svobodu i možnost získat půdu, z povinnosti vůči feudálům se však museli vykoupit. Na počátku 20. století Rusko postihla ekonomická krize prohloubená v roce 1905 porážkou ve válce s Japonskem. Poté vypukla neúspěšná revoluce, která zároveň vedla k určitým změnám hospodářské politiky. Nejvýznamnější z nich představovaly **Stolypinské agrární reformy** v letech 1906-1910, pojmenované podle tehdejšího předsedy vlády Stolypina. Usnadnily přechod k soukromému vlastnictví půdy a vedly ke zvýšení produktivity zemědělství. Zemědělství však zde zůstávalo nadále velmi zaostalé a také životní úroveň byla podstatně horší než v západní Evropě.

V druhé fázi průmyslové revoluce začala také slábnout pozice tradičních evropských velmocí. Počátkem 20. století se Německo zemí s největším objemem průmyslové produkce v Evropě. Na konci 19. století **se největší průmyslovou velmocí a ekonomicky nejsilnější zemí světa staly Spojené státy americké.**

Tabulka 1 - Podíl vybraných zemí na světové průmyslové výrobě v %

	1880	1900	1913	1928	1938
Velká Británie	22,9	18,5	13,6	9,9	10,7
USA	14,7	23,6	32	39,3	31,4
Německo	8,5	13,2	14,8	11,6	12,7
Francie	7,8	6,8	6,1	6	4,4
Rusko	7,6	8,8	8,2	5,3	9
Rakousko-Uhersko	4,4	4,7	4,4	-	-
Itálie	2,5	2,5	2,4	2,7	2,8

Zdroj: Kennedy, Paul: Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500-2000. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996, s. 251.

1.4 PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE V ČESKÝCH ZEMÍCH A NA SLOVENSKU

Hospodářský vývoj českých zemí a Slovenska se v době přechodu k industriální společnosti a zformování nových ekonomických struktur, opřených o kapitál a jeho investování, rozvíjel v rámci rakouské (od r. 1867 rakousko-uherské) monarchie. Vznik nových společenských vrstev – svobodných podnikatelů a námezdních pracovních sil – i zde umožnil postupný zánik tradičního stavovského systému. V Rakousku došlo ke zrušení těchto vazeb později než v některých zemích západní Evropy. Např. nevolnictví bylo v západní části monarchie (tzv. Předlitavsku) zrušeno v roce 1781, poddanství pak až v roce 1848. Ve stejné době došlo mimo jiné i ke odstranění zbytků omezujícího cechovního zřízení, jež bylo nahrazeno živnostenským podnikáním. I z cechovních řemesel čerpali první podnikatelé svůj počáteční kapitál. Jinými zdroji byla předchozí obchodní činnost či výkon státních nebo veřejných funkcí.

V českých zemích začala průmyslová revoluce v prvních desetiletích 19. století a vyvrcholila na přelomu 60. a 70. let. I v tomto případě významnou roli sehrálo budování železniční sítě. Dalším impulsem tu byla poptávka po řepném cukru – české země patřily k jeho nejvýznamnějším světovým producentům. Zpočátku zde dominoval textilní a potravinářský průmysl. Na konci 19. stol. zde nastoupila i další odvětví (hutnický, strojírenský a chemický průmysl). Na úspěšnou industrializaci měly vliv řada faktorů:

- tradice české řemeslné a manufakturní výroby,
- bohatá naleziště uhlí
- geografická poloha
- rychle vybudovaná železniční síť

V průmyslové struktuře českých zemí si v té době výsadní postavení nadále udržovala textilní výroba. Postupně se výrazněji začalo prosazovat i strojírenství a hutnictví. Převažoval ovšem stále lehký průmysl, v jehož rámci dominovaly malé a střední podniky. Ty se většinou jednostranně orientovaly pouze na odbyt na širokém rakousko-uherském trhu a nejevily dostatečný zájem o investice do nových technologií, které by zvyšovaly konkurenceschopnost jejich zboží. Před vypuknutím I. světové války se české země podílely víc než polovinou na průmyslové produkci monarchie. Klíčové postavení v těžbě uhlí a lignitu (85%), v chemickém průmyslu (75% podílu chemické výroby) a v produkci železa (více než 50% podílu).

V 19. století se byla v českých zemích založena řada významných průmyslových podniků a v souvislosti s jejich rozmachem se zformovaly hlavní průmyslové oblasti. Postupem času rostl význam těžkého průmyslu. Významného postavení dosáhly už v tomto období Vítkovické železářny či Škodovy závody, které se postupně staly jednou z nejúspěšnějších evropských zbrojovek. Už od poloviny 19. století se v českých zemích začala také rozšiřovat těžba černého i hnědého uhlí, jež přispívala k rozmachu dalších odvětví. V báňském průmyslu docházelo rovněž často ke spojování s hutními a železárenskými podniky. Právě dostatek černého uhlí vytvořil příznivé podmínky pro rozvoj hutnictví i dalších odvětví. Symbolem české podnikavosti se stal rozvoj českého cukrovarnictví. Řada převratných technických vynálezů a patentů umožnila řepnému cukru z českých zemí úspěšně konkurovat cukru třtinovému. Na konci 19. století bylo cukrovarnictví svým rozsahem i úrovní nejrozšířenějším a také nejuznávanějším českým průmyslovým odvětvím. České země zásobovaly svým cukrem většinu rakousko-uherské monarchie a měly rovněž rozhodující podíl na jeho vývozu do zahraničí.

Slovenský průmysl se výrazněji rozvinul až v 90. letech 19. století. Významný zde byl především potravinářský, dřevařský, textilní průmysl, téměř však chybělo strojírenství. Většina produktivního obyvatelstva byla zaměstnána v zemědělství (až 62% ekonomicky aktivního obyvatelstva). Mezi hlavní příčiny nedostatečné rozvinutosti průmyslu na Slovensku patřily:

- nedostatek kapitálu
- slabá infrastruktura
- nedostatek surovinových zdrojů
- převážně venkovský charakter osídlení
- okrajová poloha

Ještě na konci 19. století tak zde převažovala domácí řemeslná výroba a malé tovární podniky a nízkou produktivitou práce. Nízká koupěschopnost obyvatel navíc komplikovala odbyt spotřebního zboží

V českém hospodářství držel klíčové pozice rakousko-německý kapitál. Od 60. let vznikaly české obchodní banky, z nichž některé získaly významné postavení a ještě před válkou se staly koncernovými centrály (např. Živnostenská banka, Česká průmyslová banka atd.) Hlavní hospodářský vliv si však uchovaly vídeňské velkobanky. Přesto české země staly průmyslovou základnou habsburské monarchie, jejíž význam se zvýšil po ztrátě severoitalských průmyslových oblastí. Úroveň západní části monarchie se vyrovnala průměrné úrovni rozvinutosti zemí západní Evropy.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- **Základním nové hospodářské éry byl přechod ke strojní výrobě, jenž umožněný rozšířením nových vynálezů a technologií (parní stroj) a využitím nových zdrojů paliv (uhlí).**
- **Industrializace se rozvinula nejprve v Anglii (od 2. pol. 18. stol.) Poté se rozšířila do zemí západní Evropy (Belgie, Francie, Německo) a do USA. V zaostalejších částech Evropy byl její postup pomalejší**
- **Postup industrializace provázal vznik klasické politické ekonomie – liberalismu (A. Smith, D. Ricardo, J. S. Mill). Liberálové prosazovali volný pohyb zboží, lidí a kapitálu a odmítali státní zásahy do hospodářství.**
- **Tzv. průmyslová revoluce byla dobou zásadních sociálních změn. Typický značný nárůst populace, který nebyl přímým důsledkem industrializace. Zavádění strojní výroby vyvolalo značné sociální problémy a jejich následkem byly nespokojenost dělníků a vznik prvních dělnických hnutí. Vznik nové ideologie – socialismu. Jeho radikální křídlo odmítalo soukromokapitalistické vlastnictví. Prosadilo se učení K. Marxe a F. Engelse, podle nichž existující sociální rozpory mělo vyřešit nastolení společenské formy vlastnictví výrobních prostředků.**
- **V českých zemích se industrializace se výrazněji rozvíjet od poloviny 19. století. Díky řadě příznivých faktorů (bohatá naleziště uhlí, rychle vybudovaná železniční síť, relativní dostatek kapitálu, příznivá poloha atd.) se české země staly průmyslovou základnou Habsburské monarchie. Na Slovensku se naopak průmyslová revoluce prosazovala obtížněji a pomaleji. I na začátku 20. století na Slovensku přetrvávala převaha zemědělství.**

2 EKONOMICKÉ ASPEKTY I. SVĚTOVÉ VÁLKY A JEJÍ DŮSLEDKY

2.1 EVROPA NA CESTĚ K I. SVĚTOVÉ VÁLCE

Soupeření o mocenskou hegemonii v Evropě a následně rostoucí mezinárodní napětí na mezinárodní scéně v roce 1914 vyústilo v otevřený střet, který posléze získal globální ráz. První světová válka byla novým konfliktem moderní éry, v jehož průběhu došlo k mobilizaci sil a zdrojů v dosud nevídaném rozsahu. Ačkoli šlo o skutečně globální konflikt, jeho příčiny a počátky mají ryze evropský ráz. I po celou dobu trvání války šlo především střet mezi evropskými státy a jeho nejtěžší boje se odehrály na evropském území. Válka těžce postihla evropské hospodářství a její důsledky zásadně poznamenaly pozici samotné Evropy i její další směřování. Následující kapitola představí hlavní příčiny konfliktu, nastíní motivace jeho hlavních aktérů a především přiblíží výsledky války a jejich dopady na vývoj evropské ekonomiky. Zvláštní pozornost bude věnována situaci poraženého Německa a jeho hospodářským problémům na začátku 20. let. Závěrečná podkapitola se zaměří na hlavní trendy vývoje evropského hospodářství v prvním desetiletí poválečné éry.

Nárůst moci Německa po roce 1871 pod vedením kancléře Bismarcka začal být hrozbou pro ostatní evropské státy. Německo muselo od počátku své existence počítat s nepřítelstvím poražené Francie. V dalším období se Německo snažilo posílit své postavení na evropském kontinentě i na moři a narazilo tak na zájmy Velké Británie, jež tradičně odmítala jakékoli porušení rovnováhy sil. Mezi Německem, Velkou Británií a dalšími zeměmi se rozhořel navíc zápas o kolonie a sféry vlivu mimo Evropu. V atmosféře narůstajícího mezinárodního napětí se tak postupně zformovaly dva bloky prosazující odlišné politické a ekonomické zájmy. V letech 1879-1882 vznikl tzv. **Trojspolek**, jehož členy byly původně Německo, Rakousko-Uhersko a Itálie. Zpočátku byl zaměřen proti Rusku a Francii, od roku 1893 se změnil v otevřené vojenské spojení. Velké Británie v obavách s nárůstem německé moci začala těsněji spolupracovat s Francií a později také s Ruskem. Uvedené státy na počátku 20. století postupně sjednaly přímé spojení. V roce 1907 se tak zformoval druhý blok – **Trojdhoda**.

Hlavním ohniskem neklidu byl Balkán, jenž byl významný zejména svou strategickou polohou. Dominantní mocností zde zůstávala Osmanská říše, jejíž moc však stále upadala. Už v průběhu 19. století se osamostatnila řada balkánských států – Rumunsko, Bulharsko, Srbsko, Černá Hora a Řecko. Další země zůstávala nadále pod tureckou nadvládou. Pozici Osmanské říše dále oslabil porážka v tzv. balkánské válce (1912), kdy turecká vojska podlehl koalici Srbska, Řecka, Bulharska a Černé Hory. Mezi nimi se především prosazovalo Srbsko, jehož nástup ohrožoval i rakouské zájmy na Balkáně. Rakousko-Uhersko v prvních letech 20. století získalo pod kontrolou Bosnu, která byla už dříve na základě velmocenských dohod přičtena do sféry jeho vlivu. Rakouská nadvláda narážela na tvrdý odpor bosenskými Srby. Právě v Bosně se také nakonec vznítila rozbuška nového konfliktu – **28. června 1914 byl v Sarajevu zavražděn bosenskosrbským atentátníkem Gavrilo Principem císařův synovec a rakouský následník trůnu Ferdinand d'Este**. V srpnu 1914 v reakci na to Rakousko vypovědělo válku Srbsku, do níž se postupně zapojily i další strany. Začal tak první skutečně globální konflikt – I. světová válka (1914-1918).

2.2 PRVNÍ GLOBÁLNÍ KONFLIKT A JEHO VLIV DOPADY NA EVROPSKOU EKONOMIKU

Do války se postupně zapojilo 34 států celého světa. Na straně Trojspolku mj. také Bulharsko a Osmanské Turecko. Itálie se v prvním roce války přidala k Dohodě, k níž se připojily další státy včetně Japonska a USA. Spojené státy americké původně dohodové mocnosti podporovaly jen hospodářsky, v reakci na obnovení ponorkové války ze strany Německa v roce 1917 do konfliktu vstoupily přímo a jejich účast byla pro výsledek konfliktu rozhodující. Díky ní získala i významný vliv na poválečné uspořádání světa. Každá ze zúčastněných stran měla své **motivy**:

- **Německo** usilovalo o dosažení velmocenského postavení a získání vlivu na Balkáně i na Blízkém Východě. Rovněž hodlalo zbavit Velké Británie postavení „královny moří“ a chtělo se zmocnit nových kolonií na úkor západoevropských zemí. Během války se ovšem v Německu střetávaly různé koncepce válečných cílů. Nacionalisté a armádní vedení prosazovali územní expanzi na západě i na východě, která měla zahrnovat obsazení Belgie i části Francie, Pobaltí i rozsáhlá území v Rusku (především velkou část ruského záboru Polska včetně Běloruska). Naopak umírněnější vládní představitelé se zříkali územních zisků v západní Evropě a upřednostňovali posílení německých velmocenských pozice na Východě v podobě hospodářské dominance. **Rakousko-Uhersko** vidělo v expanzivní politice cestu z vnitřní krize a příležitost k obsazení dalšího území na Balkáně.
- **Velká Británie a Francie** bránily především své postavení a převahu v držbě kolonií a navíc chtěly získat i kolonie německé. Anglie se také chtěla zbavit Německa jako konkurenta ve světovém obchodě a zastavit jeho pronikání na Blízkém východě. Francie chtěla získat zpět Alsasko a Lotrinsko, ale usilovala i o připojení průmyslového Sárska. **Rusko** chtělo ovládnout úžiny spojující Černé a Středozemní moře, dále usilovalo o vytlačení Rakouska a Německa z Ukrajiny a polských území.

Nejzranitelnějším článkem Dohody bylo **Rusko**, jehož dlouhodobé hospodářské a sociální problémy válka jen prohloubila. V důsledků narůstajících obtíží a vojenských neúspěchů prestiž vládní moci upadla a vzedmutá nespokojenost vyústila v otevřené povstání proti carskému režimu. Na začátku roku **1917 tzv. únorová revoluce** donutila cara Mikuláše II. k abdikaci a tím se završilo více než třistaleté panování dynastie Romanovců. Mikulášovým odstoupením skončila také v Rusku éra monarchie a moci se ujala nově utvořená Prozatímní vláda. Její několik měsíců trvající vládnutí ukončil další převrat. Nová bolševická vláda splnila svůj a rozhodla se ukončit nepopulární válku. Na konci roku 1917 začala jednání s Německem o separátním míru. Závěry jednání ovlivnila nová ofenziva německé a rakouské armády. V březnu 1918 byl uzavřen tzv. **brest-litevský mír**, v jehož důsledku Rusko utrpělo značné územní ztráty. Muselo se vzdát Finska, Polska, Litvy, Estonska i dalších území. Rusko rovněž ztratilo kontrolu nad zakavkazskými státy, které získaly nezávislost. Také Ukrajina dosáhla samostatnosti. Arménské oblasti byly připojeny k Turecku a Rusko tak ztratilo spojení s Černým mořem. Na základě dodatečné smlouvy se navíc bolševická vláda zavázala zaplatit reparace ve výši 6 miliard zlatých marek. Tyto sankce a územní změny byly však později z části revidovány.

Navzdory vyřazení Ruska se však pozice Trojspolku začala znatelně zhoršovat. **Na straně Dohody vstoupily v roce 1917 do války Spojené státy americké**, které zvrátily dosavadní rozložení sil. V průběhu závěrečné fáze konfliktu se projevila především síla

americké ekonomiky. Na začátku roku 1918 americký prezident Wilson zveřejnil svých 14 bodů, v nichž předestřel principy nové podoby mezinárodního jednání a poválečného uspořádání. Pokračující porážky na západní frontě prohlubovaly vnitřní krize Centrálních mocností. V září 1918 Rakousko-Uhersko požádalo státy Dohody o příměří a ke stejnému rozhodnutí směřovala v té době také Německá říše. Zde byla o něco později pod silným tlakem levicových a středových stran přijata nová ústava, která při zachování monarchie posilovala parlamentarismus. Velení námořnictva však odmítlo tyto změny akceptovat a vydalo rozkaz zapojit se znovu do bojů. V reakci nato vypuklo v přístavech povstání, které se brzy rozšířilo do celého Německa. V jednotlivých německých zemích přebíraly moc rady dělníků a parlamentní strany v čele se sociální demokracií požadovaly císařovu abdikaci. Vilém II. odstoupil na začátku listopadu a následně emigroval do Nizozemí. Nová německá vláda akceptovala většinu podmínek vítězných spojenců a **11. listopadu 1918 uzavřela příměří**. První světová válka skončila.

2.3 VERSAILLESKÝ SYSTÉM A DŮSLEDKY VÁLKY

Válka si vyžádala na 10 miliónů obětí, dalších 20 miliónů bylo zraněno nebo zmrzačeno. Ještě vyšší ztráty na životech si vyžádaly hlad a epidemie, které se objevily také v poválečném období. Zvláště tragické dopady měla pandemie španělské chřipky, která si i vinou podvýživy v letech 1918-1919 vyžádala 20-40 miliónů obětí. Vojenské operace stály podle odhadů 180-230 miliard dolarů, nepřímé náklady (škody na majetku) přesáhly 150 miliard dolarů. Skutečné škody byly pravděpodobně ještě mnohem vyšší. Válka především **ochromila světové hospodářství**. Orientace na zbrojení narušila strukturu výroby a pracovních sil, ponorková válka a blokáda přístavů ohrožovala námořní obchod, zhoršila se sociální situace obyvatel válčících zemí. Válka porušila i rovnováhu v zemědělství. Prudce poklesla i průmyslová výroba a výrazně se zbrzdil ekonomický růst. Všechny válčící strany i některé neválčící (kromě USA) navíc byly nuceny opustit zlatý standard. Válčící země se snažily získat potřebné finance velkými půjčkami a ve větší míře tiskly papírové peníze, což vedlo k inflaci a zvýšení cen. Nejhůře byla válkou postižena území v severní Francii, Belgii, severovýchodní Itálii a místa bojů ve východní Evropě. Naopak pro mimoevropské státy byla léta války obdobím rozvoje, neboť vyřadila evropskou konkurenci. Ekonomicky z války profitovaly i neutrální evropské země (Švédsko, Švýcarsko aj.).

Významným rysem válečného hospodářství ve všech válčících zemích byl zvýšený **státní intervencionismus**. Stát získal rozhodující vliv na chod ekonomiky. Stát usměrňoval výrobu i odbyt zboží, získal výsadní právo na výkup zemědělských produktů, přiděloval státní zakázky, suroviny, pracovní síly, reguloval ceny mzdy atd. Pod dohledem státu se ocitl také zahraniční obchod. Po válce sice byla většina regulačních opatření, původní volnost se už ale zcela nevrátila a role státu v evropské i světové ekonomice zůstávala nadále silná.

Válka skončila v listopadu 1918 **vítězstvím Dohody**. Tento výsledek měl dalekosáhlé politické i ekonomické důsledky. Výrazně se změnila mapa Evropy – zanikly čtyři velké monarchie: ruská, rakousko-uherská, německá a turecká. Významný byl zvláště rozpad Rakouska-Uherska, jehož území připadlo 7 státům, z nichž některé vznikly zcela nově (nebo byly obnoveny) – ČSR, Jugoslávie, Polsko, Maďarsko a Rakousko. Těžce postižena byla i Osmanská říše, která ztratila své území v Evropě i na Blízkém východě. V roce 1922 zde vypukla revoluce, která položila základy moderního Turecka. Své velmocenské postavení ztratilo i Německo, jehož kolonie si rozdělily Velká Británie, Francie, Belgie i Japonsko. Zásadní změnou prošlo také Rusko, zde byl už v únoru 1917 svržen carský režim. Bolševická revoluce v zemi následně nastolila komunismus a politický i ekonomický vývoj se zde začal

odvítet na zcela odlišných základech. Jako hlavní vítěz z války vzešly Spojené státy. Posílily své dominantní pozici při exportu hotových výrobků. Navíc se díky velkým půjčkám spojenců změnilo z dlužníka ve věřitele mnoha zemí. Dolar začal být vedle libry používán jako mezinárodní měna.

Poválečné podmínky byly určeny pařížskými mírovými smlouvami. Nejvýznamnější z nich – **Versailleská smlouva s Německem (28. 6. 1919)**. Její tvrdost vycházela především ze snahy Francie maximálně Německo oslabit a eliminovat jeho expanzivní ambice. V řadách spojenců existovaly navíc různé přístupy – Británie byla vůči Německu shovívavější. S výší reparací nesouhlasil např. **John Maynard Keynes** – hospodářský poradce britské delegace a později vlivný ekonom, jenž na protest proti francouzským návrhům dokonce odstoupil ze své funkce. Versailleská smlouva stanovila Německu několik základních typů sankcí.

- **Reparace** - Německo bylo označeno za hlavního původce války, který byl odpovědný za ztráty a škody ostatních zemí. Náhradou za tyto ztráty měly být Německu uloženy válečné reparace. Jejich výši ovšem i v důsledku rozporů mezi vítěznými mocnostmi Versailleská smlouva přímo nestanovila. Celkový rozsah reparací i způsob splácení měla nejpozději do 1. května 1921 určit Reparační komise. Zde kromě představitelů velmocí měli zasedat rovněž zástupci Belgie. Smlouva tak v první fázi Německu uložila jen tzv. věcné reparace (především válečný materiál a suroviny). Bez odkladu a ještě před rozhodnutím Reparační komise muselo Německo zaplatit 20 miliard zlatých marek.
- **Územní změny** - Francie tak získala zpět Alsasko-Lotrinsko, navíc dostala po dobu 15 let kontrolu nad sárskými uhelnými doly. Samotnému Sársku byl udělen autonomní statut a v následujících 15 letech byla svěřena správě Mezinárodní komise Společnosti národů. Na stejnou dobu měl být levý břeh Rýna obsazen spojeneckými vojsky, 50kilometrové pásmo na pravém břehu mělo demilitarizováno. Část západního Pruska a Horního Slezska získalo obnovené Polsko. Území Hlučínska bylo nově připojeno k Československu. Německo tak přišlo o 13 % svého území a 10% předválečné populace. Ztratilo i kolonie v zámoří, navíc přišlo o své válečné loďstvo, velkou část zbraní a munice a o většinu své obchodní flotily.
- **Ztráta kolonií** - Německo se muselo vzdát všech svých kolonií, které měly podřízeny vedení nově vytvořené Společnosti národů. Fakticky však v někdejších německých koloniích (Togo, Kamerun, Rwanda-Urundi, ostrovy v Tichém oceánu a další) získaly vliv státy Dohody jako Velká Británie, Francie, Belgie či Japonsko.
- **Odzbrojení** - Výrazně měla být omezena i německá armáda. Především na naléhání francouzské strany byla v Německu zakázána všeobecná branná povinnost. Byla zachována pouze dobrovolnická armáda v maximálním rozsahu 100 000 mužů. Rovněž Generální plán byl na základě smlouvy rozpuštěn. Německu bylo zakázáno vlastnit a produkovat útočné zbraně (např. tanky), bojové plyny, válečný materiál, velké válečné lodě i ponorky.

Samo Německo i přes předchozí výhrady smlouvu ratifikovalo na počátku července 1919. Zhruba o měsíc později byla schválena nová ústava, která potvrdila zavedení parlamentního systému. Oficiálně si stát zachoval název Německá říše. Pro toto období je však známější označení **Výmarská republika**, protože právě v durynském Výmaru se sešlo první nově zvolené Národní shromáždění a schválilo zde ústavu. Důvodem byly tehdejší nepokoje v Berlíně i spojení Výmaru se slavným představitelem německého romantismu J. W. Goethem, což mělo symbolizovat jinou než předchozí pruskou militaristickou tradici.

Výkonnou moc získala podle nové ústavy vláda a říšský prezident, volený přímo na 7 let. V čele vlády stál říšský kancléř, jenž byl jmenován prezidentem a stejně jako ministři jeho vlády musel získat důvěru říšského sněmu. Vládnutí v poválečném Německu nepříznivě ovlivňovala nejen slabost demokratických tradic, ale také těžké hospodářské a sociální problémy.

Jejich překonání komplikovala také povinnost **placení válečných reparací**, které však rozhodně nebyly hlavní příčinou ekonomických obtíží Výmarské republiky. Výše reparací stanovili zástupci vítězných zemí na londýnské konferenci v roce 1921. Zvláště Francie při předchozím jednání opět prosazovala maximální zatížení. Nakonec se Spojenci shodli na kompromisním řešení a usnesli se uložit Německu reparace v hodnotě 132 miliard zlatých marek. I tato suma byla v Německu považována za neúměrnou. Samotný versailleský mír německá společnost vnímala jako nespravedlivou a ponižující křivdu. O jeho revizi usilovaly jednotlivé vlády Výmarské republiky, ale především populističtí a extrémističtí nacionalisté. Konkrétně na začátku 20. let založená **Národně socialistická dělnická strana** (Nationale Sozialistische Deutsche Arbeits Partei - **NSDAP**) v čele s Adolfem Hitlerem, postavila svou politiku zcela na boji proti versailleskému systému.

Během jednání ve Versailles bylo vytvořena nová světová organizace **Společnost národů**, která měla být garantem mírového uspořádání ve světě. Zpočátku sdružovala pouze vítězné a neutrální státy, v průběhu dalších let se však otevřela i dalším zemím. Už v roce 1920 však americký senát odmítl ratifikovat Versailleskou smlouvu a zabránil rovněž vstupu USA do Společnosti národů, čímž zásadně oslabil její pozici a akceschopnost. Naděje vkládané do nové světové organizace se navzdory snahám z 20. let nenaplnily a její faktická slabost se ukázala v době rostoucího mezinárodního napětí v průběhu následujícího desetiletí. S následky své porážky se museli vypořádávat i němečtí spojenci, s nimiž Dohodové mocnosti uzavřely v Paříži samostatné mírové smlouvy. Na podzim 1919 byla v **Saint-Germain** podepsána **smlouva s Rakouskem**, jež se muselo vzdát všech svých neněmeckých území. Někdejší **Habsburská monarchie se tak rozpadla** a z jejího území těžilo pět států počítaných k vítězným mocnostem (Rumunsko, Itálie, obnovené Polsko a nově vytvořené Československo a Jugoslávie). Rakousku bylo rovněž zakázáno případné spojení s Německem. Rozsáhlé ztráty utrpělo rovněž **Maďarsko (smlouva z Trianonu v roce 1920)** ve prospěch Československa (Slovensko), Rumunska (Sedmihradsko) a Jugoslávie (Chorvatsko). **Další mírové smlouvy byly uzavřeny s Bulharskem a Tureckem**. Porážka těžce dopadla zvláště na někdejší Osmanskou říši, která přišla o arabské provincie a zbytky evropských držav. Turecko muselo souhlasit s ustavením nezávislé Arménie a autonomního Kurdistanu. Některá tradičně turecká území byla postoupena Řecku a turecké úžiny se ocitly pod mezinárodní kontrolou. Posléze se moci v zemi chopil jeden z předních velitelů osmanské armády **Mustafa Kemal**, který zahájil válku s Řeckem ve snaze dosáhnout revizi předchozí mírové smlouvy. Po tureckých vítězstvích byla v roce 1923 uzavřena nová smlouva v Lausanne, díky níž Turecko získalo zpět většinu ztracených území včetně Istanbulu. Záhy poté byla vyhlášena Turecká republika a stovky let trvající historie Osmanské říše se tak završila. Mustafa Kemal (známý později jako **Atatürk** - "Otec Turků") následně zahájil rozsáhlou modernizaci země podle západního vzoru. Turecký úspěch byl však výjimečný a snahy ostatních poražených států o revizi poválečného uspořádání ve 20. letech zůstaly bezvýsledné. Dopady I. světové války tak změnilly mapu Evropy a mocenské pozice jednotlivých států. Evropa jako celek vyšla z konfliktu oslabena a její hospodářství se muselo vyrovnávat s důsledky války.

2.4 PROMĚNY EVROPSKÉHO HOSPODÁŘSTVÍ PO I. SVĚTOVÉ VÁLCE

Po I. světové válce se evropské země musely potýkat s těžkými hospodářskými a sociálními problémy. Nejen evropské hospodářství, ale i samotné mocenské postavení Evropy bylo válkou zásadně oslabeno. Evropské státy se změnily z věřitele v dlužníka a ještě výrazněji začaly zaostávat za USA v technologickém rozvoji. V důsledku hospodářské stagnace válčících evropských zemí expandovala také průmyslová a zemědělská výroba v Americe i jinde v zámoří. **Poválečnou Evropu zasáhla inflace**, jež byla způsobena válečnými náklady a masivním tištěním nových peněz. Zvláště v poražených státech dosáhla inflace hrozivých rozměrů. Po skončení války se jednotlivé státy rozhodly obnovit znovu zlatý standard a pevné směnné kurzy. Mezinárodní konference z let 1920-1922 nakonec dospěly k poněkud jinému řešení. Vzhledem k nedostatečným zásobám zlatých rezerv většiny zemí bylo rozhodnuto nevracet se k původním fixním kurzům. Dostatečné zlaté rezervy držely pouze USA a Velká Británie a proto byl v dalších státech ustaven tzv. **standard zlaté devízy**. To znamenalo, že ostatní země měly své rezervy tvořené rovněž dolary či librami - tedy měnami přímo směnitelnými za zlato.

S největšími těžkostmi se musela vypořádávat německá ekonomika. Příklon k parlamentarismu a republikánství v úplném závěru I. světové války byl nacionalisty vnímán jako zrada (mýtus o "dýce do zad") a pozice nové vládní moci byla křehká. Situaci v Německu ovlivňovaly nepříznivě nejen chybějící tradice parlamentní vlády, ale rovněž fakt, že demokracie zde byla zaváděna pod tlakem vítězných Spojenců a v podmínkách tvrdě působící mírové smlouvy. Pozici výmarského režimu oslabovaly sílící hospodářské problémy. Obtíže německé ekonomiky eskalovaly v roce 1923. Už v předchozím roce se i v důsledku masového tištění bankovek začala výrazně zvyšovat inflace. Stabilizaci hospodářských poměrů nepomáhaly ani válečné reparace a další sankce, i když ty nebyly hlavní příčinou následného propadu. Německá vláda požádala opakovaně o odložení reparačních plateb, což se však vždy setkalo především s francouzským odporem. Významnou roli v této záležitosti hrál postoj USA jako hlavního věřitele ostatních spojeneckých států, který trval na splácení svých dluhů. Pro Velkou Británii a zejména Francii tak německé reparace představovaly vítanou možnost, jak získat potřebné finanční prostředky. Situace se vyhroutil na začátku roku **1923**, kdy v reakci na neplnění dodávek uhlí a dřeva ze strany Německa francouzské a belgické jednotky obsadily průmyslový region Porúří. Francie **okupaci Porúří** prosadila i navzdory nesouhlasu Britů. Říšská vláda na tento krok reagovala vyhlášením pasivního odporu, v jehož rámci měly být zastaveny práce v místních dolech a továrnách. Stávkující dělníci byli podporováni státem a dostávali 2/3 původní mzdy, což však dále prohlubovalo inflaci. Znehodnocování marky výdaje na nákup chybějícího uhlí v zahraničí za nedostatkové valuty. Nepokoje a napětí přerostlo v generální stávku, která situaci dále zhoršila. Na podzim roku 1923 nová vláda velké koalice, v jejímž čele stál **Gustav Stresemann** (byl zároveň ministrem zahraničí) rozhodla ukončit pasivní odpor.

Vláda přitom musela čelit ofenzivě radikální levice i pravice. Komunistická strana v říjnu připravovala puč - ten se však nakonec omezil na povstání v Hamburku, jež bylo po několika dnech potlačeno. V bavorském **Mnichově** na začátku listopadu vypukl **ozbrojený puč vedený Hitlerovou NSDAP** ve spojení s místními nacionalistickými spolky. Hitler se prohlásil říšským kancléřem, ale proti následnému demonstrativnímu pochodu na Berlín úspěšně zasáhla bavorská policie a všechny hlavní aktéry povstání zatkla. Původci mnichovského puče byli později odsouzeni k symbolickým trestům. Sám Hitler během svého krátkého věznění sepsal programový spis *Mein Kampf* (*Můj boj*) a také vlastní proces využil k propagaci nacistických názorů.

V listopadu **1923** dlouhodobé znehodnocování marky přerostlo do **hyperinflace**, která téměř vedla ke zhroucení německé měny. Dolar se v té době prodával za 4,2 biliónů marek (inflační vývoj v Německu viz tab. 2. 1.). Na počátku těchto problémů stálo už financování válečného hospodářství prostřednictvím půjček, které bylo dáno prohlubováno náklady spojenými s vyrovnáváním se s dopady války. Následná neustále rostoucí emise bankovek vyústila v hyperinflaci. V době největší krize tak německá marky neměly prakticky ani hodnotu papíru, na kterém byly vytištěny. Řešením se ještě v roce 1923 stalo zavedení tzv. rentové marky, která byla kryta zlatými obligacemi, pozemkovým vlastnictvím státu a dodatečnou garancí německých bank. Později se poměr německé měny k dolaru stabilizoval na předválečném kurzu a v létě roku 1924 byla obnovena zlatem krytá říšská marka.

Tabulka 2 Inflace německé marky (M) v letech 1914-1923

	1914	1919	1922	(1) 1923	(8) 1923	(11) 1923
1 dolar	4, 2 M	14 M	191,8 M	18 200 M	4,6 mil. M	4,2 biliónů M

Zdroj: D. Moravcová: Výmarská republika, s. 91.

Problémy německé ekonomiky otevřely cestu k dalšímu jednání o změnách reparací a budoucímu postavení Německa. Po rúrské krizi se v této otázce znovu začaly aktivněji angažovat také Spojené státy. V roce 1924 byl přijat tzv. **Dawesův plán** nazvaný podle amerického bankéře a šéfa zásobování americké armády v době války. Plán upravoval výši ročních splátek a stanovoval způsob jejich spláčení v návaznosti na plánovaný růst výkonnosti německé ekonomiky. Plán zahrnoval také poskytnutí mezinárodní půjčky ve výši 800 miliónů marek. Plnění závazku i fungování reorganizované Říšské banky byly postaveny pod mezinárodní dohled. Dawesův plán tedy znamenal zásah do německé suverenity, ale zároveň garantoval celistvost Německa. Francie a Belgie také souhlasily s ukončením okupace Porúří a v létě 1925 jejich vojenské jednotky skutečně opustily německé území. V polovině 20. let se také zmírnilo napětí ve vztazích mezi Francií a Německem. Zásluhu na tom měl kromě německého státníka Gustava Stresemanna také nový francouzský ministr zahraničí **Aristid Briand**. Právě on inicioval nová diplomatická jednání směřující ke sblížení s Německem. Přelomem v tomto úsilí se stala **konference v Locarnu** v roce 1925, jejímž hlavním výsledkem bylo garantování západních hranic Německa. Podpisem dvoustranných smluv se tím Německo vzdávalo nároků na belgické a francouzské území (Alsasko-Lotrinsko). Německo zároveň souhlasilo se vstupem do Společnosti národů. Příznačné bylo, že o garanci východní německé hranice se v Locarnu vůbec nejednalo. Jen částečnou náhradou byly doplňující garanční smlouvy mezi Francií a jejími východními spojenci (ČSR a Polsko). Locarnská konference přesto významně přispěla k uklidnění situace v mezinárodních vztazích a otevřela možnou cestu k mírovému řešení sporných otázek.

2.5 EVROPA V DOBĚ HOSPODÁŘSKÉ KONJUNKTURY

Po překonání poválečné krize se ve většině zemí začala prosazovat **hospodářská konjunktura**. období let 1924-1929 byla ve znamení převažujícímu růstu prosperity a životní úrovně. Nejvýrazněji se hospodářský vzestup projevil v USA, které po válce potvrdily své postavení nejsilnější světové ekonomiky. V letech 1923-1929 zde vzrostla průmyslová výroba o 23,5%, zvýšily se rovněž průměrné roční výdělky a reálné příjmy. Pozitivně při tomto růstu působilo všeobecné rozšíření elektřiny a následně i nových spotřebních výrobků jako byly

ledničky, vysavače, elektrické žehličky, gramofony apod. Hromadně se rozšířil také rozhlas, ceny akcií rozhlasových společností patřily ve 20. letech v USA k nejrychleji rostoucím. Symbolem hospodářského růstu nejen ve Spojených státech byl **rozmach automobilismu**. Nejúspěšněji si v tomto oboru vedla zpočátku automobilka Ford. Díky pásové výrobě, kterou zavedla rok před vypuknutím I. světové války, mohla zahájit masovou produkci cenově dostupných automobilů (Ford model-T). Nové strojírenské obory se úspěšně rozvíjely také v Evropě. Hospodářská konjunktura 20. let byla tedy rovněž důsledkem masového rozšíření výtvarných druhů druhé fáze průmyslové revoluce.

Navzdory převažujícím hospodářským úspěchům se i ve 20. letech v některých oblastech objevily určité problémy, které později získaly krizový rozměr. Jisté obtíže se v období růstu nevyhnuly ani americké ekonomice. Problematickou oblastí zde bylo konkrétně zemědělství. Po skončení války a opětovné stabilizaci evropského zemědělství poklesla poptávka po americkém obilí. Jeho ceny klesaly, farmáři si brali půjčky a postupně se zadlužovali. Cena zemědělské půdy přitom dále klesala. Určité problémy se objevily také v některých průmyslových odvětvích.

Ke konci 20. let se znovu začalo jednat o otázce válečných reparací. V červnu 1929 byl přijat tzv. **Youngův plán** (nazvaný podle šéfa mezinárodní komise ekonomických expertů amerického bankéře Owena D. Younga), jenž dále zmírňoval dosavadní finanční zatížení Německa. Roční splátky reparací byly oproti Dawesovu plánu sníženy a jejich celková hodnota byla snížena na cca 114 miliard marek, její předpokládaná tržní hodnota byla však ještě výrazně nižší. Youngův plán rovněž určil pevně stanovenou dobu splátek do roku 1988. Mezinárodní orgány ustavené na základě Dawesova plánu byly zrušeny a z velké části se tím Německo zbavilo zahraničního dohledu omezujícího jeho hospodářskou suverenitu. Youngův plán byl v konečném znění podepsán na začátku roku 1930.

Už v druhé polovině 20. let Briand začal v návaznosti na své plány mírové spolupráce mezi evropskými státy připravovat vlastní plány sjednocení Evropy. Klíčovým předpokladem budoucí evropské integrace byla podle něj co nejužší spolupráce mezi Francií a Německem. S plánem na vytvoření federální unie evropských států poprvé vystoupil v roce 1929 na zasedání Rady Společnosti v Madridu. **Jádrům budoucí integrace měla být podle něj dohoda mezi Francií, Německem a Velkou Británií**, jež by mezi sebou uzavřely celní unii. K ní se podle Briandových představ měly postupně připojit i další státy. Zrušení celních bariér mělo být podle něj prvním předpokladem k vytvoření společného evropského celku. Návrh se nesetkal s jednoznačným přijetím. Německý premiér Stressemann v reakci na Briandovo vystoupení byl ochoten vyjádřit plánu podporu jedině v případě francouzského souhlasu s revizí versailleské smlouvy. Také v samotné Francii však narazil Briand na rezervovanost některých svých kolegů v čele s tehdejšími premiéry, kteří zůstávali nedůvěřiví vůči Německu. Oficiálně Briand celý projekt prezentoval na počátku září 1929 na plenárním zasedání Společnosti národů v Ženevě, kde opět propagoval prospěšnost vytvoření federativního svazku evropských států. Zástupce ostatních zúčastněných zemí vyzval, aby se k jeho návrhu vyjádřili, a sám se zavázal vypracovat konkrétní memorandum v duchu svého pojetí. Briandovu pozici však oslabil Stressemannova smrt, a ještě výrazněji nastupující hospodářská krize i vnitropolitické problémy. V květnu **1930** přesto předložil slíbené memorandum, v němž nastínil konkrétní podobu jednotného společenství evropských států nazvaného **Evropská federativní unie**. Briandův návrh byl sice projednáván nově vytvořenou komisí v rámci SN, už předem byl však odsouzen k neúspěchu. Důsledky krize a posilování nacionalistických nálad v Evropě zabránily dalším jednáním a projekt evropské integrace mohl být realizován až za zcela jiných podmínek o zhruba dvacet let později.

DÍLČÍ SHRNUÍ:

- Konec 19. století charakterizovala expanzivní politika Německa, která vyústila v soupeření o získání převahy v Evropě i koloniích. Došlo ke zformování dvou protichůdných bloků s odlišnými politickými a ekonomickými zájmy. Zvýšené mezinárodní napětí se v r. 1914 přetavilo v první skutečně globální konflikt.
- Válka ochromila světové hospodářství, přinesla pokles průmyslové výroby a zabrzдила ekonomický růst. Válčící země byly nuceny opustit zlatý standard. Výraznou změnou se stal nárůst státních zásahů do ekonomiky
- Válka přinesla i zhoršení sociální situace ve všech bojujících zemích – v Rusku to vedlo k svržení carského režimu a následnému nastolení komunistické vlády.
- Vítězství Dohody (Velká Británie, Francie, USA) mělo za následek zásadní politické a ekonomické důsledky Rozpadlo se několik mocných říší a na jejich troskách vznikly nové státy.
- Válka přinesla posílení hospodářské hegemonie Spojených států, jež se staly mj. hlavním světovým věřitelem.
- Zvláště tvrdé podmínky byly uloženy Versailleskou smlouvou poraženému Německu. Mezi hlavní sankce patřily územní ústupky, ztráta kolonií, omezení loďstva, armády. Zvláštním trestem byly válečné reparace.
- Nově nastolený systém parlamentní republiky v Německu (tzv. Výmarská republika) byl nestabilní a zásadně ho oslabovala hospodářská a sociální nestabilita. V roce 1923 v Německu vypukla hyperinflace, v jejímž důsledku došlo téměř ke zhroucení německé měny.
- Od poloviny 20. let se situace poněkud uklidnila. I díky mezinárodní pomoci se podařilo do jisté míry ozdravit německé hospodářství. Dawesův a Youngův plán upravily výši válečných reparací i způsob jejich splácení.
- Léta 1924-1929 byla ve znamení hospodářské konjunktury. Po překonání důsledků války se také díky masovému rozšíření výtěžků průmyslové revoluce podařilo znovu oživit evropské hospodářství. Zmírnilo se také napětí v mezinárodních vztazích. Projevem snah o mírové řešení sporných otázek byl rovněž návrh francouzského ministra zahraničí A. Brianda na vytvoření Evropské federativní unie, který však nebyl realizován vzhledem ke změnám z počátku 30. let.

3 VZNIK ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY A JEHO EKONOMICKÉ ASPEKTY

3.1 ZALOŽENÍ SAMOSTATNÉ ČSR

Jedním z nových států ustavených po skončení I. světové války se stala Československá republika (ČSR). Její založení umožnila porážka Centrálních mocností a následný rozpad Rakouska-Uherska. Československo bylo budováno jako parlamentní demokracie západního typu a samo sebe prezentovalo jako nedílnou součást evropského Západu. Výchozí situace československé ekonomiky byla ovlivněna specifiky jejího předchozího vývoje v době Habsburské monarchie. Jako nový stát Československo muselo teprve dosáhnout ekonomické nezávislosti a vyrovnat se přitom s dědictvím předchozí éry. Jedním z jeho významných rysů byla rozdílnost hospodářské a sociální úrovně jednotlivých částí nového státu. Po rozpadu rakousko-uherského hospodářského prostoru a společného trhu se česká a slovenská ekonomika ocitla v nové situaci, která vyžadovala změnu její dosavadní orientace. Právě počátky československého hospodářství a její charakteristické rysy budou hlavním tématem následující kapitoly. Pro hlubší pochopení ekonomických poměrů ČSR v prvních letech její existence je vhodné představit je v širších souvislostech politického a společenského vývoje. Úvodní podkapitoly proto přiblíží okolnosti založení samostatného státu a základní rysy jeho politického systému. Další části se budou zabývat budováním ekonomické nezávislosti ČSR a specifiky jejího hospodářského vývoje v první polovině 20. let.

Cesta k samostatnému státu byla komplikovaná a podmínky k jeho vytvoření se objevily až po vypuknutí konfliktu mezi Trojspolkem a Trojdohodou. Původně bylo cílem české a slovenské politické reprezentace získání autonomie v rámci reformovaného habsburského soustátí. Už v prvním roce války však nejprve profesor **Tomáš Garrigue Masaryk** poznal, že dramatická změna mezinárodních poměrů nabízí historickou šanci k dosažení státní samostatnosti. Zahraniční akci usilující o rozbití Rakouska-Uherska a založení samostatného státu zahájil Masaryk veřejně v létě 1915. Domácí podporu tomuto cíli už dříve vyjednával jeho blízký spolupracovník **Edvard Beneš**, který později také odjel do zahraničí. Po jeho příjezdu Masaryk založil Český zahraniční komitét, jenž se později přetvořil na Národní radu československou. Jejím členem byl také Milan Rastislav Štefánik, který mohl využívat také svou pozici generála francouzské armády. Štefánik rovněž pomáhal organizovat československé vojenské jednotky v zahraničí. Už v roce 1914 se v Rusku začaly formovat zárodky pozdějších československých legií, které později významně zasáhly do bojů na východní frontě. V další fázi konfliktu byl v Itálii založen český dobrovolnický sbor. **Působení československých legií** v Rusku i v Itálii napomohlo zahraniční akci a diplomatickému úsilí Masaryka a jeho spolupracovníků.

Protihabsburský odboj se začal už v prvních letech války rozvíjet také v samotných českých zemích. Reakcí rakouské vlády byla zvýšená perzekuce, která se projevovala zatýkáním a vynášením rozsudků smrti za velezradu. Zatčeni byli i někteří významní čeští politici - několik měsíců po začátku války se jako první český poslanec ve vězení ocitl předseda národních socialistů V. J. Klobučník. Později byl zatčen vůdce mladočeské strany Karel Kramář i další výrazný politik Alois Rašín, kteří byli poté za své protihabsburské aktivity odsouzeni k trestu smrti. Rozsudek však nebyl vykonán a oba spolu s dalšími stovkami zatčených Čechů byli amnestováni po nástupu nového císaře. Stále nepříznivější zásobovací situace zvyšovala sociální neklid, který vedl k řadě stávek a hladových demonstrací. Nepokoje se vystupňovaly na jaře 1917 a pokračovaly také v dalším období v celých českých

zemích. V té době česká i slovenská veřejnost i pod vlivem častějších rakouských porážek, zostřující se perzekuce vlastenců i stále horších hospodářských a sociálních poměrů přimkla k myšlence samostatného státu. Svou roli přitom sehrály úspěchy zahraničního odboje. Také čeští poslanci začali veřejně požadovat změnu dualistického uspořádání Rakouska-Uherska a uznání české státnosti. Tento požadavek formulovala také Tříkrálová deklarace přijatá na začátku roku 1918 shromážděním českých poslanců po domluvě i s některými slovenskými politiky. Deklarace v souladu s předchozími prohlášeními kladla důraz na sebeurčení národů, nově však požadovala spojení českých zemí a Slovenska. Později se také slovenští představitelé otevřeně a veřejně vyslovili pro vytvoření samostatného československého státu. Na konci května 1918 T. G. Masaryk a představitelé českých i slovenských organizací v USA podepsali Pittsburskou dohodu, která schvalovala spojení Čechů a Slováků v jednom státě. **Pittsburská dohoda** přitom předpokládala ustavení samostatného sněmu i administrativy na slovenském území.

I v důsledku měnící se válečné situace úspěšně pokračovalo i diplomatické úsilí zahraničního odboje. **V létě 1918 nejprve francouzská vláda veřejně uznala Národní radu československou jako příští základ samostatného československého státu.** V dalších měsících stejný krok učinily také Velká Británie a Spojené státy. V Praze se mezitím nově zformoval **Národní výbor československý** jako hlavní domácí politická instituce reprezentující zájmy Čechů a Slováků. Zástupci jednotlivých politických stran zde získali zastoupení na základě volebních výsledků z roku 1911. Jeho předsedou se stal Karel Kramář. Po diplomatickém uznání Národní rady byla na konci září 1918 ustavena prozatímní československá vláda v čele s T. G. Masarykem jako prezidentem, předsedou ministerské rady a ministrem financí, E. Benešem jako ministrem zahraničí a M. R. Štefánikem jako ministrem vojenství. Centrální mocnosti včetně Rakouska-Uherska špely v té době k neodvratné porážce. 28. října 1918 nový rakousko-uherský ministr zahraničí Andrassy přijal mírové podmínky amerického prezidenta Wilsona a deklaroval připravenost zahájit okamžitá jednání o příměří. Andrassyho nota byla pochopena jako faktická kapitulace rakousko-uherské vlády. Toho využili představitelé Národního výboru a **28. října 1918 vyhlásili samostatný československý stát.** Vzhledem k tomu, že Masaryk, Beneš, Kramář i jiní se v té době účastnili mezinárodních jednání v Ženevě. Klíčovou rolí proto sehráli tzv. **muži října Antonín Švehla** (strana agrární), **Alois Rašín** (strana mladočeská - později národní demokracie), **František Soukup** (sociální demokracie), **Jiří Stříbrný** (strana národně socialistická) a **Vavro Šrobár** jako zástupce Slováků. Slovenští představitelé se k novému státu přihlásili o dva dny později tzv. Martinskou deklarací.

Československo tedy vzniklo 28. října 1918 jako jeden z nástupnických států Rakouska-Uherska. ČSR získalo 21 % území, 26 % obyvatelstva, ale v kontrastu k tomu **více než 60 % průmyslového potenciálu monarchie.** Po válce bylo Československo stejně jako Polsko, Rumunsko a Jugoslávie **řazeno k vítězům vítězným dohodovým mocnostem.** Nemuselo tak platit reparace a nemuselo se potýkat s přímými důsledky bojů. Přesto i na ně přeneseny velké finanční závazky (např. „poplatek za osvobození“ ve výši 750 miliónů franků - 5 miliard Kč), i část předválečného rakousko-uherského dluhu (6, 7 miliard Kč). Podle odhadů přímé válečné ztráty na životech na území Československa dosáhly 400 000, civilní ztráty se odhadovaly na 80 000. Došlo také k výraznému snížení porodnosti.

Československo se skládalo z několika rozdílných částí - českých zemí (Čech, Moravy a Slezska), Slovenska a Podkarpatské Rusi. Podle sčítání lidu z roku 1921 žilo na území ČSR 13, 6 miliónů obyvatel. Typickým rysem nového státu byl **vysoký podíl národnostních menšin.** Podle zmíněných údajů z počátku 20. let se k československé národnosti hlásilo 65,5

% obyvatelstva, k německé národnosti 23,4 %, k maďarské 5,7 %, k rusínské, ruské a ukrajinské 3,4 %, k židovské 1,3 % a k polské 0,6 %. V následujících letech podíl Čechů, Slováků a Rusínů dále rostl, **mnohonárodnostní charakter** si však ČSR zachovalo po celé meziválečné období. Vztahy s národnostními minoritami byly často komplikované a ve 30. letech se staly hlavním zdrojem vnitřních i vnějších problémů ČSR. Představitelé německé menšiny odmítli začlenění do nově ustaveného státu a pokusili se vyhlásit v českém pohraničí (tzv. Sudet) provincii Sudetenland, která měla být připojena k Německu. Odtržení Sudet zabránil záměr československé armády. Česko-německé vztahy zůstávaly napjaté i poté a přes dočasné zmírnění se znovu vyhroutily v období pozdější velké hospodářské krizi a následujících letech.

Nejen tzv. Sudety byly v počátcích samostatného Československa ohniskem neklidu. **Těžká situace panovala na Slovensku**, které ještě v závěru podzimu 1918 z velké části ovládala maďarská armáda. Teprve po určení prozatímních hranic mezi ČSR a Maďarskem na konci zmíněného roku se situace začala měnit. Na jaře roku 1919 však byla v Maďarsku dočasně nastolena bolševická republika a maďarská Rudá armáda následně vpadla na východní a střední Slovensko. V Prešově byla poté vyhlášena Slovenská republika rad a teprve po dalších bojích ČSR v červenci 1919 opětovně získalo kontrolu nad celým slovenským územím. Nestabilním územím byla také Podkarpatská Rus, kde musela být vyhlášena vojenská diktatura trvající až do roku 1922. Nové hranice ČSR byly stanoveny mírovými smlouvami s poraženými státy v letech 1919-1920. Poražené země sousedící s Československem však i poté požadovali revizi nových hranic.

Územní otázky narušovaly také vztahy s Polskem. Konflikt v tomto případě způsobil **spor o Těšínsko**, na něž si činily nárok oba státy. Území Těšínského Slezska sice od 14. století náleželo českému státu, žila zde však také početná polská menšina. Spor nakonec musely vyřešit dohodové mocnosti. V roce **1920 Rada velvyslanců v belgickém městě Spa rozhodla o rozdělení těšínského území** mezi oba státy. Rozhodnutí mezinárodní arbitráže bylo kompromisem, který byl přijatelný spíše pro československou stranu. ČSR získala především řadu hospodářsky a strategicky významných oblastí - jako Karvinsko s jeho uhelnými doly, Třinec a jeho železárny či Bohumín jako důležitý železniční uzel pro spojení se Slovenskem. Otázka Těšínska nepříznivě poznamenala československo-polské vztahy i v dalším období. Československo se tak od počátku své existence muselo potýkat s určitou mírou neloajality příslušníků hlavních národnostních menšin a jeho mezinárodní pozici do budoucna oslabovaly napjaté vztahy prakticky se všemi jeho sousedy.

3.2 POLITICKÉ USPOŘÁDÁNÍ NOVÉHO STÁTU

ČSR byla ustavena jako parlamentní republika v čele s prezidentem T. G. Masarykem. **První československá vláda vznikla v polovině listopadu 1918 a jejím předsedou se stal Karel Kramář**. Významné posty získali nejbližší Masarykovi spolupracovníci z exilu E. Beneš (ministerstvo zahraničí) a M. R. Štefánik (ministerstvo vojenství). Štefánikovo další politické působení ukončila předčasně jeho tragická smrt při letecké nehodě v roce 1919. Dalšími výraznými osobnostmi Kramářova kabinetu i dalších vlád byl předseda agrárníků a tehdejší ministr vnitra Antonín Švehla a dále národní demokrat Alois Rašín, jenž byl pověřen vedením nejdůležitějšího hospodářského rezortu - ministerstva financí. Legislativní roli zpočátku plnilo Revoluční národní shromáždění, které bylo složeno na základě výsledků posledních předválečných voleb do říšské rady. Tyto výsledky určily také sílu jednotlivých politických stran v Kramářově vládě všennárodní koalice. Složení nové vlády určily obecní volby z roku 1919, které vyhrála sociální demokracie a novým premiérem se stal její předseda

Vlastimil Tusar. Na začátku roku **1920 byla přijata první československá ústava**, která kodifikovala republikánské zřízení a definovala jednotlivé složky moci. Zákonodárná pravomoc byla podle ústavy svěřena dvoukomorovému Národnímu shromáždění tvořenému Poslaneckou sněmovnou a Senátem. Prvními legislativními normami v novém státě byly zákony o osmihodinové pracovní době a zrušení šlechtických titulů přijaté už na podzim 1918.

Politické poměry v Československu charakterizovala značná roztržičnost. Díky poměrnému volebnímu systému se do parlamentu dostával vysoký počet politických stran, které tvořily často nestabilní vládní koalice. Jednotlivé strany hájily zájmy různých sociálních skupin, jejich politika nebyla však vždy v souladu s tradičním rozdělením na pravici a levici. Jednoznačněji ideologicky profilovaná byla v československém prostředí levice, v jejímž rámci nejsilnější postavení zaujímal Česká sociálně demokratická strana dělnická. Sociální demokracie, která byla založena už v poslední čtvrtině 19. století, vycházela z reformního socialismu a hájila tak především zájmy dělníků a pracujících. V prvních obecních i parlamentních volbách získala největší podporu voličů. Pozici sociální demokracie však v dalším období zásadně oslabilo odštěpení jejího radikálního křídla, z něž se v roce 1921 zformovala Komunistická strana Československa (KSČ). Za vytvořením KSČ stály úspěchy bolševické revoluce v Rusku a sociální nestabilita poválečného období. Ve 20. letech bylo pro KSČ typická návaznost na její původní sociálně-demokratické kořeny. Situace se změnila v roce 1929, kdy se ve straně prosadilo bolševické křídlo a jejím novým předsedou se stal Klement Gottwald. Od té doby KSČ jednala striktně v souladu s pokyny komunistického vedení v Moskvě.

K politickému středu byly řazeny strana národně socialistická a strana lidová. První z nich patřila stejně jako sociální demokracie k oporám demokratického systému a Masarykovy politiky, jejím členem se ostatně později stal také E. Beneš. Strana lidová se musela zpočátku potýkat s převažující averzí vůči katolické církvi, která byla spojována s rakouskou státní mocí. Pod vedením Msgre. Jana Šrámka se však stala nezpochybnovanou součástí české politické scény a stabilním členem všech vládních koalic.

Do pravé části politického spektra meziválečné ČSR byla řazena Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu - známější jako **strana agrární**. Už z jejího názvu je zřejmé, že se snažila především hájit zájmy rolníků a sedláků. I v průmyslově agrárních českých zemích se agrárníci dokázali výrazně prosadit a po oslabení sociální demokracie se staly **nejsilnější politickou stranou v ČSR**, která obvykle získávala největší voličskou podporu. Ve 20. letech stranu řídil jeden z významnějších politiků té doby Antonín Švehla, který byl opakovaně předsedou vlády i ministrem vnitra. Jako zástupce autentické **pravice** vystupovala **Československá národní demokracie** (vznikla spojením stran mladočeské, státoprávně pokrokové, pod uvedeným názvem působila od roku 1919). Jejím předsedou byl první český premiér K. Kramář, minimálně stejně výraznou osobností byl její místopředseda a ministr financí A. Rašín. Národní demokracie ve větší míře hájila zájmy podnikatelských kruhů a velkého kapitálu. Příkladem této orientace bylo také personální spojení s Živnostenskou bankou. Národní demokracie v meziválečném období nedosáhla také pozice, jakou získala v první československé vládě. Stranu charakterizovalo silnější nacionalistické zaměření, které ji spolu se spory o roli domácího a zahraničního odboje vzdalovalo od Masarykovy a Benešovy politiky. Na politické scéně působily také strany národnostní (slovenské, německé, maďarské, polské i židovské) i seskupení hájící zájmy určitých sociálních skupin (strana živnostenská).

Vysoký počet nejrůznějších politických stran a hnutí nepřispíval ke stabilnímu vládnutí. Nejsilnější strany viděly řešení v uzavírání koaličních dohod, které jim umožňovaly společný postup ve vládě i v parlamentu. Tento styl vládnutí měl i své stinné stránky, např. vzrostl neúměrně vliv jednotlivých politických stran, v jejichž sekretariátech se rodila klíčová politická rozhodnutí. Přesto ale tento systém zaručoval zachování principů parlamentní demokracie a to i v době nástupu různých autoritativních či přímo fašistických režimů v sousedních státech. Důležitou roli přitom sehrála také **autorita prezidenta T. G. Masaryka**, který byl do této funkce zvolen celkově třikrát. Masaryk a jeho okolí (**tzv. Hrad**) představovali také další mocenskou sílu, aktivně vstupující do politického jednání. Jako důkaz politické nestability lze však zmínit to, že za dvacet let existence první republiky se v jejím čele vystřídalo až 18 vlád.

Meziválečné Československo zachovávalo principy demokracie i v ekonomice. V prvních letech existence ČSR zde přetrvávala politika státních zásahů, která byla nezbytná pro překonání poválečného hospodářského rozvratu. Postupně bylo řízené hospodářství odbouráno a v zemi začalo fungovat standartní tržní hospodářství. **Hospodářská politika státu** se poté výrazněji orientovala na vytváření podmínek pro úspěšné zapojení země do mezinárodní dělby práce. Na hospodářské politice se podílely také zájmové organizace podnikatelů, obchodní a živnostenské komory a jednotlivé odborové ústředny a svazy.

3.3 BUDOVÁNÍ EKONOMICKÉ SAMOSTATNOSTI NOVÉ REPUBLIKY

ČSR muselo řešit podobné problémy jako ostatní nástupnické státy. Každý z nich musel vybudovat novou administrativu, měnu, dopravní systémy i nová obchodní spojení. Existovaly značné rozdíly mezi jednotlivými částmi země. České země měly spíš průmyslový charakter, naproti tomu na Slovensku zůstal i nadále zachován zemědělský ráz. Podle sčítání obyvatel byl v českých zemích poměr mezi obyvatelstvem činným v průmyslu a zemědělství 40:30, na Slovensku to bylo 17:61. Málo rozvinutá byla v době vzniku státu terciární sféra.

Prvním projevem ekonomického osamostatnění byla **měnová reforma**, uzákoněná v únoru 1919 – krátce po vyhlášení Československa samostatným celním teritoriem. Československo provedlo měnovou odluku po Jugoslávii jako druhý nástupnický stát. Nejprve byly okolkovány staré rakousko-uherské bankovky, jež byly posléze měněny za nové československé koruny v poměru 1:1. V době výměny peněz byly hermeticky uzavřeny státní hranice a během krátké doby byly vydávány okolkované bankovky. Samotná výměna peněz byla zahájena až na podzim roku 1919. Část peněz byla zadržena jako nucená státní půjčka, aby se zabránilo možné inflaci. Původně měla být zadržena polovina měněných peněz, nakonec byla stažena asi třetina bankovek a později byla část z nich znovu vrácena do oběhu. Dozorem nad novou měnou byl zpočátku pověřen **Bankovní úřad** při ministerstvu financí, který zpočátku plnil roli centrální banky. V roce 1926 byla zřízena **Národní banka československá**, která měla výhradní právo vydávat bankovky a jejím úkolem bylo chránit novou měnu před nežádoucími otřesy. Kromě zajišťování stability nové měny byla pověřena také řízením devizového hospodářství. Národní banka měla formu akciové společnosti, což jí umožňovalo být nezávislou na vládě. Stát si svůj vliv na správu měny zajišťoval třetinovým podílem na akciovém kapitálu a také tím, že guvernéra banky a třetinu členů bankovní rady jmenoval prezident republiky. Prvním guvernérem Národní banky československé se stal blízký Rašínův spolupracovník **Vilém Pospíšil**.

O úspěšné zavedení nové měny se zasloužil především první československý ministr financí **Alois Rašín**, jenž byl stoupencem deflační politiky. Jím prosazované zhodnocení

koruny mělo však řadu odpůrců a její důsledky byly též rozporné. Pozitivně se projevila v tom, že zlevnila dovážené suroviny a přispěla ke snížení reálné hodnoty československých dluhů v zahraničí. K hlavním negativním důsledkům deflace patřilo zdražení českého zboží na světových trzích a dočasný pokles exportu. To si vynutilo urychlené snížení výrobních nákladů, mzdy i cenové hladiny.

Postupně se zvýšila i role českého kapitálu, k čemuž přispěla i tzv. **nostrifikace podniků**, jež působily na území ČSR, ale jejichž sídla se nacházela v zahraničí. V roce 1919 byl přijat zákon, podle něhož tyto podniky měly převést svá sídla na území nové republiky. Cílem tohoto zákona bylo zamezit tomu, aby klíčové ekonomické pozice nadále zůstávaly v rukou rakouského a uherského kapitálu. V praxi začala nostrifikace v roce 1920 po dohodě s rakouskou vládou, v českých zemích byla završena většinou v roce 1924, na Slovensku byla její realizace pomalejší především kvůli komplikovanějším jednáním s Maďarskem. Celkově bylo v ČSR nostrifikováno 235 firem. **Nostrifikace měla dvojí základní formu.** První z nich spočívala v tom, že vídeňská a jiná sídla se přestěhovala ke „svým“ závodům v Československu. Druhou možností byly ty firmy, jež měly závody na obou stranách hranic, rozděleny na mateřské a dceřiné. Nostrifikační zákon také stanovil povinnost obsadit vedoucí místa v dotyčných společnostech československými občany. Nostrifikace znamenala významný zásah do situace v průmyslu, obchodu i dopravě. Zvláštní průběh měla v bankovníctví. Zde sice nebyla oficiálně nařízena, ale zahraniční centrály bez dostatku nových československých korun neměly jinou cestu než vytvořit ze svých poboček v ČSR nové bankovní podniky, eventuálně je propojit s kapitálem místních bank.

Dalším významným zásahem, který ovlivnil ekonomický vývoj v meziválečném ČSR byla **pozemková reforma**, jež byla uskutečňována od poloviny 20. let na základě zákonů z roku 1919-1920. První z těchto legislativních norem byl záborový zákon, podle něž měla být rozdělena půda o rozloze větší než 150 hektarů (nebo 250 ha včetně lesů a rybníků). Prováděním reformy byl pověřen nově utvořený **Státní pozemkový úřad**, který byl podřízen vládě. Hlavní vliv v této instituci však získala agrární strana, která toho dokázala využít k posílení své pozice. Další postup při rozdělování zabrané půdy stanovil přídělový zákon z roku 1920. Ve stejném roce byl přijat náhradový zákon, jenž určoval vyšší náhrad za odnímanou půdu. Ceny půdy však byly určovány podle stavu z let 1913-1915 a byly výrazně nižší než v době provádění reformy, která tak získala spíše charakter konfiskací. Ač tato reforma nebyla provedena zcela důsledně (nedotkla se např. půdy katolické církve), přinesla významnou změnu vlastnické struktury v zemědělství a posílila držbu drobných a středních rolníků. Vlastnické přesuny v rámci pozemkové reformy byly provedeny v průběhu 20. let. Původní radikalismus se postupně oslabil a někdejšími šlechtickými vlastníky půdy zůstal v užívání větší objem půdy než bylo původně určeno záborovým zákonem. Stalo se tak v polovině 30. let na základě dohod uzavíraných mezi Státním pozemkovým úřadem a původními majiteli, jimž měla být dosud nerozdělená půda svěřena do užívání na dalších 20 až 30 let. Ve stejné době bylo rozhodnuto odložit dokončení reformy na léta 1955-1967. Pozemková reforma z dob první republiky byla dovedena do konce za změněných podmínek v roce 1947. Zabraná půda byla nakonec do roku 1938 z více než 55 % propuštěna ze záboru či dočasně ponechána v užívání původním majitelům, zbytek byl buď rozdělen v podobě drobných přídělů a zbytkových statků nebo postátněn.

Tabulka 3 - Výsledky pozemkové reformy v ČSR (stav z roku 1938)

	Veškerá půda (tis. ha)	%
Celková výměra zabrané půdy	4068	100
Propuštěno ze záboru původním majitelům nebo jim ponecháno v užívání na dalších 20-30 let	2267	55,7
Rozděleno celkově	1801	44,3
z toho drobný příděl (výměra jednotlivých od 0,1 do 30 ha)	790	19,4
zbytkové statky (výměra větší než 30 ha převážně zemědělské půdy)	226	5,6
Postátněná půda	785	19,3

Zdroj: PRŮCHA, V. a kol. Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. I. díl. Období 1918-1945, s. 123.

I v důsledku sociálních problémů a revolučních nálad v počátcích existence samostatného státu se rozvíjely diskuze o výraznějších změnách vlastnických vztahů. Sociální demokracie už v roce 1918 prosazovala rozsáhlou **socializaci soukromého vlastnictví**. Požadavek socializace zcela neodmítal ani prezident Masaryk a do jisté míry k nim hlásily i programy tehdejších vlád. Např. vládní program Kramářova kabinetu obsahoval slib zestátnění dolů, vyvlastnění velkostatkářů či zavedení dávky z majetku. Jako určitý předstupeň socializace byly schváleny zákony o závodních a revírních radách v hornictví a o účasti zaměstnanců na správě dolů a jejich podílu na čistém zisku. Nově vzniklým revírním radám byly svěřeny pravomoci, jež omezovaly práva soukromých vlastníků (např. při propuštění zaměstnanců). Revírním radám byl přiznán také podíl na zisku ve výši 10 %, který mohl být jejich prostřednictvím využit pouze k obecně prospěšným sociálním a zdravotním účelům. Další legislativní změny omezující práva soukromých vlastníků však v dalším období schváleny nebyly a předpokládaná socializace se tak omezila jen na dílčí posílení zástupců zaměstnanců v báňském průmyslu. Státní sektor v ČSR tak vycházel z dědictví rakousko-uherského hospodářství, k rozšíření sítě státních podniků docházelo i po vzniku samostatného státu. Stát se angažoval především v odvětvích a podnicích, které byly důležité z politických, vojenských či strategických důvodů. Výrazněji se prosazoval také v podnicích na hospodářsky zaostalejším Slovensku. Nejvýznamnějším státním podnikem v nevýrobní sféře byly Československé dráhy. Stát se majoritně prosadil i v dalších dopravních společnostech.

3.4 PRŮBĚH POVÁLEČNÉ KRIZE A JEJÍ PŘEKONÁNÍ V DRUHÉ POLOVINĚ 20. LET

Československá ekonomika se v počátcích samostatného státu musela potýkat ze značnými problémy už v prvních poválečných letech. Musela řešit poválečný rozvrat výroby a obchodu, nedostatek surovin i finančních prostředků, prohlubovaný rostoucími zahraničními dluhy a inflačními trendy. V roce 1919 se sice vzedmula první meziválečná vlna investic na úrovni středního a velkého podnikání, neměla však dostatečný efekt. Negativně se přitom projevovaly obavy zahraničního kapitálu z dalšího vývoje v nové republice i dosud slabé pozice českého kapitálu. Také úroveň průmyslové a zemědělské výroby zaostávala za předválečným stavem. Přesto se v tomto směru situace postupně lepšíla a stav průmyslové produkce z roku 1921 svědčil o jejím pokračujícím vzestupu.

Vzestupný trend ekonomiky byl však koncem roku zastaven propadem. Stejně jako v jiných zemích i v Československu vypukla krátká poválečná krize. Průmyslová produkce nebyla schopna čelit konkurenci levného zboží zvláště ze zámoří. Rostoucí převahu nabídky nad poptávkou prohlubovala dále snížená koupěschopnost obyvatelstva. Relativní nadvýroba postihla nejprve hutnický průmysl a těžbu rud a uhlí, na počátku následujícího roku se krize rozšířila i do dalších průmyslových odvětví. Průmyslová výroba na počátku roku 1923, kdy krize vyvrcholila, ve srovnání s rokem 1921 poklesla o čtvrtinu. Výrazně se snížil rovněž obrát zahraničního obchodu. Krize v průmyslu a problémy s odbytem v zahraničí způsobily nárůst nezaměstnanosti a další zhoršení sociální situace v zemi.

Průběh krize také neblaze ovlivnila deflační politika, prosazovaná především ministrem financí dr. Aloisem Rašínem a Živnobankou. Hospodářská krize z let 1921-1923 bývá také často nazývána přímo deflační krizí. Jak už bylo uvedeno v jedné z předešlých kapitol, deflační politika měla velmi negativní důsledky zvláště pro vývozce. Posílení koruny vedlo k tomu, že se jejich zboží stalo pro zahraniční odběratele cenově nedostupné. Aby udrželi konkurenceschopnost svého zboží, museli často jeho cenu zlevňovat i pod úroveň výrobních nákladů. Zhroucení exportu se projevovalo nepříznivě i v celém národním hospodářství.

K oživení a rozmachu československé ekonomiky došlo v letech 1924-1929. Už na sklonku roku 1923 se země vrátila na cestu ekonomického vzestupu. Rozvoj exportu také příznivě ovlivnil situaci na vnitřním trhu, jehož oživování bylo podnětem k investicím do výroby. Ta se projevovala především obnovou a modernizací výrobních zařízení v podnicích a výstavbou nových objektů. Investiční vlna dosáhla největšího rozmachu v letech 1927-1928.

Hospodářská konjunktura v letech 1924-1929 se projevila značným vzrůstem životní úrovně obyvatelstva, která byla nejpříznivější za celé trvání první republiky. Ekonomická prosperita vedla k přijímání značného počtu nových pracovníků a velmi tak výrazně poklesla nezaměstnanost. Na počátku roku 1924 se u veřejných zprostředkovatelen práce hlásilo 175 000 nezaměstnaných, o čtyři roky později jich bylo 29 000. Ačkoli skutečné počty lidí bez práce byli s největší pravděpodobností vyšší než oficiální údaje, byla míra nezaměstnanosti v ČSR v té době skutečně mimořádně nízká – zvláště ve srovnání s nezaměstnaností v západoevropských zemích (zde byla 7-14 %, ve skandinávských zemích v letech 1926-27 dokonce až 23-25 %). V roce 1925 byla dosavadní státní podpora nezaměstnaných nahrazena tzv. gentským systémem, který byl poprvé zaveden v Belgii na počátku 20. století. Tento systém rozdělval podporu nezaměstnaných mezi stát a odborové organizace. Na podporu tak měli nárok pouze členové odborů a její vyplácení zaručovala jen příslušnost k dostatečně finančně zajištěným odborům. Při nízké nezaměstnanosti se nevýhody tohoto systému neprojevovaly, odhalily je až důsledky velké hospodářské krize na počátku 30. let.

Od počátku 20. let se v rámci postupující liberalizace československého hospodářství uvolnilo i rozhodování průmyslových podniků. Po překonání důsledků poválečné krize a deflační politiky nastala éra vzestupu průmyslové výroby, pozitivně ovlivněná probíhající nostrifikací a nostrifikací i rostoucím zájmem zahraničního kapitálu. Pro průmyslové podnikání v ČSR byla typická tradiční převaha lehkého průmyslu, což komplikovalo potřebný posun v odvětvové i oborové skladbě výroby k těžkému průmyslu v meziválečném období. Ještě v roce 1930 patřilo podle sčítání živnostenských podniků jen 38 % z nich k těžkému průmyslu a 65 % k lehkému. Další typickou tendencí průmyslového vývoje byla zvyšující se monopolizace, při níž významnou roli sehrály velké banky. Propojování podniků monopolními dohodami se nejvýrazněji projevilo v báňském, hutním, železářském, chemickém průmyslu, ale také v papírenství či v některých odvětvích potravinářské výroby (cukrovary, pivovary aj.)

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- **Československo vzniklo 28. října 1918 jako jeden z nástupnických států Rakouska-Uherska. K jeho vzniku přispělo především diplomatické úsilí T. G. Masaryka a jeho spolupracovníků v zahraničí i úspěchy československých legií.**
- **První Československá republika byla mnohonárodnostním státem, který od počátků své existence musel řešit řadu sporných otázek se svými sousedy (problém německé menšiny v tzv. Sudetech, maďarské nároky na Slovensko, spor o Těšínsko).**
- **Politickou situaci v zemi charakterizovala jistá roztržitost stranického spektra a časté střídání vlád. Nejsilnějšími politickými silami v ČSR byla strana agrární a sociální demokracie.**
- **ČSR měla relativně dobré výchozí podmínky pro ekonomický rozvoj – na jeho území byla soustředěna většina průmyslového potenciálu Rakouska-Uherska. Nevýhodou byla nerovnoměrná rozvinutost jednotlivých částí nového státu (průmyslové české země a zemědělské Slovensko), slabinou také úzký vnitřní trh.**
- **Hlavními nástroji k hospodářskému osamostatnění ČSR byla měnová odluka a nostrifikace podniků. Nová česká měna byla podporovaná deflační politikou ministra financí Rašína, která se nepříznivě projevila v krizových obdobích.**

4 RUSKÁ EKONOMIKA PO ROCE 1917

4.1 RUSKÉ HOSPODÁŘSTVÍ NA POČÁTKU BOLŠEVICKÉ VLÁDY

První světová válka v plné šíři ukázala problémy ruské ekonomiky a dále oslabila pozici carské moci. Odpor ruského obyvatelstva živěný válečnými neúspěchy donutil cara Mikuláše II. k abdikaci. Ani nová Prozatímní vláda nedokázala situaci uklidnit a ve stejném roce ji svrhla nová revoluce. Po nástupu bolševické vlády se Rusko stalo prvním komunistickým státem na světě, jehož politický a hospodářský systém se začal ubírat zcela odlišným směrem. Komunistický režim v Rusku vycházel z marxistické ideologie, ale zároveň byl zásadně ovlivněn specifickými rysy vývoje Ruska v uplynulých obdobích. Následující kapitola popíše počátky bolševické vlády a proměny ruského hospodářství na počátku 20. let. Zvláštní prostor v této souvislosti dostane tzv. Nová ekonomická politika (NEP) a její specifika. Podrobněji budou poté přiblíženy počátky budování centrálního plánování po Stalinově nástupu k moci.

Po zhroutilí carského režimu se moci ujali liberálové a umírnění socialisté. Ani jejich vláda však nepřinesla potřebné zlepšení hospodářských problémů a celkové situace. Do otevřené opozice vůči nové tzv. Prozatímní vládě se postavili **bolševici**, kteří byli původně jednou z frakcí ruské sociálně demokratické strany. V létě 1917 se osamostatnili a začali se ostře vymezovat proti novému režimu. Vůdčí postavou bolševické strany byl **Vladimír Iljič Lenin**, který po svém návratu ze švýcarského exilu radikalizoval odpor vůči Prozatímní vládě. Bolševické nepokoje v červenci 1917 byly ještě potlačeny, ale útok na Zimní palác v Petrohradu zorganizovaný bolševiky na začátku listopadu téhož roku byl už úspěšný. Svržením Prozatímní vlády začala nová etapa ruských dějin. Bolševický převrat byl později nazván komunistickou propagandou jako **Velká říjnová socialistická revoluce** (VŘSR - podle v Rusku platného juliánského kalendáře k převratu došlo v říjnu). Moci se postupně ujali bolševici a Rusko se tak stalo prvním komunistickým státem na světě, jehož politický a ekonomický systém se vyvíjel zásadně odlišným způsobem než v ostatních státech. Bolševici nejprve zahájili jednání s Německem a na začátku roku 1918 uzavřeli separátní mír, který ukončil účast Ruska v I. světové válce (podrobněji viz podkap. 2.2). Bolševická strana tak získala prostor k plnému uchopení moci a nastolení komunistického režimu.

Nástup bolševické revoluce radikalizoval situaci v dalších zemích. V letech 1918-1919 byly dočasně nastoleny komunistické režimy v Bavorsku i Maďarsku, jež však byly nakonec poraženy. Samotným Ruskem v té době zmítala **občanská válka**, v níž proti bolševikům stáli monarchisté i stoupenci Prozatímní vlády, souhrnně označovaní jako bělogvardějci. Bolševici se museli zároveň potýkat se zahraniční intervencí. Přes počáteční neúspěchy se bolševické Rudé armádě na počátku roku 1920 podařilo ovládnout většinu území kromě Pobaltí, Polska a Krymu. Občanská válka i v důsledku nejednoty bělogvardějců skončila komunistickým vítězstvím. Revoluce v Rusku uspěla, ale chybělo jí ještě uznání světového společenství. Tomu však bránila neochota nové vlády převzít dluhy carského režimu i Prozatímní vlády. První zemí, které bolševické Rusko uznalo, bylo v roce 1922 tehdy stále ještě izolované Německo. Další západní země se k tomuto kroku připojily v následujících letech. V roce 1922 se bolševické Rusko změnilo ve **Svaz sovětských socialistických republik (SSSR)**.

Už počátky bolševické vlády přinesly také zásadní hospodářské a sociální změny. Klíčový význam měla pozemková reforma, která byla zahájena vydáním **Dekretu o půdě** v roce 1917. Ten rozhodl o okamžitém zabavení veškeré zemědělské půdy bez náhrady. Zkonfiskován byl pozemkový majetek statkářů, carské rodiny i církve. Zabraná půda pak byla

rozdělována bezzemkům a rolníkům podle početnosti jejich rodin. Díky rychlému rozdělení půdy získala revoluce důležitou podporu nejpočetnější vrstvy obyvatel (rolníci tvořili až 80 % obyvatelstva v Rusku), což bylo také jednou z významných příčin bolševického vítězství v občanské válce.

V prvním desetiletí po revoluci převažovala v sovětském zemědělství soukromá malovýroba. Kromě toho se zde prosazovaly nové formy hospodaření, státní zemědělské podniky – **sovchozy** a družstevní podniky – **kolchozy**. V té době však obhospodařovaly jen 3-4 % zemědělské půdy. Už záhy po vítězství revoluce byly podniknuty také první kroky směřující k znárodnění průmyslu. V podnicích byla zavedena dělnická kontrola výroby a rozdělování, jejíž rozhodnutí byla pro podnikatele závazná. V rukách státu se ocitla železniční a lodní doprava. Znárodnění začalo v Rusku už na konci roku 1917. V první fázi mělo skoro výlučně charakter konfiskací (tedy zestátnění bez náhrady) konkrétních společností, které byly vyvlastněny jako trest za sabotování výroby či odmítnutí podřídit se dělnické kontrole. V první polovině roku 1918 byly vydávány znárodnovací dekrety, na jejichž základě byly převedeny do státního vlastnictví další průmyslové podniky a výjimečně i celá odvětví (konkrétně cukrovarnictví). Tentokrát už k tomu mohlo dojít i bez toho, že uvedené podniky byly obviněny z jednání proti sovětskému režimu. Na konci června téhož roku byl vydán další znárodnovací předpis, který umožnil znárodnění dolů, železnic i velkých a středních podniků vybraných odvětví (hutnictví, strojírenství, energetiky, textilnictví, sklářský, či dřevozpracující průmysl). Do listopadu 1920 byly **znárodněny všechny průmyslové závody s více než 5 zaměstnanci, pokud využívaly strojní zařízení, a v případě ostatních s více než 10 zaměstnanci**. Také zahraniční obchod byl už na jaře 1918 prohlášen za státní monopol.

Také všechny soukromé banky byly znárodněny. Pod kontrolou státu se ocitly zlatý poklad a devizové rezervy. Vlastnické nároky vyplývající z držby akcií byly zrušeny a anulovány i všechny zahraniční i vnitřní dluhy carského režimu. Hospodářský vývoj v prvních letech Sovětského Ruska zásadně ovlivňovala probíhající občanská válka, provázená zahraniční intervencí. Sovětská vláda proto zavedla politiku nazývanou později **válečný komunismus**. Byla přijata řada opatření, která měla pomoci překonat hospodářské důsledky války. Vláda vyhlásila státní obilný monopol a na počátku roku 1919 byla zavedena povinnost rolníků odvádět státu veškerou zemědělskou produkci po odečtení nejnmutnější výrobní a osobní spotřeby. Toto odvádění zemědělských výrobků navíc probíhalo téměř bez náhrady, neboť docházelo k rychlému znehodnocování peněz.

Vzrůstající inflace vedla ke stále omezenějšímu používání peněz. Tiskárny sice chrlily papírové rubly, jejich skutečná hodnota však klesla na zhruba 1 % jejich ceny z listopadu 1918. Začalo převažovat **naturální hospodářství**. Nákup a prodej za peníze stále častěji začala nahrazovat naturální směna. Dělníci i ostatní zaměstnanci byli z velké části odměňováni v naturáliích. Naturalizace hospodářství se odrazila i ve státním sektoru. Někteří straničtí vůdci naturalizaci hospodářství prezentovali jako záměrný krok, směřující k úplnému odstranění peněz. Bolševici odmítali zbožní výrobu jako neslučitelnou se zásadami socialismu a likvidaci trhu pokládali za nutný předpoklad pro úspěšné plánování.

Opatření válečného komunismu však vedla k faktickému **zhroucení ekonomiky**. Prudce poklesla motivace podniků a jejich zaměstnanců i celková efektivita práce. Takřka se zhroutil průmyslová produkce, zcela zanikl zahraniční obchod a zemědělská výroba klesla o polovinu ve srovnání s předválečným stavem. V některých oblastech se objevily první mohutné hladomory, při nichž zemřely milióny lidí. Důsledkem krize byla řada stávek

a místních povstání, z nichž nejvýznamnější byla v roce 1921 krvavě potlačená vzpoura vojáků a námořníků v Kronštadu.

4.2 NOVÁ EKONOMICKÁ POLITIKA JAKO VÝCHODISKO Z KRIZE

Sovětské vedení se na krizi ekonomiky a nespokojenost obyvatel rozhodlo reagovat reformami. Podle Lenina měla zemi její problémy pomoci překonat **elektrifikace**. Na počátku 20. let byl vypracován plán, podle něhož mělo být do 15 let vybudováno celkem 30 velkých elektráren. Skutečným řešením hospodářských problémů byl však soubor reforem z března 1921, jenž dostal jméno **Nová ekonomická politika (NEP)**. Jejím hlavním cílem byl přechod od naturálního hospodářství k tržní ekonomice. Ve snaze o obnovení zemědělské produkce byl dřívější systém rekvizic nahrazen **naturální daní** (po překonání inflace peněžní daní) ve výši 10 % výnosu. Rolníci tak mohli část své produkce prodávat. Už v roce 1923 mohl Sovětský svaz obnovit vývoz obilnin a o dva roky později překročil předválečnou zemědělskou produkci.

Změny nastaly také v průmyslové výrobě. Dosavadní přísná centralizace řízení byla uvolněna a vrátila se peněžní forma odměňování. Část průmyslových podniků se opět dostala do soukromých rukou (jednalo se o tři čtvrtiny maloobchodu a lehkého průmyslu). Některé další znárodněné závody stát pronajal družstvům nebo soukromníkům a v určitých případech i zahraničnímu kapitálu.

Postupně se zformovalo pět ekonomických sektorů:

- **Socialistický sektor** – existoval ve státní a družstevní formě.
- **Státně kapitalistický sektor** – šlo o pronajaté státní podniky, smíšené akciové společnosti s účastí státu a koncese poskytnuté zahraničnímu kapitálu.
- **Soukromokapitalistický sektor** – soukromé podniky a velké hospodářské statky zaměstnávající námezdní pracovní síly
- **Zbožní malovýroba** – představovaly ji drobné živnosti a většina rolnických hospodářství
- **Patriarchální sektor** – šlo o naturální zemědělskou produkci v odlehlých částech země

V letech 1923-24 převládala zbožní malovýroba, jež tvořila 51 % celkové společenské výroby. Následoval socialistický sektor (38, 5 %) a sektor soukromokapitalistický (8, 9%).

Díky NEPu došlo nejprve k padesátiprocentnímu nárůstu průmyslové produkce a v polovině 20. let k překročení předválečné produkce. V letech 1922-1924 byla provedena měnová reforma, jejíž součástí bylo i zavedení nového rublu krytého zlatem. Došlo rovněž k obnovení zahraničního obchodu. Zaostalost sovětského hospodářství se však překonat nepodařilo. V některých oblastech byl Sovětský svaz pozadu za vyspělými státy o 50 až 100 let. Více než 80 % stále zůstávalo zaměstnáno v zemědělství a jen necelých 8 % v průmyslu a stavebnictví. Navíc asi 60 % obyvatel bylo negramotných.

4.3 ZMĚNY SOVĚTSKÉ EKONOMIKY PO STALINOVĚ NÁSTUPU

Na počátku roku 1924 zemřel Lenin a moc posléze získal **Josif Vissarionovič Stalin**, který se postupně zbavil svých stranických konkurentů. Stát se pod jeho vedením od druhé poloviny 20. let vydal cestou urychlené industrializace, jež měla Sovětský svaz proměnit v průmyslovou velmoc. Země se měla zaměřit na těžký průmysl a především na strojírenství. Přejít k industrializaci provázelo zotřování politického kurzu a zhoršování vztahů se západními zeměmi. Současně byly **opuštěny zásady NEPu** v ekonomice se znovu začaly prosazovat direktivní tendence, omezující působení trhu. Ekonomika měla podléhat pětiletým plánům, z nichž první byl odstartován v roce 1928.

Cílem industrializace měla být technická rekonstrukce národního hospodářství, dosažení ekonomické nezávislosti země a zajištění její obranyschopnosti. Růst průmyslové produkce v SSSR sice nezasáhla hospodářská krize, ale podvázala jeho exportní možnosti a oslabila jeho roli v mezinárodní dělbě práce. Prudce vzrostl kovozpracující průmysl, rozvinuly se moderní typy výroby (výroba niklu, hliníku, traktorů, automobilů, letadel, energetických zařízení atd.)

Průmysl tak byl **podřízen centrálně sestavovanému pětiletému plánu**, jenž podnikům stanovoval konkrétní výrobní úkoly, vymezoval jim základní fondy, suroviny, materiál, pracovní síly atd. Činnost podniků začala být hodnocena podle plnění plánu objemu výroby. Tím podniky ztrácely motivaci i zájem o hospodárnost a spíše se zaměřovaly na vyjednávání s nadřazenými úřady o určování plánovaných výrobních úkolů, investic, mzdových fondů apod. Klíčovým bylo maximální překročení plánu bez ohledu na kvalitu produkce.

Na konci 20. let nastal prudký pokles zemědělské výroby. Primitivní malovýroba nebyla schopna zajistit dostatečné zásobování rostoucích měst. Zemědělci nedokázali vinou nízkých výkupních cen krýt náklady a byly proto omezovány dodávky na trh. Zásobovací potíže, jež postihla na konci 20. let města a průmyslové oblasti, se státní orgány snažily překonat opětovným zavedením přidělového systému.

Problémy zemědělské produkce pak vláda hodlala řešit **hromadnou kolektivizací rolnických hospodářství**. Ta byla vedena snahou o odstranění zbytků soukromé formy výroby a o upevnění centrálního řízení ekonomiky. Sovětské vedení také doufalo, že velkovýroba umožněná kolektivizací povede k vyšší zemědělské produkci a zvýší životní úroveň na vesnici. Kolektivizace měla také přispět rozvoji industrializace. Měla přinést potravinovou rezervu pro dělnictvo a export, a tím získat peníze na kapitálové investice.

Před zahájením kolektivizace sovchozy hospodařily na 1% orné půdy a kolchozy soustředily jen 2 % rolnických hospodářství a orné půdy pětinu tržní produkce dodávala hospodářství velkých statkářů – **kulaků**. Právě oni měli coby hlavní odpůrci změn v zemědělství likvidováni jako třída. V roce 1929 bylo rozhodnuto kolektivizovat venkov násilím a brzy byl za kulaka považován takřka každý zemědělec. Odpor vesnic potlačovala policie a vojsko. Obětí represí se stalo mnoho rolníků, milióny byly transportovány na Sibiř nebo do Střední Asie. Jejich půda byla zabavována a majetek konfiskován. Ostatní byli nuceni vstupovat do družstev, budovaných jako ohromné „továrny na obilí“. Aby vláda bránila venkovanům v útěku do měst, odmítala jim vydávat průkazy nutné k přestěhování a připoutávala je tak k půdě.

Nátlak a nedostatečná odměna za práci vzbuzovala nespokojenost a vedla k úpadku výroby. Zmenšovaly se osevnické plochy a docházelo i k vybíjení dobytka, což způsobilo dlouhotrvající problémy v živočišné výrobě. Sedláci porazili 18 milionů koní, 30 milionů kusů dobytka a 100 milionů koz a ovcí. Obilí raději pálili, než aby je odevzdávali a rozbíjeli i své nářadí. Na počátku 30. let vypukl nový hladomor. Celková zemědělská produkce klesla a pokles příjmů z exportu potravin vedl ke snížení prostředků na dovoz průmyslových zařízení. Přes zjevný neúspěch kolektivizace vyhlásil Stalin v lednu 1933, že první pětiletka byla splněna za čtyři a půl roku s velkým předstihem v mnoha odvětvích.

Průmyslová výroba skutečně značně vzrostla a byla vybudována řada velkých závodů a staveb (např. přehrada na Dněpru, stalingradský závod na výrobu traktorů nebo průplav mezi Baltským a Bílým mořem). Při nich však byli ve velké míře využíváni političtí vězni z gulagů. Např. na stavbě průplavu mezi Baltským a Bílým mořem se podílelo na 300 000 vězňů.

V letech **1933-1937** proběhl **druhý pětiletý plán**. I pro jeho začátek byl typický pokračující růst průmyslové výroby a dramatický pokles zemědělství. Industrializace sice podporovala růst zaměstnanosti a nominálních mezd, ale přidělový systém omezoval koupěschopnost obyvatelstva. Odsklon od tržní ekonomiky vedl k tomu, že standardní hodnotové veličiny jako ceny, náklady, rentabilita ztratily svou původní funkci a v podstatě se užívaly jen coby jakési evidenční jednotky.

Preference těžkého průmyslu vedla ke vzniku **deficitního hospodářství**. Poptávka dlouhodobě převládala nad nabídkou a to v oblasti spotřebních statků, v investiční sféře i v zásobování podniků surovinami, energií, palivy a materiálem. Rostl sice strojírenský a hutní průmysl i rozvíjela se výroba zbraní, ale nedostávalo se běžného spotřebního zboží a životní úroveň obyvatelstva stále zaostávala za zvyšováním průmyslové produkce. Největšího rozmachu dosáhlo právě strojírenství, během druhého plánu se až třikrát ztrojnásobila výroba oceli a strojů. Rozvoj strojírenství otevřel cestu modernizaci dopravy a přispěl k zahájení mechanizace zemědělství a stavebnictví.

Na konci pětiletky byla **dokončena kolektivizace zemědělství**. V kolchozech se ocitlo 93 % rolnických hospodářství a 99 % rolnické půdy. Sovětské zemědělství se stalo nejkoncentrovanějším na světě. Zemědělská výroba byla sice postupně mechanizována, ale přesto dál přetrvávala ruční práce. Úpadek zemědělské výroby byl postupně překonán a díky tomu mohl být v letech 1935-1936 zrušen přidělový systém na potraviny a textil.

Třetí pětiletka začala v roce 1938. Podle původního záměru mělo dojít k jistému zpomalení růstu těžkého průmyslu ve prospěch rozmachu zemědělství a spotřebního průmyslu. Zostřené mezinárodní napětí však a následné vypuknutí druhé světové války vrátilo sovětské vedení zpět ke zbrojnímu průmyslu a k orientaci na vytváření hmotných rezerv. Pokračovala tendence z minulé pětiletky posunout těžiště průmyslového potenciálu na méně ohrožené východní území. Ke kýženému zvýšení životní úrovně tak nedošlo. Po napadení SSSR Německem v roce 1941 přešla země na válečnou ekonomiku.

Industrializace zahájená na konci 20. let měla nesporné výsledky. V roce 1937 se Sovětský svaz stal druhým největším průmyslovým producentem na světě za USA. Přesto za ni (především v první polovině 30. let) zaplatil vysokou cenu.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- Na podzim 1917 bolševický převrat (zvaný jako Velká říjnová socialistická revoluce) svrhl Prozatímní vládu a otevřel cestu k nástupu prvního komunistického režimu. Rusko pod vládou bolševiků nejprve uzavřelo separátní mír s Německem (tzv. brest-litevský mír) a ukončilo tak svou účast v I. světové válce.
- Mezi nejvýznamnější hospodářská opatření první fáze bolševické vlády bylo vydání Dekretu o půdě z roku 1917, na jehož základě byla konfiskována půda šlechty, církve a velkostatkářů a rozdělena mezi drobné rolníky a bezzemky. Ve stejné době začala také první fáze znárodnování větších a středních průmyslových podniků.
- Bolševici po nástupu k moci museli čelit otevřenému odporu opozičních sil, který vyústil v občanskou válku. Konflikt skončil v roce 1920 vítězstvím bolševiků. Nové směřování Ruska potvrdilo o dva roky později jeho přejmenování na Sovětský svaz.
- Ruská ekonomika v době občanské války procházela obdobím tzv. válečného komunismu, jehož důsledkem bylo zhroucení ruské měny a přechod k naturálnímu hospodářství. Řešením těchto problémů se stalo zavedení Nové ekonomické politiky (NEP), která obnovila peněžní hospodářství, uvolnila direktivní řízení a částečně obnovila soukromý sektor.
- Po smrti prvního bolševického vůdce Lenina se moci v SSSR postupně chopil J. V. Stalin. Za jeho vlády došlo na konci 20. let k zásadnímu přebudování sovětského hospodářství. Stalin rozhodl o masivní industrializaci, která měla ze Sovětského svazu udělat průmyslovou velmoc. Vyhlášením prvního pětiletého plánu bylo v zemi zavedeno důsledné centrálně plánované hospodářství. Změny zasáhly také vlastnickou sféru. Na přelomu 20. a 30. let byla zahájena násilná kolektivizace zemědělství, která si vyžádala milióny obětí.

5 VELKÁ HOSPODÁŘSKÁ KRIZE A JEJÍ DŮSLEDKY

5.1 „VELKÁ DEPRESE“ V USA

Na přelomu 20. a 30. let skončilo období všeobecné hospodářské konjunktury. Rok 1929 je považován za počátek druhého ekonomického cyklu meziválečné éry, jenž byl ve znamení prudké a dlouhé hospodářské recese. Tato tzv. velká hospodářská krize (v anglosaském světě nazývaná také jako "velká deprese") představovala nejhlubší propad moderní tržní ekonomiky v jejich dosavadních dějinách. V převažujícím pojetí je krize vymezována lety 1929-1933, ve skutečnosti byl průběh krize zdlouhavější a ve většině případů se nepodařilo obnovit hospodářský růst na předchozí úroveň. Důsledky krize navíc otřásly vírou v systém tržní ekonomiky a oslabily rovněž důvěryhodnost parlamentní demokracie. Receptem na překonání hospodářského propadu se stalo posílení vlivu státu na ekonomiku a odklon od liberálních přístupů. V tomto ohledu zkušenost krize zásadně ovlivnila také změny hospodářské politiky zvláště v Evropě po II. světové válce. Velká hospodářská krize vzhledem ke svým širším společenským a politickým důsledkům představuje významný fenomén moderních dějin a proto bude v rámci následující kapitoly věnován prostor i tématům, která se k evropskému hospodářství vztahují nepřímě. Úvodní podkapitola se proto bude věnovat počátkům a průběhu krize v USA. Dále v základních rysech přiblíží její dopady na evropskou ekonomiku a popíše snahy o její překonání ve vybraných zemích - zvláštní prostor zde dostane líčení Rooseveltova Nového údělu a jeho výsledků. Poslední podkapitola zmapuje průběh "velké deprese" v ČSR i hlavní protikrizová opatření tehdejších československých vlád.

Za počátek velké hospodářské krize se považuje **krach na newyorské burze** na konci října 1929. Tato událost však ve skutečnosti nebyla vlastní příčinou krize, ale spíše příznakem hlubších problémů americké ekonomiky. V době konjunktury se rozšířil spekulativní prodej akcií, jejichž cena byla uměle navyšována a výrazně převyšovala jejich skutečnou hodnotu. Jakmile se na konci 20. let objevily zvěsti o problémech, začaly uměle navýšené kurzy prudce padat. K prvnímu propadu cen akcií došlo **24. října 1929**, který je znám jako "**černý pátek**". Tehdy bylo prodáno 13 miliónů akcií, což byl dosavadní absolutní rekord. Ještě hlubší propad následoval 29. října ("černé úterý"), kdy majitele změnilo až 16 miliónů akcií. Ztráty, k nimž došlo v důsledku těchto krachů, byly do poloviny listopadu 1932 odhadovány na 30 miliard dolarů.

Jak už bylo řečeno, krizi nezpůsobil samotný krach newyorské burzy. Výrazný podíl na jejím rozpoutání mělo spojení investičního a obchodního bankovníctví, dále snaha o udržení zlatého standardu za každou cenu a některé další kroky tehdejší administrativy. Americký prezident Herbert Hoover na problémy akciového trhu reagoval uspořádáním konferencí se zástupci průmyslu, kteří následně veřejně souhlasili s jeho požadavkem udržet zaměstnanost a dosavadní výši mezd. Hooverova administrativa se rovněž snažila řešit rostoucí problémy v zemědělství. Zřídila Federální zemědělský výbor, který zemědělským družstvům poskytoval nízko úročené půjčky a později také prostřednictvím svých společností vykupoval přebytky zemědělské produkce. Ani to však problémy v zemědělství nezažehnilo, neboť i Federální zemědělský výbor posléze začal své zásoby prodávat a ceny zemědělských produktů tak dále klesaly. V této situaci vláda vyšla vstříc požadavkům zemědělského sektoru i jiných výrobních odvětví a rozhodla o změně celních sazeb. Nový **Hawleyův-Smoothův celní sazebník** z června **1930 zvýšil cla** u velké části zboží dováženého do USA. Tento příklon k ochranářské (protekcionistické) politice výrazně přispěl k propadu světového obchodu

v době, kdy se krize začala rozšiřovat i do dalších zemí. Opatření Hooverovy vlády nezabránila dalšímu poklesu americké ekonomiky. Snížil se reálný hrubý domácí produkt na hlavu a poklesly rovněž ceny. Naopak výše mezd zůstávala beze změn. Prezident Hoover považoval **vysoké mzdy** za důležitý předpoklad dalšího ekonomického růstu. Dobře placení zaměstnanci podle něj mohli utrácet své peníze za zboží a služby a tím stimulovat další výrobu. Jak už bylo zmíněno, udržet dosavadní mzdovou hladinu po schůzce s prezidentem přislíbili také přední průmyslníci. Pokračující pokles cen a bankovní krize však ukazovaly neudržitelnost této politiky. V důsledku klesajících tržeb a rostoucích mzdových sazeb podniky ve větší míře začaly propouštět. Na konci roku 1930 se objevily problémy bankovního sektoru a narůstaly počty zkrachovalých bank.

V té době finanční krize zasáhla také evropské státy. Americká centrální banka – **Federální rezervní systém (FED) ve snaze udržet zlatý standard opakovaně zvýšil úrokové sazby**. Pokles americké ekonomiky i v důsledku toho však dále pokračoval. Navzdory zpřísněným imigračním zákonům a dalším opatřením rostla dále nezaměstnanost. Sociální napětí prohlubovaly také stupňující se problémy bankovního sektoru. V roce 1932 začaly v některých státech vyhlášeny "bankovní prázdniny". Během nich byly banky dočasně uzavírány, aby zabránily hromadným výběrům vkladů. Do prezidentských voleb v březnu 1933 vyhlásilo "bankovní prázdniny" až 30 států. Americký finanční systém byl na pokraji zhroutil. V letech 1929 -1933 v USA zkrachovalo 9 765 bankovních ústavů. Od počátku 30. let se krize amerického hospodářství rozšířila i do ostatních zemí a získala skutečně globální charakter.

5.2 NÁSTUP VELKÉ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE V EVROPĚ

Na začátku 30. let začala krize dopadat i na evropské země. V Rakousku se od jara 1930 dostala do problémů nejsilnější zdejší banka Credit-Anstalt. Její znepokojení klienti začali hromadně vybírat vklady a nestabilita celého bankovního sektoru se tak zvyšovala. Zahraniční vkladatelé začali měnit šilinky za zlato a to vedlo k poklesu rakouských zlatých rezerv. Credit-Anstalt zkrachoval a finanční krize se šířila do dalších středoevropských zemí, kde rovněž docházelo k masovému vybírání vkladů. V souvislosti s problémy v Rakousku se zahraniční investoři obrátili na německé banky a odliv zlata nastal i zde. I v důsledku těchto ztrát později padl jeden z nejvýznamnějších německých bankovních ústavů Danatbank **a Německo stejně jako předtím Rakousko fakticky opustilo zlatý standard.**

Právě Německo velká hospodářská krize postihla zvláště těžce. Hospodářské problémy, které se zde projevíly už na konci 20. let byly výrazněji než jinde ovlivněny obtížným překonáváním dopadů války. Politická nestabilita komplikovala provedení potřebných změn a naopak v důsledku zvyšujících se výdajů ve veřejném sektoru rostl státní dluh. Slabost německé ekonomiky se projevovala také vysokou nezaměstnaností. Před vypuknutím vlastní krize na přelomu let 1928-1929 úřady v Německu registrovaly 3,7 miliónů osob bez práce. Průběh krize negativně ovlivnila závislost německé ekonomiky na zahraničním kapitálu. Po krachu na newyorské burze začaly americké banky stahovat z Evropy krátkodobé půjčky. Odliv amerických půjček a investic dopadl nejtěživěji právě na německé hospodářství. Německo se důsledky krize pokusilo v roce 1931 překonat vytvořením celní unie s Rakouskem, což však narazilo na odpor západních zemí. Soudní dvůr v Haagu vytvoření unie odmítl jako porušení Versailleské smlouvy. Právě ji Němci považovali za skutečnou příčinu krize, proto také snadněji podléhali agitaci různých populistických stran v čele s Hitlerovou NSDAP. Krize posilovala postavení extrémistických sil a zároveň snižovala důvěru v samotný parlamentarismus. Problémy s ustavením vládní většiny po volbách z roku

1930, v nichž uspěli nacisté i komunisté, využil prezident Hindenburg ke jmenování nové vlády bez ohledu na Říšský sněm. Ustavení prezidentské vlády znamenalo posílení výkonné moci na úkor parlamentu. Nový kabinet se snažil čelit nastupující krizi pomocí úsporných opatření a omezováním dovozu. Navzdory vládním opatřením propad německé ekonomiky dále pokračoval. Stupňující se hospodářské problémy způsobovaly stále výraznější růst nezaměstnanosti. V roce 1932 úřady registrovaly až 6 milionů nezaměstnaných - skutečný počet bez práce byl však podle odhadů o 1,5-2,5 milionů vyšší. Pokračující pokles ekonomiky a sociální neklid prohlubovaly politickou nestabilitu. Další volby z roku 1932 už skončily vítězstvím NSDAP.

S důsledky krize se musely vypořádávat také další evropské státy. "Velká deprese" především dopadla také na stávající měnové systémy. **V roce 1931 opustila Velká Británie zlatý standard** a brzy ji následovaly další země, jejichž měny byly navázány na britskou libru. Devalvace libry měla dalekosáhlé důsledky. Jedinou zlatem přímo podloženou měnou zůstal americký dolar. Ostatní země začaly ve větší míře obracet na USA. FED ve snaze zabránit odlivu zlata zvýšil úrokové sazby z 1,5% na 3,5 %. Odliv zlatých rezerv se sice zastavil, ale zvýšení úrokových sazeb dále prohloubilo krizi bank a následně i výrobního sektoru.

5.3 SNAHY O ŘEŠENÍ KRIZE

Krizi měnového systému měla pomoci vyřešit Světová měnová konference, uspořádaná v Londýně v roce 1933. Zde se sešli zástupci 66 zemí, aby se dohodli o obnovení zlatého standardu, o snížení cel a dovozních kvót a dalších otázkách. Konference však skončila neúspěchem – nově zvolený americký prezident Roosevelt dal přednost obnovení vnitřní prosperity své země a odmítl dát jakékoli mezinárodní závazky, které by tomuto úkolu stály v cestě. Neúspěch konference symbolizoval zároveň faktickou bezvýchodnost mezinárodní spolupráce i bezmoc Společnosti národů. Řešení krize ekonomové a politici spatřovali ve zvýšení státních zásahů do ekonomiky. **Došlo tak k návratu státního intervencionalismu.** Politika státních zásahů se v teoretické rovině opírala o učení britského ekonoma Johna Maynarda Keynesa jenž svou kritiku liberalismu a obhajobu státních zásahů do hospodářského života shrnul v roce 1936 v knize *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Jeho teorie získaly značný ohlas a staly se základem hospodářské koncepce po II. světové válce. V praxi se státní zásahy do hospodářství ve 30. letech projevovaly snahami omezit nezaměstnanost a rozšířit poptávku investicemi státu.

Nejznámějším protikrizovým opatřením je nepochybně **New Deal (Nový úděl)** - soubor zákonů přijatý v USA za vlády prezidenta F. D. Roosevelta. New Deal představoval velkorysý program státní regulace tržní ekonomiky, který se stal inspirací v boji proti krizi také v Evropě. **Franklin Delano Roosevelt** jako zástupce Demokratické strany zvítězil ve volbách nad úřadujícím prezidentem Hooverem a úřadu se ujal v březnu 1933. Jeho prvním rozhodnutím bylo nařízení adresované všem americkým bankám a spořitelnám, aby dočasně uzavřely své pobočky. Poté toto rozhodnutí podpořil také Kongres, který následně schválil zákon o nouzové podpoře bank. Během dočasného uzavření banky prošly úřední kontrolou a v případě problémů je čekala reorganizace nebo sloučení se zdravou bankou. Tyto tzv. **bankovní prázdniny**, které trvaly od 5. do 15. března pomohly vrátit důvěru vkladatelů do otřeseného bankovního systému. Znovuobnovit důvěryhodnost bankovního systému významně napomohlo nově zavedené **pojištění vkladů a spoření**. V reakci na tato opatření američtí vkladatelé opětovně uložili více než miliardu dolarů, kterou vybrali v době bankovní krize. Dále bylo rozhodnuto regulovat finanční trhy, na které měla dohlížet nově utvořená

Komise pro burzy a cenné papíry. Rovněž bylo rozhodnuto oddělit obchodní a investiční bankovníctví.

Rooseveltova administrativa svými kroky směřovala k zásadnímu rozhodnutí nelpět na pevné ceně dolaru ve zlatě. Už v roce 1933 byla fakticky provedena **devalvace amerického dolaru** - USA tak rovněž **opustily zlatý standard**. V důsledku toho se Americe začaly vracet zásoby zlata a její peněžní zásoby vzrostly o 96 %. Devalvace dolaru v dalších letech přispěla k určitému ekonomickému ozdravení a jako jedno z mála opatření New Dealu měla jednoznačně pozitivní efekt.

V prvním roce Rooseveltovy vlády byly rovněž přijaty další zásadní zákony, které lze označit za pilíře New Dealu.

- **Zákon o regulaci zemědělství** - jeho cílem bylo především regulovat ceny zemědělské produkce a zabránit dalšímu zadlužování rolníků. Zemědělcům bylo nabídnuto, aby omezili svou produkci výměnou za finanční odškodné, které mohlo být vypláceno díky zvýšení daní přenesených většinou na spotřebitele. Dalším způsobem regulace zemědělské výroby byla dohoda o odbytu, na jejímž základě ministerstvo zemědělství souhlasilo s výkupem všech komodit, které výrobce nemohl prodat. K omezení zemědělské produkce a regulaci cen v první fázi přispěla také velká sucha a následný pokles úrody. Vládní opatření pomohla spíše bohatším zemědělcům, navíc za cenu hromadění zemědělských přebytků ve vládních skladech.
- **Zákon o obnově průmyslu** - měl řešit problém, který mnoho členů Rooseveltovy vlády považovali za hlavní příčinu krize - nadvýrobu nebo také "podspotřebu". Podle tohoto názoru průmyslová výroba rostla rychleji než spotřebitelská poptávka a důsledkem toho byla nadměrná produkce zboží dlouhodobé spotřeby. Řešením podle Rooseveltovy administrativy mělo být omezení průmyslové výroby a zvýšení příjmů zaměstnanců, především dělníků. Po spojení návrhů vládních politiků a zástupců Demokratické strany byl vypracován právě tento zákon - **National Industrial Recovery Act (NIRA)**. Na jeho základě byly utvořeny **Úřad národní obnovy (NRA) a Úřad veřejných prací**. Firmy v jednotlivých průmyslových odvětvích měly podle rozhodnutí prvního z úřadů uzavírat tzv. **kodexy slušné konkurence**, jež měly být právně závazné. Jejich cílem měly být dohody o výši cen, výrobních kvótách a regulaci vstupu nových podniků na trh. Po Rooseveltově schválení NRA v červnu 1933 zástupci průmyslových odvětví začali sepisovat zmíněné kodexy, kde byla v určitých případech určena přímá regulace cen či objemů výroby. Po intenzivní vládní kampani na celostátní úrovni začaly být tzv. všeobecné kodexy, které se primárně zaměřovaly na postavení zaměstnanců. Vládní agitace byla úspěšná - na jaře 1935 bylo odhadováno, že až 95 % zaměstnanců v průmyslu je kryto těmito kodexy NRA. Regulace průmyslové výroby však ke překonání krize nepřispěla. Kartelizace v rámci NRA přinesla vyšší ceny průmyslových výrobků, což zvýšilo náklady zemědělcům a snížilo jejich reálné příjmy. Navíc důsledkem celého programu bylo faktické zastavení výroby a investic. Roosevelt přesto hodlal požádat Kongres o prodloužení platnosti zákona, v květnu 1935 však **Nejvyšší soud celý program NRA označil za protiústavní a zrušil ho**. Zákon podle soudu překračoval ústavní pravomoci federální vlády.
- Součástí New Dealu bylo také **zavedení programů sociální péče**. Jedním z jeho základních pilířů bylo starobní pojištění, které bylo zpočátku financováno z daní a spravováno federální vládou. Situace se změnila v roce 1939, kdy začaly být důchody průběžně financovány z příjmů získaných z pojistného na sociální zabezpečení. V rámci New Dealu byly zavedeny rovněž pojištění pro případ

nezaměstnanosti a pomoc ve stáří a rodinám s dětmi. K těmto sociálním opatřením USA přistoupily později než ostatní evropské země a jejich zavádění zde zásadně ovlivnilo právě důsledky velké hospodářské krize.

Politika New Dealu přesto vedla ke zmírnění některých hospodářských a sociálních problémů. Příznivé hodnocení Rooseveltovy politiky napomohlo i k jeho opětovnému zvolení prezidentem v dalších prezidentských volbách. **Výsledky New Dealu** nebyly ale zcela jednoznačné. Ještě v roce 1939 bylo v USA asi 10 miliónů nezaměstnaných a nebyla plně využita ani kapacita průmyslu. Ke konci 30. let navíc vypukla další krize. Nové problémy se začaly projevovat zhruba od poloviny roku 1937, kdy se snížila průmyslová výroba a následně opět rostla nezaměstnanost. Na podzim nastal rovněž další propad cen akcií na burze. Ke krizovému poklesu vedla především pokračující restriktivní politika FEDu a zvyšování mezd a následně také nákladů na pracovní sílu, což bylo také důsledkem rostoucího vlivu odborů. Ke skutečnému oživení americké ekonomiky a k překonání všech krizových výkyvů došlo až v souvislosti s vypuknutím druhé světové války.

K přímé inspiraci opatřeními Rooseveltovy vlády se v druhé polovině 30. let přihlásila **Francie**. Zvláště těžký průběh krize zde vyhrotila politické napětí. V roce 1934 se francouzská krajní pravice neúspěšně pokusila o puč. V reakci na to se vytvořila tzv. lidová fronta jako koalice levicových stran (včetně komunistů), která v roce 1936 zvítězila ve volbách. **Vláda lidové fronty** přijala poté řadu opatření po vzoru Rooseveltova New Dealu. Např. uzákonila čtyřicetihodinový pracovní týden a rozhodla o zvýšení mezd. Vzдалa se nepříznivě působící deflační politiky a rozhodla o devalvaci franku. Vláda také rozhodla o regulaci trhu se zemědělskými produkty a rozvinula program veřejných prací. Navíc částečně znárodnila některé závody ve zbrojním průmyslu, v železniční a letecké dopravě. V té době vznikl např. státní podnik Air France. Bylo **zahájeno také znárodnění Francouzské banky**, dokončené až po II. světové válce. Tato opatření vzbuzovala odpor pravice, jejíž protesty v roce 1938 vyústily ve vládní krizi a demisi vlády Lidové fronty, kterou vystřídal pravicový kabinet premiéra Daladiera.

5.4 DOPADY VELKÉ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE NA ČESKOSLOVENSKOU EKONOMIKU

Velká krize zde začala později a její průběh zde byl zvláště těžký. K největšímu úpadku došlo v roce 1933, kdy průmyslová produkce klesla o 40 % pod předválečnou úroveň. **Už na konci 20. let se některá odvětví spotřebního průmyslu** (textilnictví, sklářství, keramický průmysl, některé potravinářské obory) **začala potýkat s odbytovými problémy**. Se snížením zájmem o své zboží se musely vyrovnávat zejména exportně orientované podniky. V těchto problémech se odrazila také nedostatečně provedená restrukturalizace československého průmyslu, v jehož rámci se jen v menší míře prosazovaly progresivní a konkurenceschopné obory. Příznaky krize byly na konci 20. let patrné rovněž v zemědělství. **Postupující pokles cen zemědělských produktů** vedl k zadlužování rolníků, které se dále prohlubovalo po nástupu krize.

V důsledku krachu Credit-Anstaltu začali také klienti československých bank hromadně vybírat své vklady. Následně vypukla finanční krize, banky začaly zvyšovat úrokové sazby a snížily se tak možnosti podniků získat úvěry. Stejně jako v jiných zemích i v ČSR nastal **prudký nárůst nezaměstnanosti**. Podle oficiálních údajů bylo v Československu v roce 1933 bez práce 920 000 lidí bez práce, oproti roku 1929 tak zde nezaměstnanost vzrostla 18krát.

Uvedené číslo pochází z oficiálních statistik veřejných zprostředkovatelen práce, které však byly neúplné. Nezaměstnanost byla ve skutečnosti ještě vyšší, podle odhadů přesahovala milión osob bez práce. Jen asi třetina těchto nezaměstnaných měla nárok na podporu podle gentského systému, proto bylo nutné přijmout další doplňující opatření. Nejvýznamnější z nich byla **státní stravovací akce**, v jejímž rámci dostávali nezaměstnaní mimo gentské systém poukázky na jídlo (lidově nazývané "žebračky"). Dalšími formou podpory nezaměstnaným byly veřejně prospěšné práce.

Sociální důsledky krize byly diferencovány regionálně. Těživěji dopadly na Slovensko i na české pohraničí, obývané převážně německým obyvatelstvem. Mnozí příslušníci německé menšiny byli přesvědčeni o tom, že vláda záměrně diskriminuje německé podnikatele při zadávání státních zakázek. **Rozdílné působení krize tak vyostřovalo nacionální nevraživost a povzbuzovalo separatistické nálady.** Rostl vliv extrémistických a nacionalistických hnutí. Mezi německým obyvatelstvem v českém pohraničí získala později nejsilnější podporu autonomisticky zaměřená **Sudetoněmecká strana** (Sudetendeutschen Partei - SdP) v čele s Konrádem Henleinem, která v druhé polovině 30. let působila ve shodě se zájmy nacistického Německa a s jeho podporou. K vzestupu SdP přispěly významně právě hospodářská krize a její dopady v pohraničí.

Důsledky krize i v ČSR snižovaly důvěru ke stávajícímu politickému systému. Rovněž zde se začaly objevovat výzvy k zavedení nové "silné demokracie". Konkrétním projevem tohoto posunu bylo **přijetí zmocňovacího zákona**, která vládě umožňoval vydávat zákonná nařízení bez schválení parlamentem. Zmocňovací zákon tak posiloval pravomoci výkonné moci na úkor zákonodárné. Jeho platnost však byla časově omezena a přijatá opatření se týkala výhradně hospodářské oblasti. Také v Československu byl recept na překonání krize spatřován v posílení role státu. V rámci protikrizových opatření byl např. **přijat kartelový zákon**, který stanovoval právní závaznost kartelových dohod a zvýhodňoval kartelové podniky. Stát se rovněž snažil překonat důsledky krize stejně jako jiné země protekcionistickými opatřeními, jakými bylo např. zvyšování celních sazeb.

Jednou z nejvýznamnějších změn byla devalvace koruny, jejímž cílem bylo oživení exportu. Opakované snížení zlatého obsahu koruny z let 1934 a 1936 mělo skutečně pozitivní dopad a snížením cen československého zboží na zahraničních trzích napomohlo vývozu. Na protest proti první devalvaci z vlády odstoupili ministři národní demokracie a rezignovalo rovněž vedení Národní banky československé. Jejím novým guvernérem se stal nejvýraznější kritik Rašínovy měnové politiky **Karel Engliš**. Dvojí devalvací také Československo opustilo zlatý standard. Státní zásahy neměly ani bankovní systém a státnímu dozoru bylo podřízeno i peněžnictví. Státní regulace byla zvláště silná v zemědělství. V roce 1934 byl vytvořen **obilní monopol** vystupující pod názvem **Československá obilní společnost**. Šlo o akciovou společnost, která získala výsadní právo na veškerý domácí i zahraniční obchod s obilím, mlýnskými výrobky a krmivem a stanovovala jejich prodejní i obchodní ceny. Vytvoření obilního monopolu vedlo k růstu cen všech druhů obilí a bylo přínosem především pro velkostatky, orientované většinou na rostlinnou výrobu. Pokles československé ekonomiky se však navzdory podobným opatřením nepodařilo zvrátit zcela ani na konci 30. let.

Důsledky velké hospodářské krize v ČSR ovlivnily také celkovou bilanci její ekonomiky v mezinárodním srovnání. **Meziválečné Československo patřilo k hospodářsky středně vyspělým zemím.** Podle retrospektivních analýz OSN z roku 1948 Československo na konci 30. let na základě národního důchodu přepočteného na jednoho obyvatele (170 US dolarů na osobu) zaujímalo 14. místo v Evropě a zřejmě 18.-20. místo ve světě. Podle těchto

poměrných ukazatelů se první republika ekonomicky řadila k zemím, jakými byly v té době Norsko, Finsko či Rakousko, čili ke středně vyspělým státům. Více než dvojnásobný národní důchod z evropských zemí zaznamenaly Velká Británie, Švýcarsko a Švédsko. Ve srovnání s nejnávštějšími státy bylo v Československu slaběji rozvinuto strojírenství, chemický, elektrotechnický a elektrárenský průmysl. Příznivější pozice než průmysl a výrobní řemesla zde získala v porovnání s ostatními evropskými státy zemědělská výroba. Velká hospodářská krize však odhalila nedostatky a limity československé ekonomiky. ČSR jako jedna z mála zemí nedosáhla do II. světové války předkrizové úrovně. Oživení československé ekonomiky však v té době komplikovalo narůstající mezinárodní napětí. Při hodnocení hospodářství první ČSR je třeba mít na paměti, že jejímu úspěšnému fungování předcházela realizace nesnadného, ale nezbytného procesu mnohostranné transformace.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- **Velká hospodářská krize začala v USA, odkud se rozšířila do dalších zemí. Počátek krize je spojován s krachem na newyorské burze, k němuž došlo na konci října 1929. Pád cen nadhodnocených akcií však nebyl vlastní příčinou krize. K jejímu rozpoutání výrazně přispěla snaha Federálního rezervního systému o udržení zlatého standardu a další opatření americké administrativy.**
- **I v důsledku americké protekcionistické politiky a odlivu amerického kapitálu se krize začala šířit i v Evropě. Mezníky krizového vývoje se zde staly mj. krachy velkých rakouských a německých bank. Těžký průběh krize v Německu zde dále destabilizoval politický systém a vedl k faktickému pádu parlamentarismu. Krize způsobila také zhroucení zlatého standardu, které zahájila devalvace britské libry na začátku 30. let.**
- **Důsledkem krize bylo posílení role státu v ekonomice. Nejznámějším pokusem o řešení krize v duchu státního intervencionismu byl Rooseveltova politika New Dealu, která se stala inspirací pro podobná opatření v evropských zemích. Její výsledky byly však nejednoznačné a nevedly k odstranění vysoké nezaměstnanosti a dalších problémů.**
- **Průběh krize v ČSR byl nepříznivě ovlivněn strukturálními nedostatky jeho ekonomiky. Krize zasáhla především exportně zaměřená odvětví spotřebního průmyslu. Těžké dopady krize v českém pohraničí radikalizovaly německé obyvatelstvo a zvyšovaly vliv nacionalistických hnutí. Vysoká nezaměstnanost si vyžádala přijetí nových forem podpory (státní stravovací akce). K nejvýznamnějším protikrizovým opatřením v ČSR patřilo přijetí kartelového zákona, devalvace koruny a vytvoření obilného monopolu.**

6 NÁSTUP NACISMU A JEHO DŮSLEDKY

6.1 UCHOPENÍ MOCI NACISTY A POČÁTKY DIKTATURY

Nové hospodářské problémy na konci 20. let a nástup krize v Německu dále destabilizoval politický systém. Slabost německého parlamentarismu a tvrdé dopady "velké deprese" (především ohromná nezaměstnanost) vytvořily podmínky pro nástup radikálních a extrémistických hnutí, která se populisticky vymezovala proti stávajícímu systému. Rovněž v Německu na přelomu 20. a 30. let vzrostl komunistický vliv, ale ještě výraznější a typičtější byla sílící podpora nacistické strany. Nacisté ve 20. letech změnili taktiku a nově se snažili uspět ve volbách v soutěži s ostatními politickými stranami. Nadále přitom usilovali o revizi Versailleské smlouvy a celého poválečného uspořádání. Mohli přitom využít vzrůstající frustrace německého obyvatelstva, jež byla posilována těžkými dopady velké hospodářské krize. Následující kapitola přiblíží počátky nacistické vlády a charakteristické rysy její hospodářské a sociální politiky. Samostatná podkapitola v závěru ukáže, za jakých okolností došlo k faktickému zhroucení versailleského systému v druhé polovině 30. let.

Velká hospodářská krize v Německu měla také vážné politické dopady. Dosavadní parlamentní strany ztrácely důvěru a stále častěji se ozývalo volání po silné vládě. Ze sílící frustrace a nespokojenosti těžili opoziční populisté a radikálové. Ve volbách do Říšského sněmu poprvé výrazně uspěla Hitlerova NSDAP, která získala 107 mandátů oproti původním 12. V menší míře vzrostla také podpora komunistické strany. Úspěchy krajní pravice i levice zkomplikovaly utvoření většinové vládní koalice. **Prezident Paul von Hindenburg** označil parlament za neschopný řešit vážné problémy země a **jmenoval vlastní prezidentskou vládu** v čele s Heinrichem Brüningem. Jeho kabinet složený převážně z nestranických odborníků začal vládnout bez parlamentní podpory a opíral se pouze o prezidentské pověření. Tato změna přinesla **faktický odklon od klasického stranického systému a parlamentarismu**. Brüningova vláda začala s využitím ústavního článku o nouzových nařízeních prosazovat úsporná opatření, která měla omezit veřejné výdaje a zajistit sestavení vyrovnaného rozpočtu. Byly rovněž sníženy podpory nezaměstnaným, sociální dávky pro důchodce, válečné veterány i platy ve státní sféře. Naopak byly zvyšovány spotřební i další nepřímé daně. Brüningův kabinet se také snažil zabránit možné inflaci a prosazoval proto deflační politiku, která však prohlubovala nepříznivé sociální dopady krize. V zahraniční oblasti usilovala vláda o revizi Versailleské smlouvy, což se konkrétně projevilo především jednáním o vytvoření celní unie s Rakouskem. Její realizaci však zabránil odpor Francie a Anglie. Důvěra v Německo v důsledku toho znovu klesla, zahraniční investoři začali ve větší míře stahovat kapitál a tím se rovněž prohlubovaly problémy bankovního sektoru. V roce 1932 se konaly prezidentské volby, v nichž kandidoval rovněž Hitler. Dosavadní prezident Hindenburg zvítězil jen díky podpoře občanského středu a sociální demokracie. Opětovné Hindenburgovo zvolení však nevedlo k posílení demokratických principů, i když Brüning byl donucen podat demisi. Nahradil jej ještě konzervativněji zaměřený Franz von Papen v čele nové prezidentské vlády. Pokračující dopady krize však dále posilovaly vliv nacistů. Právě **nacistická strana také zvítězila v následných volbách z července 1932**, v nichž získala více než 37 % hlasů. Liberální a středové strany naopak ve volbách propadly. V dalších volbách na konci téhož roku NSDAP sice několik procent ztratila, ale nadále zůstávala nejsilnější politickou silou. Pro zástupce konzervativní pravice, části podnikatelů a velkostatkářů nacisté představovali menší hrozbu než levicové strany. Přesvědčili proto Hindenburga, aby sestavením vlády na začátku následujícího roku jmenoval Adolfa Hitlera.

V lednu 1933 se Hitler stal kancléřem a NSDAP se tak dostala do čela vlády. V dalších týdnech a měsících nacisté nastoupili cestu k úplnému převzetí moci. Důležitým mezníkem se stal **požár Říšského sněmu** na konci února 1933, z jehož osnování byli obviněni komunisté. Vzápětí poté začalo v Prusku zatýkání komunistických funkcionářů a zároveň bylo vydáno nařízení prezidenta "Na ochranu národa a státu", které v reakci na požár říšského sněmu zaváděly fakticky trvalý výjimečný stav, v jehož rámci mohli být odpůrci režimu internováni v zajišťovacích vazbách bez soudní kontroly. V následných nových volbách v březnu 1933 získala NSDAP téměř 44 % a vzhledem k ziskům svých nacionalistických a konzervativních spojenců dosáhli poprvé parlamentní většiny. S posílením nacistické pozice se vyostřila perzekuce jejich politických oponentů. Několik týdnů po volbách byl v **Dachau** zřízen **první koncentrační tábor** pro věznění komunistických a sociálnědemokratických funkcionářů. Ještě v březnu 1933 byl za nepřítomnosti zatčených komunistických poslanců a přes odpor sociálních demokratů přijat **zmocňovací zákon**, který zprvu na dobu čtyř let dával vládě pravomoc vydávat zákony (včetně ústavních) bez říšského sněmu a říšské rady. Platnost zmíněného zákona nazvaného "Na odstranění bídy z národa" byla v dalších letech opakovaně prodloužena a tím byly v Německu fakticky zlikvidovány zbytky parlamentarismu. V červnu 1933 byla zakázána sociální demokracie a následně se vynuceně rozpustily i ostatní politické strany. Brzy na to byl přijat zákon zakazující vytváření politických organizací, které by neměly národně socialistický charakter. **Vládnoucí NSDAP tak zůstala jedinou politickou stranou v zemi.** V Německu byla tak zhruba půl roku po Hitlerově jmenování kancléřem nastolena nacistická diktatura.

Nacismus představoval specifický druh fašistické ideologie. Podobně jako v Itálii, kde se fašistický režim prosadil pod vedením Benita Mussoliniho už ve 20. letech, byl pro nacistické hnutí typický vypjatý nacionalismus, boj proti liberalismu i socialismu a vůdcovský princip. Specifikem nacistické ideologie i politické praxe byl rasistický přístup, vycházející z přesvědčení o nadřazenosti tzv. árijské rasy. Za její protipól nacisté považovali Židy, kteří byli považováni za skutečné viníky německé porážky v I. světové válce i za původce všech dalších problémů a krizí. Podle nacistického rasového učení byli Židé nejen cizorodým prvkem v německé společnosti, ale také údajně usilovali o její rozklad a ovládnutí. **Rasový antisemitismus** (tzn. protižidovská nenávisť) byl jedním z určujících znaků nacistické ideologie, který ji odlišoval od ostatních forem fašismu. Už v roce 1933 se v Německu začala prosazovat první protižidovská opatření. Nejprve byl zahájen bojkot židovských obchodů jako reakce na údajnou židovskou kampaň v zahraničí proti novému režimu. Následně byl přijat nový zákon o úřednících, který umožňoval propustit či nuceně penzionovat židovské (a také "politicky nespolehlivé") státní a veřejné zaměstnance. Přelomem v nacistické protižidovské politice se stalo **vydání tzv. norimberských zákonů v roce 1935.** Zákony o říšském občanství a na ochranu německé krve především definovaly židovskou příslušnost podle rasových kritérií. Za Žida byl nově považován každý, jehož tři prarodiče byli příslušní k židovské obci. Norimberské zákony tak zaváděly striktně rasové pojetí židovské identity. Klíčové bylo, že osoby takto označené za Židy neměly nárok na plnoprávné říšské občanství. Norimberské zákony i předchozí opatření měly otevřeně diskriminační charakter a otevíraly cestu k další perzekuci židovského obyvatelstva.

Nacistický režim se začal připravovat na novou válku a tomu podřídil vše. Jeho zahraniční politika od počátku směřovala k revizi versailleského uspořádání. Už v roce 1933 Německo vystoupilo ze Společnosti národů a o dva roky později obnovilo brannou povinnost. Ve stejné době zahájilo znovu také svou zbrojní výrobu. **Otevřené porušování Versailleské smlouvy** nenarazilo na jednoznačný a energický odpor evropských mocností ani Společnosti národů. Postupující rezignovanost ve vztahu k revizionistické politice Třetí říše potvrdila

reakce na německé obsazení demilitarizovaného pásma v Porýní v roce 1936. Ani tentokrát nenásledovaly žádné sankce a nacistické Německo tak mohlo dál posilovat své postavení a připravovat další expanzi.

6.2 HOSPODÁŘSKÁ A SOCIÁLNÍ POLITIKA NACISTICKÉHO NĚMECKA VE 30. LETECH

Přípravám války měla být podřízena také ekonomika, jež byla poznamenána silnými **státními zásahy**. Už v roce 1933 bylo rozhodnuto o nucené kartelizaci průmyslových závodů. Menší akciové společnosti byly likvidovány a bylo zakázáno zakládat nové společnosti s kapitálem menším než 500 tisíc marek. Velké společnosti tak mohli pohltit tisíce menších závodů a upevnit si svou pozici. Koncentrace probíhala i v zemědělství. Zde byly podporovány tzv. **dědičné dvory**, jež nesměly být děleny či rozprodávány a přecházely na nejstarší dědice. Ostatním dědicům byla slíbena půda na dobytých územích. Státní zásahy do ekonomiky se projevovaly i znárodnováním části průmyslu. **Soukromý sektor** zůstával přitom **nadále zachován a podporován**. Soukromé podniky však musely pracovat v Hitlerově zájmu – pak do jejich provozu nezasahoval. To byl příklad chemického koncernu I. G. Farben, jenž se tajnou smlouvou zavázal propustit své židovské ředitele a zaměstnance a ve výrobě preferovat Hitlerův program syntetických hmot, jenž byl klíčový pro jeho válečné cíle.

Nacisté v podstatě neměli **žádný systematický hospodářský program**. Ekonomika měla být zcela podřízena vojenským a zahraničně politickým cílům. Už v roce 1933 Hitler prohlásil, že odmítá jakékoli programy, které nemají vztah k novému vyzbrojení říše. Znovuvyzbrojování vedlo i ke **snížení nezaměstnanosti**. V prosinci 1932 bylo v Německu 6 miliónů lidí bez práce, o několik měsíců později jejich počet klesl pod 5 miliónů a v roce 1937 bylo zde už méně než půl miliónu nezaměstnaných. Bylo toho dosaženo státním financováním veřejných prací, restrukturalizací výroby, omezováním námezdní práce žen i rozšiřováním armády. Ke snížení nezaměstnanosti přispělo také zmrazení mezd. I zde tedy klíčovou roli sehrály přípravy na válku. Jako typický příklad veřejných prací významných pro snížení nezaměstnanosti i pro vojensko-strategickou situaci bývá uváděna výstavba dálnic.

Snížení nezaměstnanosti však v Německu neprovázelo výraznější zvyšování životní úrovně. Ve snaze zabránit inflaci byl zpřísněn dohled nad valutovým hospodářstvím a zvýšeny daně (Po Hitlerově nástupu k moci do konce 30. let se státní příjmy z daní ztrojnásobily). V roce 1936 byly **zmraženy ceny a mzdy**. V případě cen bylo toto opatření zrušeno až v roce 1948. Spolu se zmrazením mezd byly zakázány stávky a už předtím byly rozpuštěny odborové organizace a zaměstnanci museli být povinně členy **Německé pracovní fronty**. Její součástí byla také organizace *Radostí k síle*, která připravovala zájezdy a jiné volnočasové programy pro dělníky.

Od roku 1936 začal být německý průmysl reorganizován pro potřeby válečné výroby, která měla být řízena **čtyřletým hospodářským plánem**. První z těchto čtyřletých plánů, které měly ve skutečnosti spíše propagandistický význam podobně jako sovětské pětiletky, proběhl v letech 1933 až 1936 a jeho hlavním cílem mělo být snížení nezaměstnanosti. Kromě toho byla pod kontrolu státu převedena bankovní soustava, výroba a rozdělování surovin. Druhý čtyřletý plán, zahájený v roce 1936, měl být už výhradně zaměřen na přípravu válku. O militarizaci průmyslu svědčí masivní zvýšení vojenských výdajů. V letech 1933-39 se zvýšily desetkrát a v rozpočtovém roce 1938/39 tvořily téměř 60% všech výdajů.

Součástí jednostranné orientace na válečnou výrobu bylo úsilí o **soběstačnost** v surovinách a potravinách. Toto úsilí se projevovalo konkrétně:

- maximálním využíváním vlastních zdrojů surovin
- soběstačnost v potravinové produkci měla být dosažena podporou vlastního zemědělství a regulací spotřeby obyvatelstva prostřednictvím přidělového systému. Ten se týkal i nezemědělských produktů. Také výrobním podnikům bylo přidělováno vymezené množství surovin. Přídělovým systémem byla omezena také spotřeba oděvů, obuvi atd.
- regulace zahraničního obchodu měla zajistit vytváření strategických zásob. Vývoz i dovoz byl podřízen kontrole státu a průmyslové zboží se v řadě případů měnilo za surovinu a potraviny.
- rozšířila se výroba syntetických hmot v chemickém průmyslu (např. umělého kaučuku, umělých vláken, plastických hmot atd.)

Hospodářskou soběstačnost Německa měla umožnit také obsazení sousedních i vzdálenějších zemí, jež měly převzít roli surovinových základů a hospodářských satelitů. Potřeba expanzivní politiky byla zdůvodňována rasistickými teoriemi o nadřazenosti německého „nadčlověka“ a jeho právu na větší „životní prostor“.

6.3 SITUACE V EVROPĚ V DRUHÉ POLOVINĚ 30. LET

První konflikty předznamenávající vypuknutí druhé světové války se objevily už ve 30. letech. **V roce 1931 Japonsko napadlo a obsadilo Mandžusko a o šest let později vtrhlo do Číny.** V roce 1935 Mussoliniho Itálie zaútočila proti Habeši (dnešní Etiopii). Za předeheru k nadcházejícímu globálnímu konfliktu je považována **občanská válka ve Španělsku (1936-1939)**. Ta skončila porážkou republikánů a vítězstvím povstalců v čele s generálem Frankem, podporovaným otevřeně fašistickou Itálií a nacistickým Německem. Neochota západoevropských zemí angažovat se ve španělském konfliktu symbolizovala jejich vzrůstající pasivitu a nerozhodnost, která kontrastovala se stále sebevědomějšími kroky fašistických režimů. Postup Velké Británie a Francie v druhé polovině 30. let ovlivňovala tzv. politika appeasementu (ustupování), jež byla vyvolána především obavami z nového konfliktu. Německo využívalo klesajícího západních velmocí zájmu o situaci ve střední Evropě a posilovalo zde svůj vliv. V březnu 1938 došlo k připojení (anšlusu) Rakouska k Německé říši. Anšlus Rakouska byl završením dlouhodobého německého tlaku, který se projevil mj. jmenováním nacistického předáka rakouským ministrem vnitra. Po demisi rakouského kancléře a provedení anšlusu nacisté uspořádali plebiscit, v němž se až 97 % Rakušanů vyslovilo pro připojení k Německu. Spojení obou zemí zároveň oslabilo strategickou pozici Československa, jehož rozbití bylo také dalším cílem nacistické expanzivní politiky.

Hitler v případě ČSR využil otázku sudetoněmecké menšiny, kterou nastolil jako mezinárodní problém a deklaroval odhodlání chránit údajně utlačované Sudetské Němce i za cenu rozpoutání nového konfliktu. Představitelé německé menšiny v ČSR reprezentovaní Sudetoněmeckou stranou (SdP) přitom působili v té době s podporou Berlína a v souladu s jeho zájmy. Stupňovali proto své požadavky, aby dokázali neochotu Československa v čele s prezidentem Benešem k mírovému řešení celého sporu. ČSR se zároveň ocitla pod silným tlakem Francie a Velké Británie, které vzhledem ke své slábnoucí pozici a imperiálním zájmům snažily odvrátit hrozbu nového konfliktu. Napětí vyvrcholilo na podzim 1938. ČSR

21. září ustoupilo nátlaku a přijalo francouzsko-anglické ultimátum, které znamenalo souhlas s odstoupením pohraničních území obývaných převážně Němci. Nové Hitlerovy požadavky z následujícího dne však situaci znovu vyhrotily a ČSR vyhlásilo všeobecnou mobilizaci. Obavy z války však byly na straně západních zemí silnější a nakonec se prosadilo diplomatické řešení. Na konci září 1938 se uskutečnila **Mnichovská konference**, jež měla rozhodnout o dalším osudu československého pohraničí. Jednání se účastnil Hitler, jeho italský spojenec Mussolini jako formálně neutrální zprostředkovatel a premiéři Velké Británie a Francie Chamberlain a Daladier. Československý zástupce naopak přizván nebyl. **Mnichovská dohoda podepsaná zmíněnými představiteli Německa, Itálie, Francie a Anglie 30. září 1938 rozhodla o připojení tzv. Sudet k Německé říši.** Konkrétní rozsah odstoupeného území měla stanovit následná jednání stejně jako polské a maďarské územní nároky vůči ČSR. Mnichov znamenal završení politiky appeasementu a také faktický konec versailleského systému.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- **Těžký průběh krize v Německu zde dále destabilizoval politický systém a vedl k faktickému pádu parlamentarismu. Krize prohloubila nespokojenost obyvatelstva a posílila vliv extrémistických hnutí. Ve volbách z roku 1932 zvítězila Hitlerova NSDAP. S podporou části konzervativní pravice byl na začátku následujícího roku Hitler jmenován říšským kancléřem.**
- **V následujícím období byla přijata opatření, která umožňovala stíhání politických odpůrců a odstraňovala zbytky parlamentarismu. Všechny politické strany kromě NSDAP byly zakázány a byla nastolena nacistická diktatura. V souladu s rasistickou podstatou nacistické ideologie začala být zároveň přijímána protizidovská opatření.**
- **Hospodářská politika nacistického Německa byla podřízena přípravám nové války. Podpora zbrojení a navazujících odvětví vedl rovněž ke snížení nezaměstnanosti. Změny zaměstnanosti ovlivnilo také rozpuštění odborů, zmrazení mezd či vylučování žen z pracovního trhu. Nacistickou ekonomiku charakterizovala silná role státu při zachování soukromého vlastnictví. Snížení nezaměstnanosti a další pozitivní výsledky byly na konci 30. let vykoupeny rostoucím deficitem státního rozpočtu.**
- **V druhé polovině 30. let se znovu vyostřilo mezinárodní napětí. Otevřené porušování Versailleské smlouvy ze strany nacistického Německa nenaráželo na výraznější odpor západních zemí. Politika appeasementu (ustupování) Velké Británie a Francie vyvrcholila v roce 1938 účastí jejich zástupců na Mnichovské konferenci.**

7 VÁLEČNÉ EKONOMIKY V LETECH 1939-1945

7.1 BUDOVÁNÍ NĚMECKÉHO VELKOPROSTOROVÉHO HOSPODÁŘSTVÍ

Na konci 30. let se Evropa ocitla na prahu nového konfliktu. Stále agresivnější politika nacistického Německa, které využívalo ústupnost a pasivitu západních velmocí, přivedla zánik poválečného mírového uspořádání. Ani západní politika tzv. appeasementu však novému ozbrojenému střetu nezabránila. Druhá světová válka tak začala znovu jako primárně evropský konflikt, vedený na evropském území evropskými státy. Pozice Evropy jako celku byla tímto konfliktem také znovu výrazně oslabena. Následující kapitola nejprve ukáže hlavní rysy německé válečné ekonomiky a poté se bude věnovat hospodářskému a sociálnímu vývoji českých zemí v letech 1938-1945. Závěrečná část se zaměří na válečné hospodářství zemí protifašistické koalice.

V roce 1939 začalo uskutečňovat své agresivní plány i samo Německo. Poté, co napadlo Polsko, vyhlásily mu konečně Francie a Anglie válku. **Německý útok na Polsko 1. září 1939 je považován za počátek II. světové války.** Už v září 1939 bylo Polsko poraženo, část jeho území získal přitom i Sovětský svaz, který s Německem v srpnu téhož roku uzavřel smlouvu o neútočení. Podle jejího tajného dodatku měl SSSR nárok na část Polska i na Pobaltí, které obsadil v červenci následujícího roku. Na konci listopadu 1939 Sovětský svaz napadl rovněž Finsko. Po několikaměsíčních bojích, které si vyžádaly těžké sovětské ztráty, bylo Finsko poraženo. Muselo se vzdát části území, nicméně si zachovalo nezávislost.

Německo na jaře roku 1940 porazilo Dánsko, Norsko a země Beneluxu. V červnu téhož roku podlehla německému útoku také Francie. Po boku Německa vstoupila do války v té době rovněž Itálie, která však neuspěla ani v severní Africe ani v Řecku. Jugoslávii a Řecku na jaře 1941 dobylo Německo. V červnu téhož roku pak napadlo i SSSR. Po japonském útoku na Pearl Harbor vyhlásilo válku také Spojeným státům. Proti agresí Německa a jeho spojenců se postupně zformovala koalice v čele s USA, Velkou Británií a Sovětským svazem. Válka výrazně ovlivnila i hospodářský vývoj ve světě. Před jejím vypuknutím i v jejím průběhu přešly jednotlivé země k **válečné ekonomice**. Německo vybudovalo své válečné hospodářství už před válkou a tím získalo náskok před svými soupeři.

Německé **válečné hospodářství prošlo čtyřmi etapami**, z nichž první – budovatelská – proběhla už před vypuknutím války. Další etapa se uskutečnila v období tzv. „bleskové války“ (1939-1941). Tehdy hospodářský potenciál Třetí říše **vzrostl díky obsazování poražených zemí a jejich systematickému vykořisťování**. Další etapa začala v roce 1942. Po zastavení úspěšného tažení v SSSR došlo k dalšímu stupňování výroby. Nacisté vyhlásili „**totální mobilizaci**“ všech výrobních kapacit a pracovních sil. Totální mobilizace byla vystupňována po první zásadní porážce nacistů u Stalingradu na začátku roku 1943. V nevojenských odvětvích průmyslová výroba prudce klesala, produkce válečného materiálu v letech 1942-1944 vzrostla téměř trojnásobně. V poslední fázi se Německo dostávalo pod stále větší tlak a ztrácelo dobytá území. Tím se snižoval jeho výrobní potenciál, jenž se zmenšoval také v důsledku nedostatku surovin a bombardování průmyslových objektů. V roce 1945 problémy německé válečné ekonomiky vyústily v **celkový hospodářský rozklad**.

V samotném Německu výroba v první fázi války zůstávala zhruba na předválečné úrovni, pro své potřeby říše využívala průmyslovou kapacitu obsazených zemí. V roce 1941 byla produkce v okupovaných oblastech vyšší než ve vlastním Německu. Charakteristické pro

německou válečnou ekonomiku bylo budování „**velkoprostorového hospodářství**“, využívající hmotný i lidský potenciál obsazených evropských zemí. Tato politika zahrnovala i nucené nasazování miliónů lidí na práci v Německu. V roce 1944 tvořila cizí pracovní síla pětinu celkové pracovní síly v zemi, ve zbrojním průmyslu to bylo až 30%. Nejhorší forma nucené práce postihovala vězně koncentračních táborů. Sem bylo deportováno přes 7 miliónů lidí, z nichž věznění přežilo jen 500 000. Většinu z vězňů tvořili Rusové, Poláci a především Židé, kteří byli vystaveni systematickému vyhlazování. Během holocaustu bylo zavražděno podle odhadů asi 6 miliónů Židů.

7.2 ČESKÉ ZEMĚ V LETECH 1938-1945

Jednou ze zemí, která se ocitla pod přímým vlivem nacistického Německa, bylo Československo. Stalo se tak ještě před začátkem války samotné. Rozbití ČSR bylo jedním z prvních německých cílů. Hitler přitom využil separatistické tendence části německé menšiny, které reprezentovala Sudetoněmecká strana Konráda Henleina. Jak už bylo uvedeno v předchozí kapitole, západní mocnosti ve snaze zamezit válce za každou cenu znovu Hitlerovi ustoupily a 29.-30. září 1938 na konferenci v Mnichově souhlasily s německými územními požadavky vůči ČSR. Československá vláda odmítla vstoupit do izolované války s Německem i Polskem a Maďarskem, které rovněž vznesly územní nároky, a diktát velmocí přijala. Souhlasila tak s odstoupením svých pohraničních oblastí (tzv. Sudet). Současně vláda ustoupila i polskému ultimátu a vzdala se Těšínska. **Vídeňská arbitráž Německa a Itálie z počátku listopadu 1938 rozhodla o odstoupení části jižního a východního Slovenska a Podkarpatské Rusi ve prospěch Maďarska.**

ČSR tak přišlo o 30% svého území a třetinu obyvatel. V obsazených územích zůstaly dvě pětiny průmyslové kapacity. Zvláště těžce byla postižena těžba uhlí. Bylo ztraceno až 97 % těžby hnědého uhlí a více než polovina černého. Postižen byl také lehký průmysl a zemědělská produkce. Značně poškozena byla dopravní síť, Německo získalo také velkou část československého dopravního parku. Všechny významné železniční trati byly přerušeny, což vedlo k ochromení některých důležitých průmyslových oblastí. Německo tak postupovalo záměrně a ve snaze Československo co nejvíce oslabit prosadilo i obsazení ryze českých území, důležitých ze strategických důvodů. Do německých rukou se dostala i část jeho zlatého pokladu. Země byla navíc zaplavena podle odhadů více než 200 000 českými uprchlíky, kteří byli buď vyhnáni nebo sami opustili obsazené oblasti.

Československo se po Mnichově postupně ocitlo ve mocenskopolitické a ekonomické sféře nacistického Německa. Demokratický systém první republiky se zhroutil, Masarykův nástupce Beneš abdikoval a posléze emigroval. Začala krátká existence tzv. **druhé republiky**, v jejímž vedení se začaly prosazovat fašizující tendence. K ještě výraznějšímu posunu směrem k autoritativnímu režimu došlo na Slovensku, které stejně jako Podkarpatská Rus získala autonomii.

Významně se změnila celá politická scéna. Dosavadní politické strany formálně ukončily svou činnost a v českých zemích se ujala vlády Strana národní jednoty, v níž dominoval agráři. Na Slovensku moc do svých rukou soustředila Hlinkova slovenská ľudová strana v čele s Josefem Tisem. **Novým prezidentem** byl na konci listopadu zvolen někdejší předseda Nejvyššího soudu **Emil Hácha**.

Také vnitřní fungování ekonomiky bylo důsledky mnichovské dohody silně zasaženo. Zúžil se vnitřní trh a zanikly dlouhodobé ekonomické vazby mezi vnitrozemím a pohraničím.

Pod silným německým vlivem se československý odbyt začal orientovat na německé trhy, jejichž podíl na počátku roku 1939 dosáhl 40% celkového zahraničního obchodu. Změny, vyvolané důsledky mnichovské dohody, se výrazně dotkly i vlastnické sféry. Český kapitál z pohraničí byl postupně vytlačen a na jeho místo se nevybíravým způsobem prosazoval kapitál německý. Ten začal ve větší míře pronikat i do okleštěného Československa. Na druhé straně nastal **pozvolný odliv západního kapitálu**.

Autoritativní tendence nové československé vlády se projevily i **posílením role státních zásahů do ekonomiky**. Éra druhé republiky se tak stala obdobím postupného nástupu systému řízeného hospodářství. Objevily se snahy o centralizaci v různých oblastech podnikání a chystaly se projekty povinných organizací v jednotlivých odvětvích hospodářství. Tyto záměry byly realizovány až po 15. březnu 1939, kdy bylo začleňování českých zemí do mocenské sféry nacistického Německa završeno. Z německé iniciativy vyhlásili slovenští představitelé 14. března 1939 samostatný Slovenský stát a o den později byl prezident Hácha donucen souhlasit s obsazením českých zemí německým vojskem. Byl vyhlášen **Protektorát Čechy a Morava**. Prezident zůstal sice ve své funkci a zachována byla i protektorátní vláda, ovšem skutečnou moc v rukou držela okupační správa v čele s říšským protektorem. Podkarpatská Rus byla obsazena Maďarskem a každá z částí bývalého Československa se tak do roku 1945 vyvíjela odlišným způsobem.

České země se staly přímou součástí ekonomického a politického systému nacistického Německa. To tak mohlo využít především jeho průmyslový potenciál a přeměnit je v jednu ze svých hlavních zbrojíren. Vedle zbrojovek byly pro Německo přínosem i závody hutnického, strojírenského a chemického průmyslu, které mohly rychle převzít válečnou výrobu. Hospodářství českých zemí začalo být brzy po vzniku Protektorátu podřízováno centrálně řízenému modelu německé válečné ekonomiky. Tento systém se zde začal prosazovat prakticky už v březnu 1939, kdy bylo rozhodnuto o dosazování tzv. důvěrníků (treuhänderů) do významných či opuštěných podniků. Tím měl být zajištěn vliv nacistů na chod důležitých závodů.

Systém válečného řízeného hospodářství se v Protektorátu projevoval v řadě odvětví. Jeho konkrétní rysy byly:

- **Řízení průmyslové výroby a oběhu zboží.** V průmyslu byl stanoven přesný výrobní program, centrálně byly přidělovány zakázky, suroviny, polotovary a paliva. Rovněž byl kontrolován oběh zboží a investiční činnost.
- **Centrální regulace zemědělské výroby.** Ministerstvo zemědělství bylo vybaveno širokými pravomocemi a mohlo tak vydávat příkazy o výrobě, nákupu, distribuci, skladování a zpracování zemědělských produktů. Zemědělcům bylo uloženo, jaké plodiny mají pěstovat. Od září 1939 byly vytvářeny tzv. tržní svazy, které měly monopolní postavení při výkupu různých tržních produktů. Rolníci museli odprodávat celou svou produkci za nevýhodné ceny a mohli si nechávat pouze samozásobitelské normy, krmivo a osivo. Tím byl de facto likvidován volný trh. Rolníkům nezbývaly přebytky a svou produkci mohli prodávat jen určeným obchodníkům.
- **Centrální kontrola zahraničního obchodu a platebního styku.** Při ministerstvu průmyslu byly zřízeny dozorcí úřadovny, které povolovaly dovoz i vývoz a podřízovaly je devizové kontrole. Dovoz některých výrobků byl zakázán a naopak určené druhy zboží nemohly být vyváženy. Zahraniční obchod byl usměrňován podle potřeb Německa. Devizový výtěžek vývozu si zpravidla ponechávala Německá říšská banka v Berlíně.

- **Centrální řízení cen a mezd.** V květnu 1939 vznikl v Protektorátu Nejvyšší úřad cenový, jenž měl určovat závazné ceny zboží a služeb a dohlížet nad jejich dodržováním. Jedním z cílů německé cenové politiky byla snaha překonat inflaci stanovením relativně nízkých cen. Důsledkem byl prudký nárůst cen na černém trhu. Centrálně byly určeny i mzdové sazby, přednost dostávala odvětví důležitá pro válečnou výrobu. Dělnictvu bylo odepřeno o vyšší mezd jednat a nemohlo rovněž uzavírat kolektivní smlouvy. V l. 1941-1942 bylo rozhodnuto zastavit postupující inflaci zmrazením mezd. Jejich výše se od té doby nezměnila do konce války.
- **Rozmíst'ování pracovních sil prostřednictvím úřadů práce.** Byl zaveden systém nucené práce. Námezdní pracovníci ztratili možnost svobodné volby zaměstnání a zaměstnavatele. V létě 1939 byla vyhlášena roční pracovní povinnost pro muže ve věku 16-25 let. Zhruba ve stejné době byly vytvořeny úřady práce jako nová instituce, podřízená přímo říšskému protektoratu. Jejím hlavním cílem byl nucený nábor pracovních sil do Německa. Tam bylo v průběhu let posláno asi 500 000 Čechů. Dalšími nařízeními (zavedení pracovních knížek, možnost přijímání nových zaměstnanců jen válečně důležitými podniky, nemožnost podat výpověď) byl fakticky likvidován pracovní trh.
- **Přídělový systém a zásobování.** Byl v Protektorátu zaveden měsíc po vypuknutí války. Spotřeba obyvatelstva u základních druhů zboží byla regulována vzhledem k tenčícím se zásobám zbožních fondů. Obchodní síť přestala plnit svou normální funkci a stala se v podstatě přerozdělovanou zboží. Přídělový systém se zpočátku vztahoval jen na potraviny a mýdlo, brzy se rozšířil i na další druhy zboží. Příděly byly stanoveny podle důležitosti práce spotřebitele.
- **Povinné organizace podnikatelů.** Do roku 1940 bylo vytvořeno pět základních ústředních svazů pro průmysl, obchod, řemeslo, cizinecký ruch a dopravu, které vydávaly závazná nařízení pro své členy a usměrňovaly chod podniků.

Zásadním mezníkem pro vývoj zahraničního obchodu v době nacistické okupace bylo **zrušení celní hranice** mezi Německem a protektorátem k 1. říjnu 1940. Platnost obchodních smluv protektorátu s jinými státy skončila a vývozní kontingenty se staly součástí obchodních smluv Německa. Protektorát tak ztratil svou hospodářskou autonomii. Vytvoření **celní unie** otevřelo prostor pro rozsáhlejší vykořisťování českých zemí.

Vykořisťující přístup se výrazně projevil i v měnové oblasti. **Koruna byla podhodnocena**, její kurz k říšské marce byl stanoven na 1:10. Po zrušení celní hranice ztratila koruna navíc postavení mezinárodního platidla. Vedla koruny pak byla na území protektorátu dána do oběhu také říšskoněmecká marka. Marky, jež prošly protektorátním trhem, musela přitom pražská Národní banka odvádět Říšské bance v Berlíně. Zde sice byly připisovány Národní bance jako její pohledávky vůči Německu, ty však nebyly nikdy splaceny. Důsledkem podhodnocení koruny vůči marce byl pokles zlatých a devizových zásob Národní banky a ministerstva financí.

Typickým rysem protektorátního hospodářství byla urychlování **koncentrace a militarizace** výroby. Preferovány byl těžký průmysl a konkrétně závody důležité pro vedení války. Naopak odvětví lehkého a potravinářského průmyslu prožívala úpadek, mnoho továren zaniklo a řada z nich byla přeorientována na válečnou výrobu. V útlumu se ocitlo rovněž stavebnictví, jež se stalo jedním z hlavních zdrojů pracovních sil. Pro první fázi války byly charakteristické minimální investice do podniků, což bylo dáno vírou nacistů v úspěch

„bleskové války“ a z toho vyplývajícím rozhodnutím nevylepšovat dosavadní strojní vybavení průmyslových podniků.

Včlenění ekonomiky českých zemí do německého velkoprostorového hospodářství měla napomoci **rozsáhlá germanizace**. Ta se projevovala v zásadě ve dvou rovinách. První byly personální zásahy (dosazování Němců na klíčové posty v centrálních úřadech a podnicích). Druhou bylo získávání kapitálových pozic v hospodářství českých zemí. Germanizace se projevovala i zabráním půdy českých rolníků či hromadným uzavíráním českých živností.

Masivní **pronikání říšskoněmeckého kapitálu** bylo provázeno často vydíráním a hrozbami, podniky a podíly v nich byly kupovány za hluboko podhodnocené ceny. Německý kapitál ovládl přímo či nepřímo asi polovinu akciového kapitálu v českých zemích. Největší kořist získal Göringův koncern, dále Dresdner Bank a Deutsche Bank, I. G. Farben a další velké koncerny. Největším majetkovým přesunem se stala **arizace** (konfiskace židovského majetku), která však postihovala i část českého majetku (vztahovala se na podniky, jejichž správní rady byly pod „židovským vlivem“).

7.3 VÁLEČNÉ EKONOMIKY ZEMÍ PROTIHITLEROVSKÉ KOALICE A PORÁŽKA NĚMECKA

Do poloviny roku 1941 úspěšnému německému tažení v Evropě odolávala jediné Velká Británie. Připravenost k válce zde nepříznivě ovlivnila předchozí politika appeasementu. V roce 1940 se ministerským předsedou a současně i ministrem obrany stal **Winston Churchill**, který se energicky postavil do čela odporu proti Hitlerovi. V rámci válečné ekonomiky vzrostl zbrojní průmysl, zesílily státní zásahy a mobilizace vnitřních zdrojů. Významnou roli přitom hrála pomoc z dominií a kolonií. Zvláštní důležitost v tomto směru měla pro Anglii podpora Ameriky. S pomocí Spojených států přečkala náročné období, kdy byla následkem ponorkové války téměř odříznuta od životně důležitých potravin a surovin. K úhradě válečných výdajů britská vláda částečně používala vnitřních zdrojů (zvyšování daní a vnitřní státní půjčky). V důsledku těchto opatření se zhoršila životní úroveň v zemi, byl zaveden přidělový systém, nedostávalo se oděvního zboží a do továren i do vojska byly povolávány také ženy. Vnitřní zdroje však byly nedostatečné a Anglie proto musela stejně jako v první světové válce využívat **zahraněních zdrojů, které nakonec tvořily téměř polovinu jejích válečných výdajů**. Vztahy s USA zpočátku fungovaly na čistě obchodní úrovni. Britové za dovážené zboží a suroviny platili zlatem a cennými papíry. Ke změně došlo na počátku roku 1941. Tehdy americký kongres přijal **zákon o půjčce a pronájmu**. Podle něj mohl americký prezident poskytnout materiální pomoc těm zemím, jejichž obrana byla důležitá pro Spojené státy. Způsob placení přitom nebyl stanoven předem. Na základě tohoto zákona USA ze svého státního rozpočtu uhradily dodávky ve výši 46 miliard dolarů (z toho více než 30 miliard dostala právě Velká Británie).

Na počátku války Spojené státy sice zůstávaly neutrální, brzy však začaly stupňovat dodávky do států bojujících proti Německu a jeho spojencům. V roce 1941 pokračující se japonská expanze dostala do přímého střetu s americkými zájmy v Tichomoří. Po obsazení Indočíny zastavily USA Japonsku dodávky ropy, na nichž byla tato země existenčně závislá. Americké podmínky byly pro Japonsko nepřijatelné. Rozhodlo se proto překvapit USA nečekaným útokem. Tím se stalo **přepadení americké vojenské základny na Pearl Harboru (7. 12. 1941)**. USA tak byly vtaženy do války. Vstup Spojených států byl klíčový pro další vývoj války. USA prožívaly stejně jako v předchozí válce válečnou konjunkturu. V roce 1939 se přitom potýkaly s důsledky nové hospodářské krize. Až válka je pomohla

překonat. **Vzestup průmyslové výroby**, který nastal v dalších letech, byl umožněn využitím nedostatečně vytížených výrobních kapacit a nezaměstnaností. V roce 1944 bylo zaměstnáno o téměř 19 miliónů lidí více než v roce 1939. Prudce vzrostla i zbrojní výroba. V roce 1944 Spojené státy vyráběly 40 % světové zbrojní produkce. Dodávky zbraní, zboží a surovin z USA pomohly přežít válku Anglii i Sovětskému svazu.

Zvýšila se i zemědělská výroba (téměř o čtvrtinu) a tím se rozšířil i vývoz potravin. Stejně jako v jiných zemích i v Americe zesílily **státní zásahy do ekonomiky**. Stát zadával soukromníkům rozsáhlé objednávky a rozšiřoval vlastní investiční činnost. Vybudoval také dvě třetiny nových průmyslových kapacit a financoval vojenský výzkum. Výroba spotřebního zboží byla výrazně omezena a vzhledem k tomu bylo nutno zavést přidělový lístkový systém. Prostředky na investice byly čerpány ze zvyšování daní a vnitřního zadlužování. Zanikla nezaměstnanost, zvýšily se výdělky dělníků a podařilo se překonat agrární krizi. K poklesu nezaměstnanosti však nepřispělo zásadní zvýšení hospodářské aktivity, ale především masové odvozy bojeschopných mužů do armády.

V roce **1943** se konalo prvním jednání Velké trojky (nejvyšších představitelů USA, Velká Británie a SSSR) na **konferenci v Teheránu**. Zde bylo uzavřena rámcová dohoda o koordinaci válečných akcí. Předmětem jednání se stalo také poválečné uspořádání, v jehož rámci bylo konkrétně rozhodnuto přenechat osvobození střední a východní Evropy Sovětskému svazu. K přesnějšímu vymezení zájmových oblastí došlo o rok později, kdy byly při jednáních mezi Churchillem a Stalinem rozděleny sféry vlivu na Balkáně (pod sovětským vlivem se mělo ocitnout Rumunsko a Bulharsko, naopak Řecku mělo být umožněno přiklonit se k Západu). Už předtím SSSR zahájil ofenzivu a začal postupovat směrem k německému území. Klíčovou událostí roku 1944 však byla na počátku června **invaze spojenců v Normandii**, která přinesla otevření druhé fronty na západě. Na začátku roku 1945 sovětská armáda podnikla úspěšný průlom v Polsku a také západní spojenci se začali blížit k německému území.

V **únoru 1945** se konala nová **konference Velké trojky** tentokrát v **Jaltě**, jejíž průběh ovlivnily vojenské úspěchy Sovětského svazu. Stalinovi se zde podařilo prosadit rámcovou demarkační linii, jež znamenala zařazení většiny zemí střední a východní Evropy do sovětské zóny. Navzdory pozdějším tvrzením však jaltská konference nerozdělila poválečnou Evropu do konkrétně vymezených sfér vlivu, jejich přibližné hranice stanovila pouze v obecné rovině. Oficiálním výsledkem jednání bylo přijetí Deklarace o osvobozené Evropě, jež předpokládala jistou míru angažovanosti velmocí v evropských záležitostech. Na jaře 1945 rychleji na území Německa pronikaly jednotky západních armád a sovětské velení se proto zaměřilo na dobytí Berlína. Zde také – v sovětském obklíčení – spáchal Hitler na konci dubna sebevraždu. O několik dní později bylo hlavní město nacistické třetí říše dobyt sovětskou armádou, Německo kapitulovalo 8. května 1945. Definitivní konec války však přinesla až **kapitulace Japonska** po svržení atomových bomb na Hirošimu a Nagasaki **2. září 1945**.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- V srpnu 1939 Německo a SSSR uzavřely pakt o neútočení, jehož součástí byla i tajná dohoda o rozdělení Polska a pobaltských zemí. Další měsíce byly ve znamení německých válečných úspěchů. Po dobytí Polska a úspěšném tažení v severní a západní Evropě začalo Německo budovat své velkoprostorové hospodářství. Nacistická válečná ekonomika na využívání materiálního a lidského potenciálu poražených zemí.
- Součástí německého velkoprostorového hospodářství se staly už v první polovině roku 1939 také české země. Německý vliv se zde začal prosazovat už po přijetí Mnichovské dohody v době tzv. druhé republiky, kdy se začal být zaváděn autoritativní režim.
- V březnu 1939 Německo obsadilo české země a přeměnilo je v Protektorát Čechy a Morava. Slovensko získalo samostatnost, zůstávalo však fakticky satelitem Německé říše. Také Protektorát měl sice autonomní statut, ale vláda bylo v rukou okupační moci v čele s říšským protektorem.
- Německo chtělo využít především průmyslový potenciál českých zemí a přeměnit je v jednu ze svých hlavních zbrojíren. V Protektorátu bylo zavedeno centrálně řízené hospodářství. Do oběhu byla zavedena německá marka, která byla navíc nadhodnocena vůči koruně. Zbytky hospodářské samostatnosti ztratily české země po zavedení celní unie mezi Protektorátem a říší. Včlenění ekonomiky českých zemí do německého velkoprostorového hospodářství měla napomoci rozsáhlá germanizace. Její součástí byla také konfiskace židovského majetku (arizace).
- Do poloviny roku 1941 nacistické převaze čelila jen Velká Británie. Poté, co Německo vpadlo do Sovětského svazu, zahájilo válku na dvou frontách. V prosinci 1941 po japonském útoku na Pearl Harbor do války vstoupily také Spojené státy, které předtím nepřátelům Německa důležitou hospodářskou pomoc. Velká aliance protihitlerovské koalice poté koordinovala svůj postup na společných konferencích v Teheránu (1943) a v Jaltě (únor 1945). II. světová válka v Evropě skončila německou kapitulací 8. května 1945.

8 HOSPODÁŘSKÁ OBNOVA POVÁLEČNÉ EVROPY A ČESKOSLOVENSKA

8.1 DŮSLEDKY VÁLKY A JEJICH PŘEKONÁVÁNÍ

Druhá světová válka potvrdila mocenský pokles Evropy, který se projevil i v hospodářské oblasti. Na úkor tradičních evropských mocností se prosadily dvě nové supervelmoci - USA a Sovětský svaz. Jejich následné soupeření určilo poválečnou podobu mezinárodních vztahů. Následující kapitola přiblíží dopady války na evropské hospodářství a následně popíše snahy o jeho obnovu a další rozvoj. Dále nastíní, jak se změnilы poměry Evropě v prvních poválečných letech a načrtne také některé nové tendence v hospodářské politice vybraných evropských zemí.

Druhá světová válka byla nejničivějším konfliktem v dějinách. Bojů se zúčastnilo 40 zemí, do jejichž armád bylo zmobilizováno 110 miliónů osob. Ztráty na životech i na majetku byly ve srovnání s první světovou válkou obrovské. Podle odhadů celková výše vojenských nákladů a škod dosáhla 3 000 až 5 000 miliard předválečných dolarů. Během konfliktu zemřelo násilnou smrtí 50 až 55 miliónů lidí. Do toho údaje nejsou přitom zahrnuty počty obětí z Číny. **Ztráty evropských zemí se odhadují na 36 miliónů osob.** Druhá světová válka byla tragická především svými **dopady na civilní obyvatelstvo.** Ve většině evropských zemích byly civilní ztráty vyšší než vojenské. Ty převažovaly pouze v Německu a ve Velké Británii. V Evropě padlo válce za oběť 19 miliónů civilistů. Jen v Sovětském svazu se počty civilních obětí odhadují na 16 miliónů (vojenské ztráty zde zahrnovaly podle odhadů 8,6 miliónů osob). Vysoké civilní ztráty utrpělo také Polsko (5 miliónů obětí), Jugoslávie (1,4 miliónů), Řecko (430 000), či Francie (350 000). Nejvíce postižena válkou byla Evropa, kde také probíhaly hlavní boje. Z jednotlivých zemí měl největší ztráty na životech Sovětský svaz. Rozdílné byly i **přímé materiální škody.** Opět nejvíce postižen byl SSSR (jeho škody odhadovány na 585 miliard dolarů, ztráty dalších zemí byly mnohokrát nižší – např. v Polsku asi 31 miliard a Francie 23, 5 miliard).

Stejně jako po první světové válce bylo Německu uloženo splácení válečných reparací. Vítězné mocnosti si však vzaly poučení z předchozího vývoje a výši těchto reparací stanovily relativně mírnou. Navíc většinou měly naturální podobu. Německu byl konfiskován majetek v zahraničí, muselo se vzdát námořního loďstva a demontovat zbrojní průmysl. Výše reparací byla stanovena na 20 miliard dolarů, z nichž polovinu měl dostat Sovětský svaz, jenž měl dostat čtvrtinu demontovaných zařízení). Kromě reparací bylo Německo postiženo i rozdělením jejího území do **čtyř okupačních zón.** Německo se tak dostalo pod správu čtyř mocností (USA, SSSR, Anglie, Francie). Za řeky Odru a Nisu se měla také posunout východní německá hranice ve prospěch Polska. V létě 1945 se konala **Postupimská konference** jako další setkání Velké trojky. Z původních účastníků konferencí protihitlerovské koalice zůstal pouze Stalin. Prezident Roosevelt v dubnu 1945 zemřel a jeho nástupcem se stal **Harry Truman.** V Anglii naproti tomu v prvních poválečných volbách zvítězili labouristé a poraženého Churchilla tak v průběhu jednání vystřídal nový britský premiér **Clement Attlee.** Zástupci velmocí v Postupimi schválili nové hranice Německa a Polska, i odsun Němců z Polska, Československa a Maďarska. Německu byly určeny i další povinnosti. Muselo poskytnout spojencům volný přístup k patentům a obchodním tajemstvím, mělo hradit náklady okupace a omezit či přímo zastavit výrobu v některých oborech. Postupimská konference stanovila také základní principy poválečného uspořádání Německa, kterými měly být **denacifikace, demokratizace, demilitarizace a dekartelizace.** Vítězné

mocnosti se také snažily dosáhnout dekartelizace německého hospodářství. (především v hutnictví, chemickém průmyslu a v bankovníctví). V sovětské zóně se tato opatření realizovala důsledně, v zónách západních mocností byla tato opatření postupně zmírňována a nakonec zcela opuštěna. Tento rozdílný přístup byl symbolem rostoucích rozporů mezi Sovětským svazem a západními spojenci.

V prvním poválečném roce se uskutečnila také **jednání s poraženými spojenci a satelity hitlerovského Německa** - tedy s **Itálií, Maďarskem, Bulharskem, Rumunskem a Finskem**. Výsledkem přípravných konferencí bylo uzavření mírových smluv s uvedenými státy v Paříži na začátku roku 1947. Také osud těchto poražených určilo probíhající vymezování sfér vlivu mezi SSSR a Západem. Zatímco Itálie se po své kapitulaci v roce 1943 ocitla pod správou spojeneckých vojsk s převahou Američanů, v ostatních čtyřech státech se prosazoval sovětský vliv. Pouze Finsko později uniklo začlenění do východního bloku. Také Finsko však stejně jako ostatní muselo zaplatit reparace zemím, které utrpěly škody ve vzájemných střetnutích s nimi. Součástí mírových smluv byly také územní změny. Itálie se musela vzdát nejen území dobytých za války (Etiopie, Habeš), ale také svých kolonií z počátků 20. století. Další italská území získala Francie a Jugoslávie. Velké ztráty utrpělo zvláště Rumunsko, které ztratilo Besarábii, severovýchodní Bukoviny a další oblasti. Obtížná jednání předcházející podepsání pařížských smluv znovu ukazovala odlišnost zájmů někdejších spojenců. Jedním z posledních projevů doznívajícího spojenectví byl **norimberský proces** se zbylými předáky nacistické třetí říše. Na základě předchozí dohody byl ustaven Mezinárodní vojenský tribunál složený ze zástupců USA, SSSR, Velké Británie a Francie, který v letech 1945-1946 soudil 20 vrcholných nacistických představitelů. Nejvýznamnějším obžalovaným se stal Hermann Göring, jenž byl spolu s dalšími 11 pohlaváry odsouzen k trestu smrti (sám však před popravou spáchal sebevraždu). Proces byl zcela výjimečný v tom, že poprvé se předáci poraženého státu ocitli na lavici obžalovaných a byli souzeni také za válečné zločiny a zločiny proti lidskosti. Tím byl zdůrazněn genocidní charakter nacistické agrese.

K řešení hospodářských a sociálních důsledků války v první fázi výrazně přispěla nově vytvořená mezinárodní organizace **UNRRA (United Relief and Rehabilitation Administration - Správa OSN pro pomoc a obnovu)**. Tato organizace sdružující 48 států poskytla osvobozeným zemím podporu ve formě více než 25 mil. tun zboží. Hlavním přispěvatelem byly USA, které v rámci této akce financovaly až 70 % dodávek.

Součástí poválečné obnovy byl i tzv. **Bretton-Woodský měnový systém**, jenž byl ustaven na mezinárodní konferenci v Bretton-Woodu už v roce 1944. Jeho cílem bylo zajištění vzájemné směnitelnosti světových měn. Nový měnový systém stanovil pevné kurzy, jež byly fixovány k americkému dolaru. Tím se měla odstranit závislost na nedostatečných zásobách zlata a kurzy měn měly být položeny na stabilnějším dolarovém základě. Na základě Bretton-Woodského systému byl zřízen **Mezinárodní fond** jako součást OSN, jenž měl odstraňovat překážky bránící volnému obchodu a pomáhat rozvíjet mezinárodní spolupráci. Fond měl rovněž poskytovat úvěry na krytí deficitu platebních bilancí. Další institucí, zřízenou na základě Bretton-Woodského systému, byla **Světová banka**. Vznikla v prosinci 1945 a jejím cílem bylo poskytování dlouhodobých půjček členských zemím na projekty podporující ekonomický růst.

8.2 PROMĚNY HOSPODÁŘSKÉ POLITIKY

Ve stejné době se do praxe prosazovaly teorie, odmítající ekonomický liberalismus. Politika státních zásahů do ekonomiky ovlivněná Keynesovým učením se začala po roce 1945 intenzivně rozvíjet. Zásahy do hospodářství, jejichž cílem byla podpora hospodářského růstu a plné zaměstnanosti, se prováděly většinou legislativní cestou při zachování soukromého vlastnictví a tržní ekonomiky. Státní sektor se však rozšiřoval i v západních zemích, a to jednak přímým zestátněním a jednak státními investicemi do některých oborů hospodářské činnosti. Součástí státního intervencionismu bylo i zde plánování. Jeho povaha se však lišila od centrálního řízení v zemích socialistického bloku. Šlo spíše o stanovení cílů hospodářské politiky, pro něž byly jednotlivé podniky získávány daňovými úlevami či zvýhodněnými úvěry. Poválečné změny v Evropě charakterizoval také nástup sociálního státu. Při zavádění nových systémů sociálního zabezpečení v jednotlivých zemích hrála významnou roli zkušenost velké hospodářské krize a války.

Jak už bylo řečeno, pro hospodářský vývoj v poválečném období charakterizovalo posilování role státu. Typický byl rovněž nástup levice. Vývoj ve střední a východní Evropě začala určovat hegemonie Sovětského svazu. Změny hospodářské politiky zde však nebyly jen důsledkem rostoucího sovětského tlaku. Také zde vlastnické změny a stále častější státní zásahy do ekonomiky byly reakcí předchozí zkušenosti války a hospodářské krize. V jednotlivých zemích pozdějšího východního bloku byly pozemkové reformy provedeny nejpozději do roku 1947. Většinou tyto reformy rozvíjely nedůsledné zábory z meziválečného období, s ohledem na výsledky války byly však rovněž nově zaměřeny proti majetku Němců a kolaborantů. Konfiskovaná půda byla ve všech případech rozdělována mezi bezzemky a drobné rolníky, zpravidla přednostně pro odbojáře.

V západní Evropě stoupal především vliv sociálně demokratických stran, významné podpoře se těšily zvláště ve skandinávských zemích. V některých státech Západní Evropy uspěli také komunisté. Např. v Belgii komunistická strana získala 13% hlasů, v italských volbách v roce 1946 komunisté dosáhli 19% a ve Francii ve stejném roce dokonce více než 28 % voličských hlasů. V Itálii a Francii se po těchto volebních úspěších načas dostali do tamních vlád. Vedle tradiční i radikální levice získaly silné postavení také křesťansko-demokratické strany, které v pozdějším období získaly téměř mocenský monopol v Itálii a Západním Německu. I v dalších zemích patřili křesťanští demokraté k oporám vládní moci a kontrolovali často klíčová ministerstva.

Levice se prosadila také ve Velké Británii. Churchill a jím vedení konzervativci byli v prvních poválečných volbách poraženi a vláda se ujala vítězná Labouristická strana, která začala prosazovat novou hospodářskou a sociální politiku. Její součástí bylo rovněž plánování, které mělo podobu ročních výhledů hospodářského rozvoje, na něž v roce 1948 navázal čtyřletý hospodářský plán. Do konce roku 1948 byly zestátněny uhelné doly, elektrárny, plynárny, část dopravy a cedulová banka Bank of England. Postupně Labouristé od dalšího zestátněvání upouštěli. V poválečné Británii byl nově zaveden propracovaný systém sociálního zabezpečení. Podkladem ke změnám v této oblasti se stala tzv. **Beveridgova zpráva** s návrhy sociálních reforem, která byla vypracována už v době války. Její autor - předseda mezivládního výboru lord William Beveridge - zde definoval základní pilíře nové sociálního zabezpečení garantované státem: bezplatná zdravotní péče a vzdělání, důchody, rodinné přídatky a prakticky nulová nezaměstnanost. Beveridgův sociální program vycházel z Keynesových teorií a předpokládal existenci univerzálního sociálního pojištění dostupného pro všechny obyvatele. Náklady na jeho financování měly

vycházet z pojištění placeného státem, zaměstnavateli a zaměstnanci. Důležitým zdrojem potřebných financí měla být progresivní důchodová daň. K dosažení kýžené plné zaměstnanosti mělo přispět také částečné zestátnění. Po II. světové válce byla přijata příslušná legislativní opatření, z nichž nejvýznamnější byl později schválený zákon o státní zdravotní péči. V dalších letech se však projevila přílišná nákladnost velkorysého sociálního systému. Samotná idea sociálního státu však nebyla zpochybňována ani později navzdory určitým problémům a změnám.

Také ve Francii po válce dominovaly levicové strany. Pod jejich vládou proběhlo v západní Evropě nejrozsáhlejší zestátnění. Silný státní sektor se zde zachoval dosud. Zestátněny byly banky, pojišťovny, těžba uhlí, plynárny, letecký průmysl, automobilka Renault (za spolupráci s německým válečným průmyslem) atd. Francouzská ekonomika se po válce musela potýkat se zastaralou strukturou, technickou zaostalostí, nízkým stupněm koncentrace výroby v průmyslu i zemědělství. Překonat tento stav se podařilo díky rozsáhlé investiční činnosti, na níž se významně podílel stát. Na začátku roku 1946 zde vznikl Hlavní plánovací úřad, v jehož čele stanul pozdější iniciátor evropské integrace Jean Monnet. Následně byly vytvořeny komise pro vybraná průmyslová odvětví, které vypracovaly návrhy pro jednotlivé oblasti. Na rozdíl od sovětské plánovací praxe Monnetův úřad neurčoval konkrétní výrobní kvóty, ale stanovoval celkové cíle a hospodářské strategie. Tento přístup byl typický i pro hospodářské plány ostatních zemí Západní Evropy.

8.3 MARSHALLŮV PLÁN HOSPODÁŘSKÉ OBNOVY EVROPY

První poválečné roky byly v Evropě poznamenány tíživými důsledky války a hospodářskou i sociální nestabilitou. Problémy evropských ekonomik nahrávaly Sovětskému svazu, který mohl nestabilní poměry využívat k rozšíření svého vlivu. Pro USA kritická situace v Evropě době narůstajících rozporů představovala bezpečnostní riziko. Hospodářská situace Spojených států po II. světové válce znovu posílila. Na počátku června 1947 státní tajemník (ministr zahraničí) generál **George C. Marshall** přednesl plán na hospodářskou obnovu Evropy. Americké rozhodnutí ovlivnily také zkušenosti z předchozích jednání se Sověty, kteří neprojevovali výraznější zájem o zlepšení hospodářské situace zejména v Německu. Důležitým faktorem z amerického pohledu byly také rostoucí náklady na správu okupovaného území poražených států. Chystaný plán byl zamýšlen rovněž jako impuls k rozvoji americké ekonomiky. Prognózy z počátku roku 1947 varovaly před poklesem agregátní poptávky po americkém zboží na evropských trzích. Oživení evropské ekonomiky tak bylo rovněž v zájmu amerických výrobců, neboť mohlo zabránit jejich odbytovým problémům a následnému propadu jako v případě poválečné krize z let 1920-1921. Klíčovým motivem Marshallova plánu však bylo stabilizovat situaci v Evropě a zabránit dalšímu šíření sovětského vlivu. **Marshallův plán tak lze považovat za součást Trumanovy doktríny zdržování komunismu.** USA přitom předpokládaly iniciativní přístup evropských zemí, které měly samy převzít zodpovědnost za další vývoj.

Sovětská delegace v létě 1947 opustila Pařížskou konferenci, jednající o podmínkách americké pomoci. Pod přímým sovětským tlakem poté Marshallův plán odmítly rovněž Polsko a Československo. **Americkou nabídku tak přijalo pouze šestnáct převážně západoevropských států.** Celkem byla rozdělena pomoc ve výši téměř 13 miliard dolarů. Největší objem peněz směřoval do velkých zemí jako Anglie (téměř 25 %), Francie (21 %), Itálie (téměř 12 %), či Německo (necelých 11%). V případě Francie a Itálie bylo poskytnutí hospodářské pomoci podmíněno odstoupením komunistických ministrů z vládních funkcí.

Marshallův plán měl tak primárně politický rozměr a se stal jedním z mezníků začínající studené války.

V západní Evropě americká pomoc přispěla ke konsolidaci jejich ekonomik. V roce 1947 bylo jako jeho koordinační centrum ustavena **Organizace pro evropskou hospodářskou spolupráci** (OEEC), která přežila Marshallův plán a v 60. letech se přeměnila v **Organizaci pro hospodářskou spolupráci a činnost** (OECD), jejímiž členy se staly i USA a Japonsko. Ve většině evropských zemí postižených válkou se podařilo dosáhnout předválečné úrovně v letech 1948-1949.

8.4 POČÁTKY STUDENÉ VÁLKY

V průběhu prvních poválečných let Sovětský svaz prakticky ovládl země východní Evropy. Výjimečné postavení v rámci komunistických zemí měla **Jugoslávie**. Jugoslávské komunisty vedl **Jozip Broz Tito**, jenž se za války stal vůdcem partyzánského odboje proti nacistické okupaci. Jugoslávský odboj se dokázal zbavit se německé nadvlády bez přímého zásahu Sovětského svazu a osvobodit se tak vlastními silami. Podobně byl bez sovětského zásahu nastolen komunistický režim také v Albánii. V ostatních zemích východní Evropy hrál sovětský vliv významnou roli.

Na konci 40. let se svět rozdělil na dva bloky, které v následujících desetiletích prošly odlišným politickým a ekonomickým vývojem. Éra jejich vzájemného soupeření byla nazvána studenou válkou. Její počátky sahají už do roku 1946. Za jeden ze symbolických mezníků je považován projev Winstona Churchilla v americkém Fultonu. Churchill zde jako jeden z prvních použil výraz "**železná opona**" jako označení pro hranici mezi svobodným a nesvobodným světem, který ztotožňoval s rostoucí sovětskou sférou vlivu. První rozpory mezi někdejšími spojenci se začaly objevovat ve vztahu k rozdělenému Německu a jeho budoucnosti. "Studená válka" naplno vypukla v následujících letech, kdy se rozpadla Velká válečná aliance a otevřeně se projevíly rozdílné postoje jednotlivých členů někdejší protihitlerovské koalice. Na konci 40. let se završilo mocenskopolitické rozložení sil. Sovětský svaz postupně získal dominantní vliv v zemích východní Evropy. V západní Evropě revoluční vlna odezněla a situace se zde stabilizovala. „Studená válka“ se stala určujícím faktorem politického vývoje ve světě v druhé polovině 20. století. Její podstatou bylo střetávání mezi USA a SSSR, jež však nikdy nepřerostlo v otevřený konflikt a to vzhledem k ničivosti zbraní, jimiž obě supervelmoci disponovaly. Obecně lze „studenou válku“ charakterizovat jako střet liberálního kapitalismu s totalitním komunismem. Evropa v jejím důsledku byla na dlouhá desetiletí rozdělena na dva odlišně se vyvíjející bloky.

8.5 SITUACE V POVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU

Stejně jako po prvním globálním konfliktu náleželo Československo po roce 1945 k vítězné straně. Jeho poválečný osud předurčil fakt, že už na konci 30. let se stalo fakticky první obětí německé agrese. Okupační režim v českých zemích neměl tak likvidační povahu jako v některých jiných státech. Rovněž přímé boje se na české a slovenské území rozšířily až v závěru války. Také proto byly československé ztráty relativně nižší. Ani tento fakt však nesnižuje míru škod na lidských životech a na majetku, které Československo utrpělo za války. Podle odhadů **za války zahynulo 300-360 tisíc československých občanů** (do tohoto počtu jsou zahrnovány i židovské oběti holocaustu). Rozsáhlé byly rovněž materiální ztráty. Ty byly způsobeny především několikaletým vykořisťováním české a slovenské ekonomiky, destruktivním postupem nacistického režimu v závěru války, těžkými boji při osvobození československého území a do určité míry i spojeneckými nálety. Československo oficiálně

své ztráty vyčíslilo ve zprávě pro Norimberský tribunál na 347 miliard předválečných korun. Důsledky válečné ekonomiky zemi poznamenávaly také v prvních letech. Některé prvky řízeného hospodářství z dob války nebylo možno rychle zrušit. Pokračovalo tak přidělování surovin a do určité míry i pracovních sil. **Zachován** byl rovněž **přídělový systém** spotřebního zboží.

Také v ČSR k obnově země přispěly **dodávky UNRRA**. Československo v rámci této pomoci dostalo zboží v hodnotě 270 miliónů dolarů (13 miliard Kčs). Zhruba polovinu z této pomoci tvořily potraviny, dále dopravní prostředky (automobily, vagony, lokomotivy atd.), osivo, textilní suroviny, léky a zdravotnické potřeby. Samo Československo rovněž poskytlo pomoc v rámci UNRRA dodávkami cukru a dalších produktů v celkové hodnotě 8,5 miliónů dolarů. Československému hospodářství v první fázi pomohly také dodávky ropy, železné rudy a dalších surovin ze Sovětského svazu.

Obnovení Československa v původních předmnichovských hranicích bylo důsledkem řady faktorů - diplomatického úsilí zahraničního odboje, vhodných mezinárodních poměrů i povahy nacistické politiky a domácích ztrát. Mnichovská dohoda byla představiteli Velké Británie a Francie prohlášena za neplatnou už v době války. Československo tak opětovně získalo Sudety, Těšínsko (navzdory novým sporům s Polskem) a také území jižního a východního Slovenska obsazeného v roce 1938 Maďarskem. Jedinou územní změnou byla ztráta Podkarpatské Rusi, která byla v roce 1945 připojena k Sovětskému svazu. Stalo se tak jednostranně na základě sovětského rozhodnutí bez předchozí konzultace s československou vládní mocí.

Období ČSR let 1945-1948 neboli také tzv. **třetí republika** patří k rozporupným a nejednoznačně hodnoceným etapám československých dějin. Charakteristické rysy poválečného režimu byly **odklon od principů parlamentní demokracie, přebudování stranického systému, potlačování prvků tržní ekonomiky, změna zahraničně politické orientace a nárůst nacionalismu**. V těchto ohledech se třetí republika nápadně blížila autoritativní demokracii pomnichovského období (navzdory řadě rozdílů jako byly ideové principy a zahraničně-politická orientace). Poválečnou éru nově charakterizoval mocenský vzestup KSČ, spojení se Sovětským svazem, razantnější zásahy proti soukromému sektoru a nové správní uspořádání. Změny, které se v ČSR uskutečnily po roce 1945, zásadně ovlivnila zkušenost druhé světové války a následné přeskupení mocenských poměrů ve světové politice po jejím skončení. Proměny české společnosti formovaly další faktory jako trauma a poučení z Mnichova, pocit zrady, bolestný prožitek okupace a vděk vůči Sovětskému svazu jako hlavnímu osvoboditeli. Změny poválečné ČSR charakterizovala slova o „národní a demokratické“ revoluci. První z nich znamenala zúctování s Němci jako odvěkým nepřitelem českého národa, druhá pak nastolení nové a sociálně spravedlivější „lidové demokracie“.

Součástí politických změn v ČSR po roce 1945 bylo také přebudování politické scény. Na základě dohod londýnského a moskevského exilu v závěru války byla vytvořena **Národní fronta** jako nová stranická platforma, zahrnující politická uskupení působící v obou exilových centrech. **Pravicové strany** (agrárníci, národní demokracie aj.) byly **zakázány** pro svou údajně proněmeckou politiku od roku 1938. Hlavní představitelé těchto stran byli obviněni z kolaborace a mnozí z nich jako např. někdejší předseda agrárníků Rudolf Beran byli odsouzeni v politicky zmanipulovaných procesech k vysokým trestům. Změny stranického systému byly také výrazem všeobecné nespokojenosti s politickou roztržtostí první republiky. V rámci Národní fronty tak byly v **rámci českých zemí** zastoupeny pouze **čtyři**

strany (KSČ, sociální demokracie, strana národně socialistická a strana lidová) a **na Slovensku** jen **dvě** (Komunistická strana Slovenska - KSS a Demokratická strana). I v tomto ohledu se tak potvrzoval nárůst vlivu levice, který byl typický pro většinu evropských zemí. Existující strany nemohly působit mimo rámec Národní fronty a současně se všechny účastnily vlády. Regulární parlamentní opozice tak byla z politického systému třetí republiky fakticky vyřazena.

První poválečná vláda byla ustavena ještě v samém závěru končící války 4. dubna 1945 v tehdy už osvobozených Košicích. Jejím předsedou se stal prokomunisticky orientovaný sociální demokrat a někdejší velvyslanec v Moskvě **Zdeněk Fierlinger**. **Důležité rezorty v nové vládě získala KSČ**. Jejich předseda **Klement Gottwald** se stal **I. náměstkem předsedy vlády**, komunisté stanuli také v čele ministerstva vnitra, zemědělství, školství a informací. Rovněž nestraník generál Ludvík Svoboda, který se stal ministrem obrany, úzce spolupracoval s KSČ. Svě cíle nová vláda představila v **Košickém vládním programu**. Jeho nejdůležitějším bodem v ekonomické oblasti byl požadavek konfiskace majetku "nepřátel a zrádců" - tedy Němců, Maďarů a kolaborantů. Těmto skupinám obyvatelstva měl být zabaven majetek jako viníkům za rozbití republiky a okupaci. V souladu s Košickým vládním programem byla v dalším období **konfiskována půda německých, maďarských a kolaborantských vlastníků**. Zabavená půda byla rozdělena mezi drobné vlastníky a bezzemky české a slovenské národnosti, konfiskací se tak uskutečnila **první pozemková reforma** v poválečné éře. Celkově bylo konfiskováno 25 milionů hektarů půdy, z toho se čtyři pětiny nacházely v pohraničí. V rámci zmiňovaných vlastnických změn získala půdu 300 tisíc chudých rolníků a bezzemků. V oficiální rovině byl zdůrazňován i politický rozměr pozemkové reformy, která byla prezentována také jako "odčinění Bílé hory" a germanizací ze 17. století. Vlastnické změny v zemědělství významně ovlivnily i strukturu pracovních sil v tomto odvětví. Ve srovnání s předválečným obdobím prudce klesl počet zemědělských dělníků a nastal všeobecný nedostatek pracovních sil, které úřady řešily povoláváním mladých lidí na práci a brigádami nezemědělských pracovníků. Předpokladem k provedení pozemkové reformy bylo vysídlení německého obyvatelstva, které většinou chápáno jako nezbytný předpoklad vybudování nové republiky.

Na podzim 1945 bylo rozhodnuto o dalších rozsáhlých vlastnických změnách. **Prezidentské dekrety z 24. října 1945** umožnil znárodnění dolů, hutí, strojírenských a energetických závodů i velkých průmyslových podniků ostatních odvětví, obvykle s více než 500 zaměstnanci. Znárodnění v ČSR představovalo nejrozsáhlejší změnu vlastnických vztahů v nekomunistické Evropě. Došlo k němu ještě před komunistickým převzetím moci a se souhlasem všech politických sil sdružených v Národní frontě i s většinovou podporou veřejnosti. Určité rozdíly panovaly jen v otázce tempa a rozsahu znárodnění. Představitelé ČSL, Demokratické strany i národních socialistů na rozdíl od KSČ a sociální demokracie preferovali zdrženlivější postup a upozorňovali na to, že navrhovaný rozsah znárodnění přesahuje původní vládní záměry. Znárodnění bylo nakonec provedeno na základě prezidentských dekretů z října 1945 - tedy ještě před ustavením Prozatímního národního shromáždění, které je schválilo dodatečně po svém vzniku. **Podle dekretu prezidenta republiky č. 100/1945 Sb.** byly znárodněny podniky následujících odvětví:

- **doly (resp. závody provozované podle obecného horního zákona)**
- **hutě a zbrojní průmysl**
- **klíčový energetický průmysl (elektrárny, plynárny, teplárny)**
- **kovodělný, strojírenský elektrotechnický průmysl (zde byla stanovena hranice nad 500 zaměstnanců)**

- **obuvnický průmysl (zde nad 400 zaměstnanců)**
- **chemický průmysl (zde nad 300 zaměstnanců)**
- **papírny, celulózky, dřevozpracující průmysl (také zde nad 300 zaměstnanců)**

Kromě toho bylo rozhodnuto znárodnit i některá další odvětví jako např. výroba gramodesek, keramický průmysl, sklářství či průmysl jemné mechaniky a optiky. **Rozhodujícím kritériem pro zařazení do znárodnění se vedle počtu zaměstnanců (pohybovalo se jednotlivých odvětvích v rozmezí 150-500 osob) stal také objem výroby.** Podmínky se lišily podle jednotlivých odvětví. Konkrétně u těžkého průmyslu byla hranice počtu zaměstnanců stanovena podle stavu z let 1942-1944, v případě lehkého průmyslu byla vypočítána podle poměru z let 1938-1941. Takto stanovená hranice měla za následek rozšíření počtu podniků zařazených do znárodnění, protože právě ke konci války zaměstnanost v těžkém průmyslu vzrostla.

Zmíněný dekret také předpokládal poskytnutí odpovídající náhrady, i níž rozhodovalo ministerstvo průmyslu po dohodě s ministerstvem financí. Nárok na náhradu byl odepřen na Německu, Maďarsku, vlastníkům německé či maďarské národnosti i osobám označeným za kolaboranty. Rozhodnutí o znárodnění vybraného průmyslu následně další obdobné dekrety, na jejichž základě byl **znárodněn potravinářský průmysl** (vybrané cukrovary, lihovary, pivovary podle objemu výroby a počtu zaměstnanců), **dále akciové banky a pojišťovny.** Současně se znárodněním byl vydán **dekret o závodních a podnikových radách.** Jejich vytvoření mělo zajistit dělnickou kontrolu v podnicích převedených znárodněním do státního sektoru.

Na základě vyhlášek ministerstev průmyslu a výživy byly v první polovině roku 1946 **vytvořeny národní podniky**, jejichž počet byl stanoven podle jednotlivých odvětví. Např. v oboru báňského průmyslu vzniklo celkem 11 národních podniků, mezi nimi mj. Ostravsko-karvinské kamenouhelné doly Moravská Ostrava či Severočeské hnědouhelné doly se sídlem v Mostě. V hutnickém průmyslu bylo zřízeno šest klíčových národních podniků. Nově vytvořené národní podniky byly podřízeny ústředním orgánům se sídlem v Praze jako např. Československé doly nebo Československé hutě. Na Slovensku byla situace poněkud jiná, zde fungování národních podniků koordinovaly jim nadřazené oblastní orgány. Do roku 1947 bylo v resortu ministerstva průmyslu vytvořeno 321 národních podniků, ve sféře ministerstva výživy jich bylo 119. Průměrný počet zaměstnanců byl 2 500 osob, podle pozdějších údajů bylo do státního sektoru zahrnuto až 70 % předválečné výroby a 60-65 % průmyslového dělnictva. Znárodněním se tak v Československu utvořila vícesektorová ekonomika, kde se vedle soukromého podnikání a družstevnictví nově etabloval silný státní sektor.

Další posun ve směřování československé politiky nastal **po volbách v květnu 1946**, při nichž se potvrdila silná pozice KSČ. Její vzestup se projevil i poválečným nárůstem členské základny, která v případě komunistické strany v době voleb stoupla na 1,3 milion členů. Také samotné **volby skončily komunistických vítězstvím.** Celkově získala 38% hlasů, výrazně uspěla v českých zemích (40% hlasů). Nejúspěšněji si KSČ vedla v českém pohraničí, kde získala v řadě případů i nadpoloviční většinu. Naopak na Slovensku zvítězila Demokratická strana s 62 %, slovenští komunisté skončili druzí s výrazným rozdílem (30% voličských hlasů). Ani volby z roku 1946 tak nepřinesly jednoznačnou dominanci KSČ, která se i nadále musela opírat o své koaliční partnery z Národní fronty. Byla ustavena nová vláda, v jejímž čele stanul nově předseda KSČ Klement Gottwald. Komunisté si udrželi také klíčová ministerstva a získali vliv v řadě dalších významných resortů.

DÍLČÍ SHRNUÍ:

- **Druhá světová válka si vyžádala mnohonásobně větší ztráty než předcházející konflikt. Daleko největší ztráty utrpěl Sovětský svaz. Hlavním poraženým i tentokrát bylo Německo. Přístup vítězných mocností k němu však nebyl v řadě ohledů tak tvrdý jako po I. světové válce. Poválečné Německo se stalo navíc jedním z prvních „bojišť“ začínající studené války. Rozdílné představy SSSR a Západu o budoucnosti Německa, vedly v roce 1949 jeho rozdělení na dva státy.**
- **Poválečná obnova Evropy probíhala za významné pomoci mezinárodních organizací a Spojených států (UNRRA). USA přišly s vlastním programem pomoci (Marshallův plán v červnu 1947), který však nakonec akceptovaly pouze západoevropské země. SSSR plán odmítl jako pokus o rozbití sovětského bloku. Také v západní Evropě byl však typický nárůst vliv levice a posilování státního intervencionismu.**
- **Brzy po válce se začaly projevovat rozpory mezi někdejšími spojenci. Nastupující mocenská konfrontace mezi Západem a Sovětským svazem byla nazvána jako studená válka, kterou lze charakterizovat jako mocenskou konfrontaci mezi demokratickými systémy na jedné straně a komunistickou diktaturou na straně druhé.**
- **Po II. světové válce bylo také znovuobnoveno Československo ve svých předmnichovských hranicích (s výjimkou Podkarpatské Rusi). V politické oblasti poválečnou ČSR charakterizovalo zjednodušení politické scény, zákaz obnovení pravicových stran a nárůst vlivu KSČ. Jeho zahraničně-politickou orientaci začala určovat spojenectví se Sovětským svazem. ČSR zásadně také odsun německého obyvatelstva.**
- **V hospodářské sféře došlo v ČSR také k zásadním změnám, které se dotkly především vlastnických vztahů. Byl konfiskován majetek vysídlených Němců a osob, odsouzených za kolaboraci. Na podzim 1945 byly také vydány znárodnovací dekrety prezidenta republiky, na jejichž základě byly znárodněny doly, hutnické a strojírenské závody, banky, pojišťovny i velké podniky dalších odvětví.**

9 ZÁPADNÍ EVROPA PO ROCE 1950

9.1 HOSPODÁŘSKÝ VZESTUP EVROPSKÝCH STÁTŮ V 50. A 60. LETECH

Západoevropské státy ztratily v důsledku války své někdejší mocenské pozice i hospodářskou sílu. Vůdčí mocností západního světa se definitivně staly Spojené státy americké. Tradiční evropské velmoci jako Francie, Velké Británie či Německo se musely vyrovnávat se změnou své pozice ve světové politice a ekonomice. Po roce 1945 evropské státy obecně musely především obnovit své hospodářství a překonat důsledky války. I v západní Evropě se přitom prosazoval vliv levice a keynesiánských přístupů. K hospodářské obnově západní Evropy výrazně přispěla americká pomoc. Podpora USA také napomohla další spolupráci západoevropských států v následujících letech. Právě počátek evropské integrace patřil k nejvýznamnějším mezníkům v dějinách Evropy v druhé polovině 20. století a proto také bude jedním z hlavních témat následující kapitoly. Ta se bude věnovat také dalším novým tendencím vývoje západní Evropy a jeho ekonomiky.

Poválečné období bylo v západní Evropě ve znamení hospodářského vzestupu. V průběhu 50. let zde trvale rostly HDP a HNP, které ve srovnání s minulými desetiletími dosahovaly vysokých a stabilních hodnot. Od 60. let se tempo růstu začalo zpomalovat, ale ekonomika Západní Evropy rostla i v tomto období. Typickou tendencí hospodářského vývoje nejen západoevropských zemí byl **postupné snižování podílu zemědělství**. V roce 1945 se ve většině zemí ještě nerozvinula industrializace a ekonomika mnoha evropských států si stále zachovávala převážně agrární ráz. Po II. světové válce nastal **odliv pracovních sil ze zemědělství** do průmyslu a ještě ve větší míře **do sektoru služeb**. Příliv těchto pracovníků přispěl k růstu těchto sektorů, které se v řadě evropských států teprve rozvíjely. **Hospodářskou politiku** také v tomto období nadále **charakterizovaly vysoké státní výdaje, progresivní daně a regulovaná výše mezd**. Typická zůstala silná role státu v ekonomice, která se projevovala mj. pobídkami k investicím a garantováním kolektivních smluv mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Poválečný hospodářský a sociální vzestup podnítil v Evropě také **populační růst**. Ve Velké Británii na počátku 50. let se k moci vrátili konzervativci v čele s W. Churchillem. Odstátlnili větší část železářského průmyslu, ale nevzdali se zcela hospodářského plánování. Konzervativci navíc pokračovali ve státní regulaci hospodářství podle keynesiánských principů. Od 50. let stát významně přispěl ke zrychlení **koncentrace kapitálu a monopolizace hospodářství**. Specifické poměry panovaly ve Spolkové republice Německo. Pro jeho rozvoj po válce byla významná zahraniční pomoc, zvláště ze strany Spojených států a Velké Británie

9.2 POČÁTKY EVROPSKÉ INTEGRACE

O evropské integraci se začalo vážně uvažovat brzy po II. světové válce. Úzkou politickou a ekonomickou spolupráci západoevropských zemí podporovaly také Spojené státy. Prvním předzvěstí budoucí evropské integrace bylo **uzavření smlouvy o celní unii mezi Belgií, Nizozemím a Lucemburskem (vytvoření Beneluxu) v roce 1948**. V následujícím roce svou činnost zahájila **Rada Evropy** jako politický poradní orgán usilující o „zachování společného evropského dědictví“. Členy nové instituce sídlící ve Štrasburku se stalo nejprve deset západoevropských vlád, k nimž se později připojily také další země (např. Řecko, Turecko, Švýcarsko, SRN či Rakousko).

V další fázi převzaly iniciativu Francie a Západní Německo. Pro oba státy byla spolupráce v daných podmínkách jedinou cestou, jak zabránit dalším vzájemným konfliktům a zároveň posílit své mocenské postavení. Právě zájmy obou uvedených zemí hrály v počátcích evropské integrace zásadní roli. Hlavním iniciátorem dalších jednání se stala Francie. Její hospodářská politika určená Monnetovým plánem počítala s přístupem k německým surovinám a trhům. Francouzský ministr zahraničí Robert Schuman proto předložil návrh svěřit francouzsko-německou těžbu uhlí a výrobu oceli správě společného vrcholného orgánu, do nějž by se mohli zapojit i další státy. Tento **Schumanův plán** otevíral prostor pro užší hospodářskou spolupráci zúčastněných zemí. Především ale v souladu s prioritním francouzským zájmem zajišťoval, že kontrola nad německými zdroji nezůstala jen v německou rukou. Západní Německo naproti tomu vidělo v účasti v Schumanově plánu cestu k obnovení svého mezinárodního postavení. Proto přistoupila na francouzský plán na podřízení francouzské a německé těžby uhlí a výroby oceli společnému nadnárodnímu orgánu. Francouzskou iniciativu povzbudila **podpora Spojených států**, jejichž představitelé byli o jednání předem informováni. Naopak Britové předem upozornění nebyli, což bylo jistou formou odvety za předchozí častá anglo-americká rozhodnutí přijatá bez konzultace s Francií. Schuman plán veřejně představil 9. května 1950 a jako první jej ratifikovala právě SRN. Západní Německo se tím poprvé stalo součástí mezinárodní organizace v rovnoprávné pozici s jinými státy. Po SRN francouzský plán přijaly Itálie a země Beneluxu. **Velká Británie Schumanovo pozvání odmítla**. Svou roli v tomto rozhodnutí sehrála řada faktorů:

- obava z možného omezení suverenity
- tradiční odstup od dění na kontinentu
- nižší míra obchodních styků s ostatními evropskými státy důraz na imperiální zájmy v rámci Commonwealthu
- výlučné vztahy s USA
- odlišná válečná zkušenost ve srovnání s ostatními evropskými státy

Některé z těchto faktorů ovlivňují britský vztah k evropské integraci i v současné době. Šest zakládajících států - **Francie, SRN, Itálie, Belgie, Nizozemí a Lucembursko v dubnu 1951 podepsalo Pařížskou smlouvu** a tak bylo vytvořeno **Evropské společenství uhlí a oceli (ESUO)** známé také jako tzv. **Montánní unie**. Cílem nové organizace bylo vytvoření společného trhu uhlí a oceli, k čemuž došlo do konce roku 1954. Tento trh byl řízen Nejvyšším úřadem s nadnárodními kompetencemi, v jehož čele stanul Jean Monnet.

Pozitivní zkušenosti z ESUO vedly členské země k úvahám o vytvoření společného evropského trhu. V roce 1957 státy ESUO podepsaly „**Římskou smlouvu**“, na jejímž základě vznikla dvě nová společenství – **Evropské hospodářské společenství (EHS)** a **Evropské společenství pro atomovou energii (EUROATOM)**. Smlouva o EHS předpokládala postupné odstranění cel a omezení dovozu a vývozu mezi členskými státy. Dále hodlala odstranit všechny překážky volnému pohybu osob, služeb a kapitálu mezi členskými státy. V roce 1968 pak vstoupil v platnost jednotný celní tarif zemí EHS vůči ostatnímu světu. **Ve stejné době byly vytvořeny také nadstátní vrcholné orgány této organizace**. Byly jimi: **Rada ministrů, Komise EHS, Evropský parlament a Soudní dvůr**. Nejvýznamnější roli hrála Rada ministrů jako rozhodující instituce společenství tvořená ministry členských států. Komise představovala výkonný a správní orgán, která v prvním období ve srovnání s Radou ministrů zastávala spíše okrajovou pozici. Také Evropský parlament, jehož prvním předsedou se sice stal Robert Schuman, byl spíše poradní institucí bez výraznějšího vlivu a jeho členové nebyli v prvních desetiletích voleni ve svých domovských zemích.

Jako určitá protiváha vůči EHS bylo v roce 1960 založeno ve Stockholmu založeno **Evropské sdružení volného obchodu (ESVO-EFTA)**. Jeho zakládajícími státy byly Dánsko, Norsko, Portugalsko, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko a Velká Británie. Cílem této organizace mělo být postupné odstranění překážek volného obchodu a snížení cel na průmyslové výrobky. ESVO nehodlalo dospět k hospodářské unii a neusilovalo ani o sjednocení cel. Velká Británie se v roce 1961 začala ucházet o vstup do EHS. Její žádost však byla v roce 1963 oficiálně odmítnuta. V roce 1967 vlády šesti zakládajících zemí sdružily dosavadní tři společenství (ESUO, Euratom a EHS) do jedné organizace – **Evropského společenství (ES)**.

9.3 DEKOLONIZACE A JEJÍ DŮSLEDKY

Dalších typickým rysem poválečných desetiletí byl postupný **rozpad koloniálního systému**. Už v době druhé světové války se osamostatnily některé bývalé francouzské kolonie na Blízkém Východě (Sýrie a Libanon v roce 1941). Po válce získaly samostatnost i další kolonie v tomto regionu. V roce 1948 vznikl na základě rozhodnutí OSN **nezávislý židovský stát Izrael**, který záhy po svém založení musel čelit útoku svých arabských sousedů. Jejich nápor úspěšně odvrátil a zachoval si svou existenci. Britské mandátní území Palestina bylo ve stejné době rozděleno na arabskou a židovskou část. Další státy se osamostatnily v jihovýchodní Asii v důsledku porážky Japonska a po vítězství v koloniálních válkách se západními mocnostmi (Barma, Indonésie, Vietnam, Kambodža atd.). Také Velká Británie se po válce pod tlakem sílícího osvobozenického hnutí vzdala své vlády v Indii. V roce 1947 po krvavých vnitřních bojích vznikly na území někdejšího britského panství dva státy: převážně hinduistická Indie a převážně muslimský Pákistán.

Rovněž Spojené státy na základě svého předválečného slibu poskytly v roce 1947 nezávislost Filipínám. Po dohodě vítězných velmocí získala nezávislost někdejší japonská kolonie Korea. Zde se však projevil důsledek narůstajících rozporů mezi velmocemi – v letech 1947-1948 byla země rozdělena na dvě části, Jižní a Severní Koreu. Druhá z nich se rozhodla připojit k sovětskému bloku a v roce 1950 vstoupily její jednotky na jihokorejské území. Dalšímu postupu se postavila intervence oddílů OSN v čele s Američany. V letech 1950-1953 došlo k prvnímu velkému otevřenému střetu mezi Východem a Západem – k tzv. **korejské válce**, která skončila příměřím, stvrzující rozdělení Koreje na dvě části. Občanská válka vypukla v druhé polovině 40. let také v Číně. Zde skončila vítězstvím komunistů, podporovaných Sovětským svazem. V roce 1949 byla **vyhlášena Čínská lidová republika**.

Rozklad kolonialismu pokračoval i v dalších letech. V roce 1960 byla přijata deklarace Valného shromáždění OSN, požadující úplnou likvidaci kolonialismu. Právě rok 1960 byl později nazván jako „rok Afriky“, neboť zde získalo samostatnost 17 nových států. Bývalé kolonie v Africe získávaly samostatnost ve větší míře už v druhé polovině 50. let. V letech 1956-1957 se tak osamostatnily např. Súdán, Tunisko, Maroko či Ghana. I v Africe se projevil střet mezi Východem a Západem. Nejvážnějším konfliktem byla tzv. suezská krize z roku 1956, vyvolaná rozhodnutím Egypta znárodnit Společnost Suezského průplavu. Toto rozhodnutí vzbudilo rozhořčení Francie a zejména Velké Británie, jež byla hlavním uživatelem průplavu. Krize vyústila ve společnou anglo-francouzsko-izraelskou intervenci. Akce narazila na odpor SSSR i USA, které byly v té době zaneprázdněny jinými problémy (maďarské povstání a prezidentské volby v USA). Sovětský svaz hrozil dokonce svržením jaderné bomby a Spojené státy v obavách s možného negativního ohlasu události v nezúčastněných zemích tlačily na Británii hrozbou spekulací proti libře. Anglo-francouzské

a poté také izraelské síly se proto stáhly. Suezská krize tak znovu ukázala slábnoucí pozici Francie a Velké Británie ve světové politice. Emancipace afrických zemí pokračovala i v dalších letech (např. v roce 1962 získalo po osmileté krvavé válce nezávislost také Alžírsko).

V 70. letech se koloniální systém prakticky rozpadl. V té době bylo v koloniálním postavení už jen 1% území planety a půl procenta světové populace. Rozpad koloniálního systému měl rovněž výrazné ekonomické důsledky. Znamenal další oslabení tradičních evropských velmocí. V bývalých koloniích došlo sice zpravidla zásahům do vlastnických vztahů, principy soukromého vlastnictví a tržního hospodářství však zůstaly vesměs zachovány. Od poloviny 50. let nové státy začaly společně mezinárodní konference, na nichž formulovaly své požadavky a vyslovovaly se pro hospodářskou a technickou spolupráci a uznání práva na sebeurčení pro všechny země světa.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- Po překonání dopadů války se podařilo západoevropským zemím nastartovat hospodářský růst.
- Zkušenost války ovlivnila také další vztahy mezi evropskými státy. Spolupráce v daných podmínkách jedinou cestou, jak zabránit dalším vzájemným konfliktům. Francouzský ministr zahraničí Robert Schuman předložil návrh svěřit francouzsko-německou těžbu uhlí a výrobu oceli správě společného vrcholného orgánu, do nějž by se mohli zapojit i další státy. Na základě tohoto návrhu bylo vytvořené Evropské společenství uhlí a oceli, do něhož se vedle Francie, SRN zapojily země Beneluxu a Itálie.
- V 50. a 60. se evropská integrace dále rozvíjela. Nejprve v roce 1957 podepsáním Římské smlouvy vzniklo Evropské hospodářské společenství (EHS) a EUROATOM, a deset let později byly jednotlivé samostatné organizace sjednoceny v Evropském společenství (ES).
- Dalším typickým rysem poválečných desetiletí byl postupný rozpad koloniálního systému. Už ve 40. letech se začaly osamostatňovat bývalé anglické a francouzské kolonie v Asii. Symbolem první fáze dekolonizace se stalo vyhlášení nezávislé Indie a Pákistánu. Od 50. let začaly nezávislosti dosahovat také bývalé kolonie v Africe.

10 BUDOVÁNÍ CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÉ EKONOMIKY A JEJÍ PODOBA V ČSR

10.1 CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ V SOVĚTSKÉM BLOKU

Ve druhé polovině 40. let narůstající rozpory mezi Západem a Východem vedly k faktickému rozdělení Evropy na dva odlišné bloky. Zatímco v západní Evropě se nadále rozvíjely tržní ekonomiky v podmínkách parlamentních demokracií, ekonomiky zemí východní a střední Evropy byly přebudovány pod sovětského vzoru. Ve všech zemích tzv. východního bloku byly na přelomu 40. a 50. let nastoleny centrálně plánované ekonomiky. Tato kapitola ukáže, jak se změnila hospodářství států v sovětské sféře vlivu a jaké byly jejich charakteristické rysy. Většina podkapitol se bude zabývat vývojem v Československu po roce 1948. Budou představeny počátky centrálně plánované ekonomiky na konci 40. let. Bude také popsáno, za jakých okolností došlo v ČSR k likvidaci soukromého vlastnictví. Závěr bude věnován problémům komunistické ekonomiky v 50. letech a snahám o jejich řešení.

Už v průběhu války uzavřel Sovětský svaz spojenecké smlouvy s ČSR, Polskem a Jugoslávií. V druhé polovině 40. let je doplnily podobné smlouvy s Rumunskem, Maďarskem a Bulharskem. Zpravidla byly v těchto státech nejprve nastoleny "lidově demokratické režimy" a komunistické strany se mocensky prosazovaly v rámci nově vytvářených lidových či národních front, které postupně ovládly. Do konce roku 1948 SSSR získal vliv nad celou východní Evropě. V jednotlivých zemích byl zaveden totalitní režim a jako vládnoucí politické síly se zde prosadily komunistické strany. Upevňování komunistické moci i zde provázela perzekuce politických odpůrců a později také čistky uvnitř strany. Už na konci 40. let došlo k roztržce mezi SSSR a Jugoslávií, která se odmítla podřizovat sovětskému vedení. Jugoslávie sice dále zůstávala socialistickým státem ovládaným komunistickou stranou, dále se však rozvíjela mimo sovětský blok. Změnila se také její hospodářská politika. Centrální plánování zde bylo později zrušeno a ekonomika byla budována na principu samosprávného řízení. **Roztržka s Jugoslávií** ovlivnila inscenování politických procesů z počátku 50. let, které organizovány v jednotlivých zemích ze sovětského popudu. Současně byla impulsem k posílení sovětského vlivu a to i v hospodářské sféře.

V roce **1949** byla založena **Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP)** jako nová organizace zemí východního bloku, jejímž cílem bylo posílení ekonomické spolupráce mezi jednotlivými státy. Ve skutečnosti byla tato spolupráce podřízena sovětským strategickým zájmům a převažovaly dvoustranné hospodářské styky mezi SSSR a jednotlivými členskými státy. K zakládajícím šesti zemím (SSSR, ČSR, Bulharsko, Maďarsko, Polsko a Rumunsko) se později přidaly Albánie a NDR. Nová organizace měla koordinovat hospodářský vývoj, poskytovat pomoc ekonomicky méně vyspělým členům a čelit obchodnímu embargu ze strany západních států. Začleňování národních ekonomik do RVHP a provádění shodné hospodářské politiky zpravidla nerespektovalo zvláštnosti jednotlivých zemí, které musely přebírat direktivní soustavu řízení s vysokou centralizací a detailním plánováním podle sovětského vzoru.

Hlavní rysy ekonomiky zemí RVHP byly:

- centrální řízení hospodářství a plánování (pětiletky)
- úsilí o maximální tempo hospodářského růstu
- urychlení industrializace a preference těžkého průmyslu
- militarizace ekonomiky
- kolektivizace zemědělství
- budování jednosektorového hospodářství
- závislost (zvláště surovinová) na SSSR

Na začátku 50. let sice v zemích RVHP výrazně vzrostla průmyslová výroba, jednostranná orientace na těžký průmysl však způsobovala značnou nerovnováhu a měla negativní sociální důsledky. V roce 1953 došlo v některých zemích k otevřeným projevům nespokojenosti (např. v Československu v důsledku nové měnové reformy znehodnocující úspory, či v NDR). Ve stejném roce došlo ale i k jistým pozitivním změnám. Po Stalinově smrti stanul v čele SSSR **Nikita Sergejevič Chruščov**, po jehož nástupu došlo postupně k jistému zmírnění mezinárodního napětí. Změny ve vedení SSSR se odrazily i v **nastolení nového kurzu hospodářské politiky**. Začalo se otevřeně diskutovat o nutnosti obnovení proporcionality v národním hospodářství a o potřebě zvýšení výroby v zemědělství a v spotřebním průmyslu. Rovněž se začaly přehodnocovat některé aspekty centrálně řízené ekonomiky a postupně se obnovovaly vztahy s vyspělými západními státy. Na sjezdu sovětské komunistické strany v **roce 1956 Chruščov odhalil Stalinovy zločiny a otevřeně kritizoval jeho „kult osobnosti“**. Mezinárodní napětí se však i přes tento pozitivní signál dál vyostřilo v důsledku suezské krize a protisovětské revolty v Maďarsku, které vypukla v roce **1956. Maďarské povstání** představovalo v 50. letech nejvážnější projev odporu proti komunistické moci ve východní Evropě. Šíření protisovětských nálad zde nezastavil ani nástup reformního vedení. **Maďarsko dokonce vystoupilo z Varšavské smlouvy a vyhlásilo neutralitu**, což znamenalo otevřené zpochybnění sovětské hegemonie. Sovětský svaz na to reagoval vojenským zásahem a povstání tvrdě potlačil. Nepokoje se předtím ve stejném roce objevily také v Polsku. Politické napětí v těchto zemích zasáhlo i hospodářství. V Polsku i Maďarsku se rozpadla většina družstev, v prvním případě byla obnovena jen malá část z nich. Události z roku 1956 odhalily problémy komunistického vládnutí a jeho hospodářské politiky.

10.2 NASTOLENÍ CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÉ EKONOMIKY V ČSR PO ROCE 1948

Od roku 1948 začalo také nové směřování československé ekonomiky. Jejými typickými rysy bylo centrální plánování a budování hospodářství podle sovětského vzoru. Už na jaře roku 1948 přijal parlament pod tlakem KSČ sérii dalších znárodňovacích zákonů, jež **odstartovaly druhou vlnu znárodňování**. Ta měla postihnout všechny soukromé podniky, v nichž od ledna 1946 pracovalo více než 50 osob. V důležitých průmyslových oborech byly znárodňovány podniky bez ohledu na počet zaměstnanců. Už v květnu 1948 se pod kontrolu státu dostalo více než 94% průmyslu, na konci téhož roku v Československu neexistovaly soukromé podniky s více než 20 zaměstnanci.

Ekonomika měla být podřízena pětiletým plánům, z nichž první byl vyhlášen na léta 1949-1953. **První pětiletka byla zahájena oficiálně 1. ledna 1949**. Podle původního zákon z října 1948 neměl nový pětiletý plán přinést odklon od tržní ekonomiky ani náhlou změnu zahraničně ekonomické orientace. V období první pětiletky se však nakonec zformovalo zcela nový hospodářské směřování státu.

Československo bylo tehdy jedinou skutečně průmyslovou zemí RVHP (kromě NDR), v jejímž rámci tak dostávaly přednost požadavky agrárních či agrárně průmyslových členských států. Hlavní formou spolupráce v rámci RVHP byly dvoustranné smlouvy se Sovětským svazem. V průběhu první pětiletky se průmyslová výroba zvýšila o 98%, zatímco původní verze předpokládala nárůst o 57%. V těžkém průmyslu se měla výroba zvýšit o 133%, ve stavebnictví dokonce o 200%. V těžkém strojírenství pak měla být v roce 1953 produkce vyšší o 263%. Tato **jednostranná orientace na těžký průmysl ohrožovala přirozený vývoj československého hospodářství** a deformovala ostatní výrobní odvětví. Československo muselo vyvázet své výrobky na Východ často na bezúročné a nesplácené úvěry a samo bylo nuceno získávat subdodávky včetně surovin ze Západu. Jednostranná orientace na země sovětského bloku a militarizace ekonomiky vedly k tomu, že strojírenství získalo v rámci československého průmyslu výsadní postavení. Nedošlo však k tomu v důsledku přirozeného vývoje, ale pod mocenským tlakem, jenž podřizoval těžkému strojírenství a zbrojní výrobě celou ekonomiku. Na začátku 50. let sice v zemích RVHP výrazně vzrostla průmyslová výroba, jednostranná orientace na těžký průmysl však způsobovala značnou nerovnováhu a měla negativní sociální důsledky.

10.3 LIKVIDACE ŽIVNOSTENSKÉHO PODNIKÁNÍ A KOLEKTIVIZACE ZEMĚDĚLSTVÍ

V prvních poválečných letech si živnostenské podnikání uchovávalo v rámci československé ekonomiky stále významné postavení. V letech 1946-1947 působilo téměř 410 000 malých a středních podniků, v nichž pracovalo více než 1 milion osob. Ještě **na jaře 1948 vládní představitelé slibovali malému a střednímu podnikání podporu**. Např. ministr průmyslu Zdeněk Fierlinger prohlašoval na manifestačním sjezdu živnostníků prohlašoval, že "nadešel zlatý čas řemesel", předseda komunistických odborů A. Zápotocký v parlamentu ujišťoval, že komunisté nechtějí znárodnovat střední podnikání ani řemeslnou výrobu. Zároveň však už v tomto období byla omezována možnost zakládání nových soukromých podniků. Byly také reorganizovány živnostenské zájmové organizace a loajalita jejich členů byla prověřována.

Od léta 1948 vládní moc svůj vstřícný přístup vůči živnostníkům začala přehodnocovat a na podzim došlo k definitivnímu obratu. Důvodem byly jednak vnitropolitické problémy, ale hlavně změny mezinárodních vztahů. Roztržka mezi Sovětským svazem a Jugoslávií znovu oživila teorii zosťování třídního boje, podle níž i drobné soukromé podnikání neustále "rodilo" kapitalismus. Na základě předchozího rozhodnutí Informbyra **ÚV KSČ** na svém zasedání v **listopadu 1948 přijalo směrnici o "zatlačování a omezování kapitalistických živlů"**, jejíž schválení lze považovat také za počátek likvidační politiky zaměřené proti živnostenskému podnikání. Následný sjezd strany vyhlásil generální linii výstavby socialismu, v jejímž rámci měl být důsledně potlačen soukromý sektor. Stranické orgány následně instruovaly národní podniky i družstevnické organizace, aby agitací a převýchovou přiměly živnostníky k přechodu na "vyšší formy podnikání" - tedy ke vstupu do znárodněných závodů, družstev či komunálních podniků. Brzy poté byly zrušeny dosavadní živnostenské zájmové organizace a místo nich byl vytvořen Svaz československého živnostnictva, jenž byl však ve službách vládní moci.

- **První fáze faktické likvidace živnostenského podnikání** v Československu byla zahájena na počátku roku **1949**. Jedním z velmi účinných postupů proti živnostníkům se tehdy stalo **zavedení volného trhu**, který doplňoval stále existující vázaný trh v podobě přidělového systému. Na volném trhu bylo možno koupit běžné spotřební

zboží bez přidělového lístku za hotové peníze. **Ceny zde** však byly **několikanásobně vyšší**. Vybrané skupiny obyvatelstva byly z vázaného trhu s textilem, obuví a později i s některými potravinami vyřazeny a zůstaly odkázány na výrazně dražší ceny volného trhu. Takto postižení byli rovněž živnostníci. Pro řadu z nich mělo vyřazení z vázaného trhu existenční následky. Mezi další formy nátlaku uplatňované proti živnostníkům patřilo také přednostní zásobování státních a družstevních podniků. Pod narůstajícím ekonomickým tlakem se mnoho živnostníků vzdávalo svého podnikání a nacházelo nové uplatnění v průmyslu. Velmi horlivě a iniciativně proti živnostníkům postupovaly národní výbory na místní úrovni. V oficiální rovině bylo přitom deklarováno, že soukromé vlastnictví zůstává zakotveno v ústavě a drobní živnostníci se nadále těší podpoře vlády. Ve skutečnosti centrální moc pokračovala v likvidaci živnostenského podnikání, kterou však s ohledem na nežádoucí důsledky živelného postupu chtěla provádět organizovaně a postupně. Vedení KSČ na základě Gottwaldova návrhu rozhodlo nejprve zrušit obchodní živnosti a poté se zaměřit na řemeslné. Na konci roku 1949 podíl státního sektoru v maloobchodu stoupl na více než 50%, v oblasti velkoobchodu byl státní podíl více než dvoutřetinový.

- V roce **1950** byla zahájena **druhá fáze likvidace živností**. Byly vydány nové směrnice a likvidační plány, které určovaly řádný postup proti soukromé malovýrobě a obchodu. Živnostníci museli čelit dalším formám ekonomického a sociálního nátlaku. Zvláště tíživé důsledky pro ně mělo zavedení nové živnostenské daně. Také dětem živnostníků bylo později znemožňováno studovat na vysokých i středních školách. V průběhu 50. let bylo živnostenské podnikání v ČSR prakticky zlikvidováno. Důsledkem toho bylo celkové zchudnutí středního stavu, pokles jeho významu a prestiže a především dlouhodobý úpadek kvality služeb a řemesel.

Ještě tvrději bylo postupováno **proti soukromému vlastnictví v zemědělství**. Komunistická ústava z 9. května 1948 přitom garantovala soukromého vlastnictví půdy do 50 ha. Už v této době začaly být přednostně podporovány předchůdkyně pozdějších kolektivizovaných zemědělských družstev. Gottwald i jiní představitelé strany zároveň deklarovali, že v ČSR kolchozy zaváděny nebudou. Také v této oblasti došlo k zásadnímu rozhodnutí likvidovat soukromé zemědělství po zasedání Informbyra a v souladu s pokyny sovětského vedení v červnu 1948. Předsednictvo ÚV KSČ následně rozhodlo, že také v Československu má být provedena **kolektivizace zemědělství podle sovětského vzoru** bez ohledu na odlišný charakter československé zemědělské výroby. Na začátku roku 1949 parlament přijal zákon o vzniku **Jednotných zemědělských družstev (JZD)**. V každé obci mělo být vytvořeno univerzální zemědělské družstvo, jež mělo vzniknout spojením už existujících specializovaných družstev. Kolektivizace zemědělství měla komplikovanější a zdoluhavější průběh než v případě živnostenského a obchodního podnikání. Proces združstevňování trval asi 12 let a lze jej rozdělit do tří etap. První z nich proběhla v letech 1949-1952. V roce 1952 JZD obhospodařovala už téměř 30% zemědělské půdy. Očekávaný růst zemědělské produkce se však nekonal. V druhé fázi v letech 1953-1955 došlo k jisté stagnaci a částečnému odlivu lidí z družstev. Na konci roku 1953 zůstalo v Československu jen 6 679 JZD, z nichž většina disponovala malým půdním fondem a mezi jejími členy byli jen výjimečně kvalifikovaní odborníci. Později se však tlaky na pokračování združstevňování znovu posílily a stagnaci vystřídala od poloviny 50. let druhá vlna kolektivizace. Kolektivizace se završila během třetí etapy v letech 1955-1960.

Postupně se zformovaly čtyři typy družstev:

- V prvním z nich nebyly zatím rozorány meze, rolníci společně využívali stroje a vzájemnou pomoc si vyúčtovali.
- V druhém typu družstev byla půda už spojena a výtěžek z produkce byl rozdělen podle velikosti vloženého pozemku. Oddělená zůstávala pouze živočišná produkce
- Ve třetím typu došlo ke spojení živočišné a rostlinné výroby, při rozdělování výtěžku se zdůrazňovala vykonaná práce a klesl podíl příjmu z vložené půdy.
- Ve čtvrtém typu byl příjem z vložené půdy zcela opuštěn, odměňování se zde uskutečňovalo výhradně podle vykonané práce.

Většina z rolníků se však k postupující kolektivizaci stavěla odmítavě a proto státní orgány přešly brzy k různým formám nátlaku. Větší majitelé půdy byli postihováni zvýšením povinných dávek zemědělských produktů státu. V případě jejich nesplnění byli nuceni čelit prohlídkám, zabavování zásob, vypínání elektrického proudu apod. Někteří zemědělci byli vystěhováváni ze svých vesnic a jejich majetek byl konfiskován. Soukromí zemědělci byli podobně jako živnostníci navíc vyřazováni z vázaného trhu a jejich dětem byl omezován vstup do škol. Mnozí z těchto „kulaků“ skončili ve vězení či v táborech nucených prací.

10.4 PROBLÉMY ČESKOSLOVENSKÉ EKONOMIKY V DOBĚ PRVNÍCH PĚTILETEK

Monopolní postavení těžkého průmyslu ohrožovalo provoz ostatních odvětví a komplikovalo tak plynulý chod ekonomiky. Hospodářskými změnami trpělo především zemědělství a služby, značně poškozen byl také tradiční spotřební průmysl. Zvyšoval je i neúměrně rychlý růst nominálních mezd v průběhu první pětiletky, jenž neodpovídal pomalejšímu růstu produktivity práce. Poptávka tak začala převažovat nad nabídkou zboží. Na počátku 50. let peníze v oběhu a prostředky na vkladních knížkách výrazně převyšovaly celkovou nabídku zboží a služeb.

Řešením těchto problémů se měl stát komplex opatření z **1. června 1953**. Byl **zrušen přídělkový systém zásobování, zanikl dvojitý trh a byly zavedeny jednotné maloobchodní ceny**, které byly vyšší než na předchozím vázaném trhu. Současně byla provedena **měnová reforma**, která měla zastavit inflaci a razantně redukovat množství oběživa. Dalšími cíli červnových opatření bylo uvedení příjmů a úspor obyvatel do souladu s trhem i omezenou nabídkou spotřebního zboží. Měnová reforma byla realizována stažením stávajícího oběživa a jeho nahrazením novými penězi. **V poměru 5:1** se proplácely **mzdy, příjmy** rolníků za dodávky státu, penze, stipendia apod. a také část vkladů a **hotovostí obyvatel do 300 Kč na osobu**, pokud nezaměstnávala cizí pracovní sílu. **Ostatní vklady a hotovosti byly směňovány v poměru 50:1**. Vázané vklady z poválečné měnové reformy pak byly zcela anulovány. Měnová reforma měla těžký dopad na obyvatelstvo, jejichž příjmy a úspory znehodnotila. Ve 129 závodech se stávkovalo a v některých městech došlo i k protivládním demonstracím (největší z nich se uskutečnily v Plzni a Bohumíně).

Měnová reforma a další hospodářská opatření z června 1953 přinesly další pokles životní úrovně a vedly k nárůstu nespokojenosti i mezi dělníky, kteří byli vnímáni jako opora režimu. Projevila se přitom především jednostranná orientace na těžký průmysl a naopak stagnace výroby spotřebního zboží. V době masivního nárůstu investic a průmyslové produkce osobní spotřeba na jednotlivce stagnovala. Tento nerovnovázný vývoj vyvrcholil právě v roce 1953, kdy osobní spotřeba poklesla. Hrozby dalších sociálních problémů, varování sovětských představitelů před nepříznivými důsledky nadměrné industrializace

a následné posuny v hospodářské politice zemí východního bloku přiměly také vedení KSČ částečně změnit dosavadní přístup. Důraz na jednostrannou preferenci těžkého průmyslu byl přehodnocen a část investic byla stejně jako v jiných zemích sovětského tábora přesunuta do spotřebních odvětví. Komunistické vedení v ČSR se především snažilo utlumit nespokojenost obyvatel zvýšením jejich životní úrovně. Hlavním nástrojem k dosažení tohoto cíle bylo snížení cen, které bylo od roku 1953 prováděno prakticky každoročně. V letech 1954-1960 byly maloobchodní ceny sníženy v průměru o 24 %. KSČ tento nástroj využila zvláště v roce 1956 v době nepokojů v Polsku a v Maďarsku.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- Na konci 40. let se završilo zformování východního bloku, charakterizovaného dominancí Sovětského svazu. V jednotlivých zemích byly nastoleny centrálně plánované ekonomiky podle sovětského vzoru. Bylo zde zavedeno centrální řízení ekonomiky, vyhlašovány pětileté plány a likvidováno soukromé vlastnictví. Koordinovat hospodářskou spolupráci měla nově založená RVHP.
- Problémy zvolené hospodářské orientace se v jednotlivých zemích projeví už v první polovině 50. let. V roce 1953 po Stalinově smrti došlo k dílčí korekci hospodářské politiky v rámci tzv. nového kurzu. V roce 1956 nový sovětský vůdce Chruščov otevřeně kritizoval Stalina a později vypukly protikomunistické revolty v Polsku a Maďarsku.
- V Československu začalo budování nové ekonomiky po nástupu komunistického režimu v roce 1948. Nejprve byly přijaty další znárodňovací zákony a nová pozemková reforma. Vlastnické změny byly završeny v 50. let likvidací soukromého živnostenského podnikání a kolektivizací zemědělství.
- ČSR mělo v rámci RVHP plnit roli průmyslové základny. Jednostranná orientace na těžký průmysl však vedla ke stagnaci ostatních odvětví a zvyšovala hrozbu inflace. V reakci na to bylo rozhodnuto v roce 1953 zrušit přidělový systém a provést měnovou reformu, která znehodnocovala úspory a vklady občanů.

11 ZMĚNY 60. LET A SNAHY O REFORMY VE VÝCHODNÍM BLOKU

11.1 VYOSTŘENÍ „STUDENÉ VÁLKY“ NA ZAČÁTKU 60. LET

Šedesátá léta byla ve znamení velkých společenských změn v západním i východním bloku. Na jejich počátku došlo sice k opětovnému vyostření konfliktu mezi západním a východním blokem, pro další však bylo typičtější jisté politické uvolňování. To se týkalo zejména východoevropských zemí, kde se v druhé polovině 60. let prosazovala jistá liberalizace režimu a pokusy o hospodářské reformy. Snahy o určité strukturální změny centrálně plánované ekonomiky se objevily v samotném Sovětském svazu, nejvýrazněji však hospodářská reforma pokročila v komunistickém Československu. Úsilí o změnu hospodářské politiky byly součástí širšího reformního procesu, který je známý jako „Pražské jaro“. Právě hospodářské reformě v Československu v 60. letech bude věnována v rámci následující kapitoly hlavní pozornost. V úvodní části budou zmíněny nové spory mezi Východem a Západem, které znamenaly další zásadní mezníky v dějinách studené války. V dalších částech budou představeny problémy centrálně plánovaných ekonomiky (zvláště té československé) a snahy o jejich řešení.

Na počátku 60. let došlo k opětovnému vyhocení napětí mezi USA a SSSR. Příčinou nového vyostření „studené války“ se stala tzv. **berlínská krize** z roku 1961. Po II. světové válce byl Berlín stejně jako celé Německo rozdělen mezi čtyři vítězné mocnosti – USA, SSSR, Velkou Británii a Francii. Podobně jako Německo byl na konci 40. let rozdělen také Berlín, jenž se nacházel v komunistické NDR. Na konci 50. let Sovětský svaz ultimátem vypověděl čtyřstranný statut Berlína a v následujících letech se vypukl spor o jeho budoucnost. Eskalace sporu, který vyvolali představitelé NDR s podporou Sovětského svazu, byla způsobena zvyšující se emigrací východoněmeckých elit. Ty využívaly k odchodu na západ právě existenci svobodného Západního Berlína. Zabránit snadné příležitosti k emigraci měla komunistická výstavba berlínské zdi v roce **1961. Berlínská zeď** pak zůstala symbolem „studené války“ a rozděleného světa až do roku 1989.

Ještě vážnější konfrontace mezi Sovětským svazem a Spojenými státy nastala rok po postavení berlínské zdi. V roce 1962 Američané odhalili sovětské rakety s jadernými hlavicemi umístěné na Kubě, kde byl předtím nastolen komunistický režim. Začala tak tzv. **kubánská krize**, která představovala nejvážnější konflikt v dějinách „studené války“. Nový americký prezident **J. F. Kennedy** v reakci na toto zjištění vyhlásil částečnou blokádu Kuby a sovětským představitelům zaslal ultimátum. Svět se tak ocitl na pokraji nového globálního konfliktu, který by měl ničivé důsledky pro celou planetu. Obě supervelmoci si byly vědomy rizik vyplývajících z užití jaderných zbraní a napjatá situace nakonec skončila oboustrannými ústupky. Sovětské rakety byly z Kuby staženy a zároveň USA se zavázaly vzdát se dalších pokusů o svržení tamního komunistického režimu.

11.2 PROBLÉMY CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÝCH EKONOMIK JEJICH PRŮBĚH V ČSR

Ekonomika zemí RVHP byla založen především na **využívání extenzivních faktorů** (kvantitativní využívání přírodních zdrojů a pracovních sil), které nebyly neomezené. To se projevilo na počátku 60. let, kdy se hospodářský růst zvláště průmyslových zemí jako bylo ČSR, NDR a Maďarsko zpomalil – právě v důsledku vyčerpání možností extenzivního růstu.

Zanedbával se přitom rozvoj progresivních odvětví i nových vědních oborů. V důsledku rostoucích ekonomických potíží se stále častěji objevovala veřejná kritika dosavadního hospodářského směřování. Rostoucí ekonomické problémy přispěly v SSSR v r. 1964 k odvolání N. S. Chruščova, jehož ve vedoucích funkcích vystřídal stoupenec konzervativního křídla L. I. Brežněv.

Problémy pocítilo také Československo. Ve roce **1960** byla přijata **nová ústava a název státu byl změněn na Československou socialistickou republiku (ČSSR)**. V ekonomické oblasti mělo být nové směřování státu realizováno třetím pětiletým plánem, jehož nereálné požadavky však přesahovaly možnosti československé ekonomiky. Byla tak prosazena maximální varianta hospodářského růstu a to přes varování mnoha ekonomů. Stále měl podporován přednostně těžký průmysl, znovu na úkor spotřebního a potravinářského průmyslu. Ekonomika se musela ještě více než v 50. letech o z velké části vyčerpané extenzivní zdroje.

Brzy se projevil příliš nadsazený program vývoje hutnictví železa i značné problémy energetiky. **Třetí pětiletka** se v důsledku všech těchto problémů rozpadla už v roce 1961. V odborné literatuře bývá nazývána jako „**plán ekonomické katastrofy**“. V důsledku nových hospodářských potíží byla také v roce 1962 opuštěna reforma a chod hospodářství byl podřízen operativním ročním plánům.

Hospodářské problémy ČSSR tak pokračovaly. Zvláště tíživě se projevíly v letech 1962-1963, kdy konkrétně zásobování uhlím a elektřinou nabylo kalamitního rázu. Krize vyvrcholila v roce 1963, kdy byl zaznamenán absolutní pokles národního důchodu o 2%. Zhoršila se celková efektivnost hospodářství a musely být výrazně redukovány investice, což vedlo k dalšímu zpomalení technické i strukturální modernizace československé ekonomiky. Vedení státu tak bylo postaveno před nutností nalezení zásadnějšího řešení hospodářských problémů.

11.3 HOSPODÁŘSKÁ REFORMA Z DRUHÉ POLOVINY 60. LET

V důsledku rostoucích ekonomických problémů se i v samotném Sovětském svazu začaly rozvíjet debaty o nutnosti zásadnějších změn hospodářského směřování. Tyto debaty vyústily v dalším období v konkrétní plány. V jednotlivých zemích východního bloku tak začaly být v průběhu 60. let připravovány **hospodářské reformy**, jejichž společným rysem byly:

- posílení samostatnosti a iniciativnosti podniků
- rozšíření jejich pravomoci a hmotné zodpovědnosti
- omezení administrativních metod řízení
- posilování tržních mechanismů

Také v Československu se mezi progresivními ekonomy začalo postupně prosazovat přesvědčení o nutnosti strukturálních reforem. Jedním z těchto ekonomů byl také **Ota Šik**, jenž původně patřil k představitelům československé marxistické politické ekonomie. Postupně dogmatické náhledy opustil a stal se jedním z nejvýraznějších stoupenců ekonomických reforem. Později stanul v **čele státní a stranické komise, která byla pověřena vypracováním hospodářské reformy**.

Stoupenci reforem nakonec uspěli a podařilo se jim prosadit myšlenku působení tržních vztahů. V rámci nové soustavy řízení a plánování byly tyto nové zásady schváleny a v lednu 1965 byly potvrzeny i ÚV KSČ. Hlavní rysy reforem byly:

- základní směr vývoje měl určovat plán, jenž však měl doplněn trhem.
- měla se rozšířit samostatnost podniků natolik, aby mohly podnikat
- výroba měla být vystavena tlaku trhu
- kritériem úspěchu nemělo být plnění plánu, ale hrubý důchod, na němž závisí i výše mezd
- podniky měly nést důsledky za dobré i špatné hospodaření

Definitivně schválit reformu měl na konci května 1966. Sjezd KSČ jakožto nejvyšší stranický orgán. V lednu 1967 byla zahájena přestavba velkoobchodních cen a zavedení jednotných odvodů podniků. Obě opatření měla vystavit podniky tlaku trhu do té míry, která by byla jednak výhodná, a jednak by je nutila k dalšímu zdokonalování výroby a k zvyšování zisků z prodeje do velkoobchodní sítě. V tomto směru však se očekávání reformátorů nenaplnila. Podniky zvýšily velkoobchodní ceny v průměru téměř o 30% a jejich zisk překročil plánovanou úroveň o 7 miliard. Navzdory předpokladům se tak ekonomická nerovnováha dále prohloubila a prostor pro utvoření tržního a konkurenčního prostředí se ještě zúžil. Naopak značně vzrostly příjmy zaměstnanců, což vyvolalo inflační tendence. Vláda v reakci na tyto problémy administrativním zákrokem odčerpala nadměrné zisky podniků a regulovala narůst mezd.

Hospodářská reforma byla součástí hlubších společenských změn. Šedesátá léta byla v ČSR v znamení postupného politického uvolnění, které se později projevilo rehabilitací části politických vězňů či zmírněním cenzury. Sílily také projevy občanské angažovanosti a kritičnosti vůči vládnoucí moci (např. šlo o kritická vystoupení delegátů na sjezdu spisovatelů či studentské demonstrace v Praze). Také proto i přes dílčí problémy se pozice stoupenců reforem uvnitř strany upevňovala. Mezníkem se staly personální změny v lednu 1968. Antonína Novotného tehdy ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ vystřídal **Alexandr Dubček** a novým prezidentem byl později zvolen generál **Ludvík Svoboda**. Obrodny proces, zahájený v roce 1968, je označován jako **Pražské jaro**. Úspěšný postup reformních komunistů vyvrcholil v dubnu 1968 přijetím Akčního programu KSČ, jenž deklaroval odhodlání demokratizovat komunismus a dokončit hospodářskou reformu. Jeho spoluautorem byl Ota Šik.

Akční program v ekonomické oblasti stanovil:

- prosadit znovu principy podnikání a vytvořit podmínky pro hospodářskou soutěž
- posílit samostatnost podniků, vystavit je více působením trhu a zainteresovat zaměstnance podniků na výsledcích jejich činnosti
- podporovat družstevní podnikání
- zapojit se efektivněji do mezinárodní dělby práce a rozvíjet hospodářské styly i se zeměmi mimo RVHP.

Politické a ekonomické uvolňování v Československu však vyvolalo znepokojení v Sovětském Svazu i odpor některých dogmatických představitelů komunistických stran v dalších zemích východního bloku. Napětí vyvrcholilo **21. srpna 1968 invazí vojsk pěti**

států Varšavské smlouvy v čele se SSSR. Představitelé KSČ pod tlakem podepsali tzv. **Moskevské protokoly**, v nichž souhlasili s faktickým zastavením reformu a „dočasným“ pobytem sovětských vojsk. **První zásadní změnou po porážce „Pražského jara“ bylo 28. října 1968 přijetí ústavního zákona o federativním uspořádání státu.** Tím bylo rozděleno řízení státu mezi federální orgány a mezi nové ústřední orgány České socialistické republiky a Slovenské socialistické republiky. Srpnová invaze vyvolala nevoli a zklamání většiny československé veřejnosti. Postupně se však ve společnosti prosadila pasivní frustrace a rezignace. Ve snaze vyburcovat veřejnost k aktivnímu odporu proti potlačování svobody dosažených v průběhu "Pražského jara" se v lednu **1969 upálil student Jan Palach**, kterého asi o měsíc později následoval stejným činem **Jan Zajíc**. Mnoho z členů KSČ na protest proti srpnovým událostem vystoupilo ze strany. Funkci nebo zaměstnání ztratilo podle odhadů v té době asi 140 tisíc osob.

Personální čistky zasáhly stranické vedení. Ke změnám v čele strany došlo v dubnu 1969, kdy **Dubčeka ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ vystřídal Gustav Husák**. Samotná ekonomická reforma nebyla přímo odvolána. Otevřené odsouzení jejich hlavních principů se objevilo na jaře 1969. Definitivním odklonem od reformu bylo vyhlášení „konsolidačního hospodářského programu“, který měl především znovu upevnit roli stranických orgánů při řízení ekonomiky. V prosinci 1970 byl na plénu ÚV KSČ přijat dokument „**Poučení z krizového vývoje** ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ“, jenž byl prezentován jako jediný možný výklad událostí let 1967-1969. Reformní proces byl zde odmítnut jako kontrarevoluční, vpád armád Varšavské smlouvy byl interpretován jako bratrská pomoc socialistickým silám. Následující etapa komunistické vlády v ČSR je nazývána také dobovým termínem jako "**normalizace**", kterou charakterizovalo posílení mocenského monopolu KSČ a upevnění centrálního řízení.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- Na začátku 60. let se dočasně vyhrotily vztahy západním a východním blokem. Napětí způsobily nejprve problémy v Berlíně a následné zbudování berlínské zdi, která se symbolem rozděleného světa. Ještě výraznější roztržku způsobilo umístění sovětských raket na Kubě. Během tzv. kubánské krize se však podařilo odvrátit hrozbu atomové války.
- Ekonomiky samotného východního bloku se ocitly ve značných problémech i vzhledem ke svému přílišnému využívání extenzivních zdrojů. Nevhodná hospodářská orientace se naplno projevila také v komunistické ČSR zhroucením třetí pětiletky záhy po jejím vyhlášení
- V ČSR se od poloviny 60. let prosadili stoupenci reformem v čele s Otou Šikem. V roce 1967 začala být zaváděna hospodářská reforma, jejíž podstatou bylo vnesení tržních prvků do výroby a posílení samostatnosti podniků.
- Po nástupu A. Dubčeka do funkce generálního tajemníka KSČ se v ČSR rozvinul obrodný proces známý jako Pražské jaro. Sovětské obavy z dalších změn vedly k rozhodnutí zastavit reformní proces silou. Pražské jaro tak 21. srpna 1968 ukončila invaze vojsk Varšavské smlouvy v čele se Sovětským svazem.

12 ZMĚNY HOSPODÁŘSKÉHO VÝVOJE V 70.-80. LETECH

12.1 „ROPNÉ ŠOKY“ A JEJICH VLIV NA EVROPSKOU EKONOMIKU

V 70. letech začala nová kapitola vývoje evropské ekonomiky. Po několika desetiletích hospodářského růstu se objevila nová krize, která vedla k přehodnocení dosavadní hospodářské a sociální politiky. Další významnou změnou byl rozpad bretton-woodského měnového systému a jeho nahrazení systémem plovoucích směnných kurzů. V 70. a 80. let také dále pokračovala evropská integrace. ES se postupně rozšířilo o další země a později byla opatření, která měla posílit integrační tendence. Rozšíření ES umožnily také změny politických režimů v jižní Evropě a zavedení demokratických vlád. Následující kapitola představí všechny tyto uvedené změny a jejich dopady na evropské hospodářství. Úvodní část se zabývá nástupem nové krize v době tzv. ropných šoků. Tématy dalších podkapitol budou změny autoritářských režimů ve Španělsku, Portugalsku a Řecku, rozvoj evropské integrace a také prosazování nových přístupů v hospodářské politice západních zemí. Závěrečná podkapitola vylíčí problémy zemí východního bloku, nové pokusy o reformy zahájené v samotném Sovětském svazu a jejich důsledky.

Možnosti hospodářského růstu se v západní Evropě začaly vyčerpávat už v 60. letech. V řadě evropských zemí se začal projevovat **nedostatek pracovních sil, což vedlo k nárůstu přistěhovalectví**. K nárůstu počtu neevropských přistěhovalců došlo zejména v západním Německu. Zvláště významná byla v tomto případě smlouva s Tureckem, uzavřená v roce 1961. Na jejím základě podíl tureckých imigrantů na celkové cizinecké populaci v SRN vzrostl v letech 1968-1973 z 10,7% na téměř 23 %. Turečtí i jiní přistěhovalci byli přijímáni jako „gastarbeitery“ (doslova „hostující dělníci“) a jejich pobyt v zemi měl být tedy pouze dočasný. Politika západoněmeckých úřadů z 60. a 70. let vytvářela minimální předpoklady pro integraci těchto přistěhovalců. **Příliv imigrantů** z Asie či Afriky začal být typický i pro další západoevropské země. V případě některých států imigraci ovlivnilo také předchozí dědictví kolonialismu. Např. Francie poskytovala přistěhovalcům ze svých bývalých kolonií v severní Africe domovský status. Imigranti se většinou odlišovali identifikací s jinými kulturními hodnotami, byla pro ně typická nižší kvalifikovanost i nedostatečné vzdělání. Často se usazovali v zanedbaných, okrajových čtvrtích, kde vytvářeli vlastní jazykové a kulturní enklávy. Rostoucí příliv kulturně odlišných imigrantů se tak stal zdrojem politického a sociálního napětí, které se vyostřilo v následujících letech a desetiletích. Na počátku 70. let 20. století se začaly projevovat problémy západních ekonomik. I v důsledku obrovského nárůstu vládních výdajů v USA zde vypukla monetární krize. Opakované devalvace amerického dolaru vedly v následujícím desetiletí k dočasnému uzavření mezinárodního devizového trhu. Po jeho otevření v březnu 1973 fakticky **skončil bretton-woodský systém fixních devizových kurzů** a začala nová kapitola vývoje mezinárodních měnových vztahů. Od první poloviny 70. let byl tak zaveden měnový systém plovoucích kurzů. V jeho rámci nemají měny oficiálně stanoveny kupní sílu, ale jejich kurz je tvořen nabídkou a poptávkou na trhu.

Významný podíl na hospodářském poklesu v následujícím období měly tzv. **ropné šoky**. Jednalo se o důsledky masivního nárůstu cen ropy, který později vedl ke zvýšení cenové hladiny i v dalších sférách. **První ropný šok** z let **1973-1974** měl politické příčiny a byl ovlivněn vítězstvím Izraele nad arabskými státy v tzv. Jom-kippurské válce. Arabské státy sdružené v **Organizaci vyvážející ropu (OPEC)** v reakci na to rozhodly zvýšit cenu

ropy až o 70 % a snižovat měsíčně její dodávky. Na izraelské spojence USA, Nizozemí, Portugalsko a Jihoafrickou republiku uvalily státy OPEC embargo.

K dalšímu omezení dodávek ropy a ke zvýšení její ceny došlo v letech **1979-1980** („**druhý ropný šok**“). Politickou roznětkou druhého ropného šoku bylo vypuknutí islámské revoluce v Íránu. Zvýšení cen ropy se odrazilo i v cenách mnoha průmyslových výrobků a vedlo ke zvýšení inflace mezinárodních měn. Zvláště první ropný šok způsobil skutečnou cenovou revoluci a uvrhl světové hospodářství do vážné krize. Výrazně klesla výroba a naopak prudce stoupla nezaměstnanost, jež byla nejvyšší od dob velké hospodářské krize. Jen v USA a západní Evropě bylo 25 miliónů nezaměstnaných. Zvýšení cen ropy přispělo k dalšímu **zvýšení všeobecné cenové hladiny**. Tento růst cen byl však diferencovaný. Pomaleji rostly ceny zpracovatelského průmyslu, což poškozovalo průmyslové vyspělé státy. Nerovnovážený vývoj směnných relací dal vzniknout novému jevu, nazývanému **stagflace**, při němž se inflace pojila se stagnací ekonomiky. Několik arabských zemí v důsledku zvýšení cen ropy získalo až polovinu světových financí. Neexistence vlastního bankovního systému jim však znemožňovala z této výhody těžit. V dalších letech měly už průmyslové státy náhradní zdroje energie a využívaly ve větší míře jiných ložisek ropy.

Hospodářskou situaci v 70. letech zasáhly také změny ve struktuře průmyslové výroby. **Význam tradičních průmyslových odvětví v západní Evropě postupně upadal**. Snižovala se těžba uhlí i počet horníků. I v důsledku rozmachu mimoevropských zemí a nárůstu konkurence klesala poptávka po evropské oceli, která se začala kvůli vysokým výrobním nákladům stávat příliš drahou pro zahraniční trhy. Problémy se postupně rozšířily i na další průmyslová odvětví, zaměřená také na produkci spotřebního zboží.

12.2 ZMĚNY REŽIMŮ V JIŽNÍ EVROPĚ

Hospodářský vývoj Evropy na přelomu 70. a 80. let ovlivnily také politické změny v Řecku, Portugalsku a Španělsku. Na rozdíl od většiny západoevropských zemí zde ještě na začátku 70. let vládly nedemokratické režimy. Situaci v Řecku ovlivnily důsledky předchozí občanské války, která skončila porážkou komunistů. Důsledkem byla také masivní emigrace příslušníků komunistické levice a jejich stoupců, kteří po skončení občanské války museli čelit útlaku ze strany vládnoucí moci. K vítězství konzervativní pravice a monarchistů výrazně přispěla podpora Západu, jež byla odrazem začínající studené války a bipolárního světa. **Řecko** od konce 40. let vystupovalo jako spojenec západních zemí a výrazně těžilo z americké pomoci v rámci Trumanovy doktríny i Marshallova plánu. V roce 1952 byla země přijata do NATO. Armáda si také v dalším období udržela výrazný vliv na vedení státu. V 60. letech eskalovalo v Řecku dlouhodobé politické napětí. Krize omezeného parlamentarismu a obavy z možného nástupu levice vyústily v roce 1967 v **armádní puč**, který svrhl monarchii a nastolil vojenský režim. Tzv. plukovnícká junta vládla v Řecku do roku 1974, kdy byla v zemi znovu nastolena civilní vláda.

Obnovení demokratického režimu zde souviselo s **konfliktem na Kypru**. Tento ostrov byl původně součástí Osmanské říše a později byl spravován Velkou Británií. V roce 1960 Kypr získal nezávislost, přesto však zůstal národnostně a nábožensky rozdělen. Většina zdejšího obyvatelstva se hlásila k řecké národnosti a pravoslaví a přes značnou vzdálenost preferovala spojení s Řeckem. Proti tomu se však stavěla turecká menšina, kterou v tom podporovala vláda v blízkém Turecku. Po získání nezávislosti byla na ostrově ustanovena společná vláda obou národností v čele s řecko-kyperským arcibiskupem. Do jisté míry stabilní uspořádání provázené občasnými konflikty přerušily dramatické události v roce 1974.

Vojenský režim v Řecku ve snaze odvrátit pozornost od vnitřních problémů inicioval ve spolupráci s místními řecko-kyperskými nacionalisty převrat, jehož cílem mělo být podřízení Kypru Athénám. Turecko vzápětí provedlo rychlou invazi a během několika týdnů obsadilo dvě pětiny kyperského území. Neúspěch v konfliktu o Kypr a rostoucí tlak řecké veřejnosti donutily vojenskou vládu, aby nabídla předchozímu ministerskému předsedovi návrat z exilu a umožnila obnovení parlamentní vlády. Následné referendum rozhodlo o zrušení monarchie a poté byla přijata nová ústava. Nová řecká vláda na protest proti turecké invazi na Kypr na několik let pozastavila své členství v Severoatlantickém paktu. Ostrov zůstává nadále rozdělený a kyperský problém stále zatěžuje vztahy mezi oběma státy. Situace v samotném Řecku se v druhé polovině 70. let stabilizovala a země začala usilovat o zapojení se do evropské integrace. **V roce 1981 se stalo Řecko dalším plnoprávným členem ES.**

Vláda autoritářských režimů v 70. letech skončila rovněž ve **Španělsku a Portugalsku**. V první z uvedených zemí vládl od vítězství v občanské válce v roce 1939 **generál Franco**. Jeho diktaturu, jež přežila porážku fašismu v druhé světové válce, charakterizovala dlouhodobá mezinárodní izolovanost i kulturní zaostalost. Odlišné politické postoje byly tvrdě potlačovány a také existenci nezávislých politických stran režim znemožnil. K určitým posunům došlo v hospodářské sféře v první polovině 60. let, kdy se Španělsko stalo členem Světové banky, Mezinárodního měnového fondu a jako přidružená země bylo přijato také do OECD. Úroveň HDP zde postupně rostla a hospodářství procházelo částečnou modernizací, která se projevila mj. snižováním podílu ekonomicky aktivních obyvatel v zemědělství. Omezený hospodářský růst ovlivnil také vzrůstající cestovní ruch. V hospodářských ukazatelích jako je celkový příjem na hlavu však Španělsko ve srovnání s průměrem členských zemí EHS stále výrazně zaostávalo.

Cesta k změně režimu se otevřela po Francově smrti v roce 1975. Španělský diktátor si už předtím jako svého nástupce vybral následníka trůnu Juana Carlose, který byl následně korunován novým španělským králem. Brzy po svém nástupu na trůn jmenoval nového premiéra, jenž vytvořil novou politickou stranu a umožnil návrat socialistů. Později byla přijata nová ústava, která zaručovala rovněž právo na autonomii. Později byly v řadě oblastí přijaty autonomní statuty, které potvrzovaly historická i jazyková specifika jednotlivých částí Španělska. Týkalo se to nejen neklidných oblastí jako Baskicka a Katalánska, ale také např. Andaluzie, Galicie, Valencie či Kanárských ostrovů. I přes tyto ústupky centralistické vládě se na přelomu 70. a 80. let vystupňoval radikalismus baskických separatistů, jejichž extrémistické křídlo reprezentovala teroristická organizace ETA. Nárůst počtu teroristických útoků, nestabilita v Baskicku i prohlubující se hospodářské problémy vedly na začátku 80. let k novému pokusu o vojenský puč. Snahu o převrat však veřejně odmítl král Juan Carlos I. a díky tomu se ve Španělsku podařilo zachovat ústavní pořádek a parlamentarismus. V následujících volbách zvítězila socialistická strana, která navzdory předchozí radikální rétorice zahájila politiku hospodářské modernizace a reform. **Změna režimu ve Španělsku umožnila také jeho přijetí do ES v roce 1986.**

Podobným vývojem jako Španělsko prošlo v 70. letech také **Portugalsko**. Od roku 1932 zde vládl autoritářský režim, který potlačoval občanské svobody, politický pluralismus i rozvoj portugalské ekonomiky. Vzhledem k nedostatku domácího i zahraničního kapitálu zemi chyběly potřebné investice a zdejší životní úroveň odpovídala spíše situaci v rozvojových zemích. Problémy posilovala také sílící nespokojenost původních obyvatel portugalských kolonií v Africe. Snaha o udržení kolonií tak prohlubovala hospodářské problémy země. Stejně jako ve Španělsku se stala mezníkem na cestě k demokratizaci smrt autoritativní hlavy státu. V roce 1974 důstojnický puč sesadil dosavadního premiéra a dosadil

novou prozatímní vládu, která měla provést potřebné reformy. Následně byla zrušena tajná policie a obnovena svoboda tisku. Političtí vězni byli propuštěni a dříve perzekuovaným komunistům a socialistům byla znovu povolena politická činnost. Nová vláda současně nabídla bouřícím koloniím nezávislost a v polovině 70. let tak byl završen proces dekolonizace. K moci se krátce poté dostala levice v čele s komunisty, kteří zahájili masivní znárodňování a kolektivizace zemědělství. Tato politika však narazila na odpor soukromých zemědělců na severu země. V následujících volbách komunisté propadli a největší voličskou podporu získala umírněnější socialistická strana v čele s pozdějším prezidentem Mario Soaresem. Navzdory přetrvávajícímu napětí a hrozbě puče se v dalších letech podařilo politické poměry stabilizovat. **V roce 1986 se rovněž Portugalsko stalo součástí ES**, ve srovnání s ostatními zaostalými státy však jeho hospodářství zůstávalo nadále zaostalé.

12.3 POKRAČOVÁNÍ EVROPSKÉ INTEGRACE

Od začátku 70. let dále pokračil proces evropské integrace. V roce 1972 byly podepsány dohody o vytvoření zóny volného obchodu mezi ES a Finskem, Islandem, Portugalskem, Rakouskem, Švédskem a Švýcarskem. Připojením Řecka, Španělska a Portugalska se posílila demokratická základna Evropy, zároveň se však zvýšila ekonomická různorodost společenství. Harmonizace národních hospodářských politik jednotlivých členských zemí se však zvláště po druhém ropném šoku ukazovala jako obtížná. V průběhu 70. let se pokročily také institucionální změny v rámci ES. Např. v roce 1974 byla vytvořena **Evropská rada**, která se měla stát novým nejvyšším politickým orgánem společenství. Měla především rozhodovat o politických prioritách dalšího vývoje a její zasedání měla mít podobu schůzek nejvyšších představitelů členských států. Postavení Evropské rady však limitoval fakt, že nemohla sama schvalovat právní předpisy. Také její statut definovala až Maastrichtská smlouva z roku 1992. Významnou institucionální změnou bylo **zavedení přímých voleb do Evropského parlamentu v roce 1979**, kam bylo nově voleno 518 poslanců.

Snahy o překonání hospodářských problémů posílily také integrační tendence evropské ekonomiky. Na konci 70. let pokročila především spolupráce v měnové oblasti. V roce 1979 začal fungovat **Evropský měnový systém (EMS)**, v jehož rámci byla zřízena evropská měnová jednotka (*European Current Unit - ECU*) sloužící jako uměle vytvořená účetní jednotka. Její hodnota byla odvozena od koše měn jednotlivých účastnických zemí. Váha měn v tomto koši se odvíjela od ekonomické síly jednotlivých členských zemí. Centrální banky mohly také využívat ECU jako rezervní měnu při intervencích na devizovém trhu. Součástí EMS byl také mechanismus směnných kurzů, jehož cílem bylo svázání jednotlivých evropských měn při maximálně povoleném flukтуаčním pásmu ve výši 2,25%. Udržet měny v dohodnutých flukтуаčních měl centrálním bankám pomoci dosáhnout třetí základní prvek EMS, kterým úvěrový mechanismus. Díky němu mohli centrální banky získávat finanční prostředky využitelných k potřebným intervencím na devizových trzích. V polovině 70. let začal také fungovat Evropský fond regionálního rozvoje. V roce 1985 byla v lucemburské vesnici Schengen podepsána dohoda o postupném zrušení hraničních kontrol. Původně ji podepsalo pět států (Francie, SRN, Lucembursko, Belgie a Nizozemí) a položilo tak **základy společného Schengenského prostoru**, do kterého se později zapojily další evropské státy. Samotné pasové a celní kontroly na hranicích zemí Schengenského prostoru začaly být rušeny od poloviny 90. let.

V 80. letech ES zahájilo kroky směřující k užší spolupráci. Už v roce 1983 se nejvyšší představitelé členských států slavnostně zavázali vybudovat v brzké budoucnosti Evropskou unii. V následných jednáních byl dohodnut **Jednotný evropský akt**, (Single European Act)

kteřý nabyt platnosti v létě 1987 jako první významná revize původní Římské smlouvy. Členské státy se v této nové dohodě usnesly zahájit přípravy k vytvoření skutečně jednotného trhu zboží a práce. Pro rozhodovací procesy v budoucí Evropské unii bylo zavedeno pravidlo "kvalifikované většiny", které nahrazovalo dřívější možnost jednotlivých států vetovat významná rozhodnutí. Přijetím Jednotného evropského aktu se také členské státy ES zavázaly do roku 1992 dosáhnout skutečně neomezeného pohybu zboží, osob, služeb a kapitálu. Tento cíl začala sjednocená Evropa naplňovat až po uzavření Maastrichtské smlouvy.

12.4 OBRAT V HOSPODÁŘSKÉ POLITICE ZÁPADNÍCH ZEMÍ

Důsledky krize z první poloviny 70. let oslabily pozice hospodářské politiky vycházející z keynesiánské teorie, pro niž byl typický důraz na státní zásahy do ekonomiky, deficitní rozpočty a plnou zaměstnanost. V hospodářské politice některých západních zemí se začaly znovu prosazovat neoliberalní přístupy. K nejvýraznějším změnám došlo ve Velké Británii. Zde v roce 1979 zvítězila Konzervativní strana a novou premiérkou se stala **Margaret Thatcherová**, která v Anglii vládla do roku 1990. Éra její vlády a politiky je nazývána také jako **thatcherismus**, jehož základním charakteristickým rysem byl odklon od keynesiánských principů v hospodářské politice. Vládnutí Margaret Thatcherové přinesla zásadní ekonomické reformy. Jedním z jejích základních pilířů se stala rozsáhlá privatizace a snížení daní. Od začátku 80. let začaly být privatizovány tradiční státní monopoly jako telekomunikace (British Telecom), energetika či letecká doprava. V důsledku privatizace se změnila situace řady podniků tradičních průmyslových odvětví jako bylo ocelářství, hornictví či textilnictví, které nebyly dostatečně výdělečné. Jedním z dopadů těchto změn byla rostoucí nezaměstnanost a sociální neklid. Následný odpor organizovaný odborovými organizacemi, se vládě Margaret Thatcherové podařilo potlačit a to i za cenu zásahu bezpečnostních sil proti akcím Národního svazu horníků proti uzavření nevýdělečných dolů a ukončení státních dotací na těžbu uhlí. Už předtím byly prosazeny zákony, které omezovaly možnosti odborů izolovat protestní stávky. Dosavadní vliv odborového hnutí byl tak v 80. letech zlomen nezaměstnanost zůstávala na tehdejší evropské poměry velmi vysoká. Díky uvedeným změnám vzrostla produktivita v 80. letech se skutečně podařilo zlepšit výkonnost britského hospodářství. Zvýšila se konkurenceschopnost a rozšířila se rovněž nabídka zboží i služeb. Na druhé straně reformy měly také značně nepříznivé sociální dopady a postihly úroveň veřejného prostoru. Velká Británie za vlády Thatcherové prosazovala také výrazněji zdrženlivější politiku ve vztahu k evropské integraci.

Přelomovými změnami prošla v 80. letech také hospodářská politika Francie. Zde se naopak po dlouhé době k moci dostala levice, když byl novým prezidentem zvolen socialista **Francois Mitterand**. Na rozdíl od Velké Británie byla v počátcích jeho vlády přijímána radikální levicová opatření, jež dále posilovala vliv státu v bankovním sektoru a v průmyslu. Současně byly zvýšeny mzdy, byla zkrácena věková hranice pro odchod do důchodu a rovněž tak délka pracovní doby. Už v roce 1982 však s ohledem na možné nepříznivé dopady těchto opatření Mitterand pragmaticky změnil kurz. Vláda zmrazila ceny a mzdy, státní výdaje byly sníženy a novou prioritou se stal boj proti inflaci. Posléze byli z vlády odvoláni komunističtí ministři a francouzská hospodářská politika se dále odkláněla od levicových principů. Francie se také začala opět výrazněji orientovat na posílení aktivní role v ES a v mezinárodní politice obecně. Podobně jako ve Velké Británii byla také ve Francii v druhé polovině 80. let zahájena rozsáhlá privatizace.

12.5 PROBLÉMY VÝCHODNÍHO BLOKU A NOVÉ SNAHY O REFORMU

Na konci 70. let se zhoršila také hospodářská situace zemí RVHP. Po vzednutí nové vlny studené války Západ začal znovu omezovat hospodářské styky s východním blokem a znovu se zvýšilo i zbrojení. Ekonomika většiny členských zemí stagnovala, a výrazně vzrostlo zadlužení všech zemí. Jednotlivé státy si už od 70. let snažily půjčkami od západních států a MMF získat prostředky na dovoz chybějícího spotřebního zboží. Čisté zadlužení států RVHP stoupl ze 7 mld. dolarů z roku 1971 na 81 mld. v roce 1981. V některých zemích se začala projevovat otevřená nespokojenost s mocenským monopolem komunistické vlády. Nejvýraznější kritice čelil komunistický režim v Polsku. Opětovné zvýšení cen masa vyvolalo nové protivládní demonstrace. V čele opozičních skupin se prosadilo odborové hnutí **Solidarita**, jež bylo založeno v roce 1980 v gdaňských loděnicích. Jeho vůdčí postavou se stal původně elektrikář **Lech Wałęsa**. V důsledku rostoucí nespokojenosti režim dočasně ustoupil a povolil existenci Solidarity jako nezávislých odborů. Působení nezávislé organizace však ohrožovalo mocenský monopol komunistické strany. Nový předseda vlády generál Jaruzelski proto v roce 1981 vyhlásil **výjimečný stav** a Wałęsa byl zatčen. V roce 1983 byl oceněn Nobelovou cenou za mír. Polská krize současně ukázala slabost komunistického systému v Evropě.

Rozhodující vliv na další vývoj komunistických režimů však měly události v samotném Sovětském svazu. **V roce 1979 sovětské jednotky vpadly do Afghánistánu**, aby zde podpořily místní spřátelený režim. Narazily však na silný odpor, který záhy získal také podporu ze zahraničí, zvláště z USA. Partyzánská válka proti sovětské invazi, které se z velké části účastnili náboženští bojovníci, byla nakonec úspěšná. Porážka, kterou Sovětský svaz utrpěl v Afghánistánu, otřásla jeho velmocenskou pozicí. Samotné afghánské trauma se však nestalo impulsem k zásadnějším změnám sovětského režimu. Na začátku 80. let moc v SSSR i v ostatních zemích východního bloku nadále zůstávala v rukou příslušníků konzervativního vedení, kteří odmítali jakékoli změny. Přesvědčení o neudržitelnosti dosavadního systému se prosadilo až po generační výměně v čele sovětského bloku. V roce 1985 se novým generálním tajemníkem sovětské komunistické strany stal příslušník mladší generace **Michail S. Gorbačov**, který si byl na rozdíl od svých předchůdců byl vědom nezbytnosti reform. Po nástupu M. S. Gorbačova začala být prosazován reformní proces, jenž měl zasáhnout všechny oblasti společenského života. V roce 1985 byla v SSSR pod Gorbačovovým vedením zahájena **politika přestavby**, jejíž součástí byly i ekonomická reforma. Především měl být snížen podíl státu na činnosti podniků. Podle zákona z roku 1987 mělo být částečně povoleno soukromé podnikání a kolchozníci se měli stát znovu soukromými nájemci půdy. Nejvýznamnější výrobní prostředky však měly nadále zůstat ve státním a družstevním vlastnictví, a zachována měla být i vedoucí úloha komunistické strany. I tak reformy narazily na odpor konzervativních sil.

Nejvýrazněji se nová politika prosazovala v Maďarsku a Polsku, zatímco v Československu byl přístup k reformám zdrženlivější. V některých dalších zemích východního bloku (NDR, Rumunsko) byla vůle k reformám ještě menší a vedení komunistických stran v těchto státech nezbytnost přestavby zpochybňovalo. V samotném Československu narůstající hospodářské problémy a znovu se probouzející nespokojenost obyvatelstva přiměly vládu k určité změně dosavadního kurzu, což se odrazilo i v ekonomické oblasti. V roce 1987 byla vypracována nová hospodářská reforma, jejíž principy formuloval **dokument „Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR“**. V jeho obsahu se odrážel vliv sovětské přestavby a skrytě také československé hospodářské reformy z druhé poloviny 60. let. Přesto se i tento program stále odvolával k Poučení z krizového vývoje a tím

deklaroval neochotu překročit hranice nedotknutelnosti socialismu v zemi. **Součástí reformy měl být zákon o státním podniku**, jenž byl připraven ve stejném roce. Ten předpokládal oživení principů podnikání a rozšíření pravomocí a odpovědnosti podniků ve sféře výroby i odbytu. Zásady však nepředpokládaly rozpracování systému změn v řízení, jejichž započetí mělo být zahájeno až v průběhu reformy samotné. Změny v hospodářství měly být v plné míře realizovány od počátku roku 1990. Ve skutečnosti se reforma prosazovala obtížně a režim její postup brzdil, takže bylo dosaženo pouze dílčích změn.

DÍLČÍ SHRNU TÍ:

- Na počátku 70. let 20. století se začaly projevovat problémy západních ekonomik. I v důsledku problémů měnové politiky USA v roce 1973 zanikl bretton-woodský měnový systém, který byl nahrazen systémem plovoucích měnových kurzů.
- Významný podíl na hospodářském poklesu v následujícím období měly tzv. ropné šoky. Zvýšení cen ropy přispělo k dalšímu zvýšení všeobecné cenové hladiny
- V 70. letech byly postupně nastoleny demokratické režimy v Řecku, ve Španělsku a v Portugalsku. Uvedené země se mohly poté zapojit do procesu evropské integrace a díky tomu se rozšířila demokratická základna Evropy.
- Samotné Evropské společenství prošlo ve stejné době také řadou zásadních změn. Od počátku 70. let byly do ES přijaty další země a došlo také k posunu v rámci evropských institucí (zřízení Evropské rady, zavedení přímých voleb do Evropského parlamentu). Vytvořením Evropského měnového systému se dále rozvinula ekonomická integrace. Další posun k Evropské unii znamenal přijetí Jednotného evropského aktu v roce 1987, jímž se členské státy zavázaly dosáhnout skutečně neomezeného pohybu zboží, osob, služeb a kapitálu.
- Problémy 70. let vedly v řadě západních zemí ke změnám hospodářské politiky v duchu neoliberalismu. Nejvýrazněji se od keynesiánských principů odklonila Velká Británie za vlády M. Thatcherové.
- V důsledku stále výraznějšího zaostávání ekonomik východního bloku se v jednotlivých zemích prohlubovala krize komunistické moci. Po nástupu M. Gorbačova do čela SSSR byla zahájena politika přestavby, jejíž součástí byly i ekonomická reforma. V Sovětském svazu i v dalších zemích se však reforma prosazovala obtížně, takže bylo dosaženo pouze dílčích změn.

13 PÁD KOMUNISTICKÝCH REŽIMŮ A ROZVOJ EVROPSKÉ INTEGRACE

13.1 ROZPAD VÝCHODNÍHO BLOKU

Dlouhodobá krize východního bloku dosáhla svého vrcholu na konci 80. let, kdy se komunistické režimy v jednotlivých zemích rychle a většinou bez silnějšího odporu vládnoucí moci zhroutily. Rozpad komunistického systému ve východní Evropě umožnily změny v Sovětském svazu, které se zde prosadily v druhé polovině 80. let po nástupu Michaila Gorbačova do čela státu. Právě za jeho vlády SSSR postupně rezignoval na imperiální kontrolu ostatních komunistických států, jejichž vlády tak ztratily základní oporu své moci. Klíčovým mezníkem se stal rok 1989, kdy během několika měsíců jednotlivé země východního bloku prošly revolučními změnami. Rozpad sovětského tábora, který se završil v následujících dvou letech, ukončil éru bipolárního světa a "studené války". Na začátku 90. let se zároveň změnila mapa Evropy - mj. přestal existovat Sovětský svaz a naopak bylo znovusjednoceno Německo. Zvláště tato změna ovlivnila další pokračování evropské integrace, která v následujícím období vstoupila do nové fáze. Závěrečná kapitola studijní opory nejprve přiblíží okolnosti pádu komunistických režimů v Evropě. Poté vylíčí, jakým způsobem byl obnoven demokratický systém v Československu, resp. v České republice. Příslušná podkapitola se zvláště zaměří na hlavní rysy ekonomické transformace v průběhu 90. let. Poslední část se bude zabývat proměnami sjednocené Evropy po vytvoření Evropské unie a nastíní trendy jejího dalšího směřování.

Nepříznivý ekonomický vývoj, rostoucí nespokojenost obyvatelstva i změny mezinárodní situace vedly na konci 80. let k faktickému rozpadu socialistického bloku a zániku komunistických režimů v evropských zemích, které byly jeho součástí. K pádu komunismu v Evropě přispěl významně také ekonomický tlak západních zemí v čele se Spojenými státy. **Rozklad komunistického bloku začal změnami v Polsku.** Napětí se zde znovu vyhroutil od roku 1988, kdy byly znovu výrazně zvýšeny spotřebitelské ceny. V reakci nato se objevily nové demonstrace a stávkové akce. Vláda se tentokrát snažila uklidnit situaci jednáním a zahájila rozhovory s Wałęsą. V únoru 1989 komunistické vedení oficiálně uznalo Solidaritu jako partnera k vyjednávání o další situaci. V následujících měsících byly zahájeny rozhovory mezi vládou a opozicí "u kulatého stolu". Jejich výsledkem byl souhlas s existencí nezávislých odborů, s dílčími reformami v hospodářské oblasti a především s konáním voleb do nového parlamentu. **Ve volbách, které se konaly na začátku června 1989, mohli poprvé kandidovat rovněž nekomunističtí kandidáti.** V Senátu (v horní komoře parlamentu), kde nebyly možnosti volby nijak omezeny, získala Solidarita 99 křesel ze 100. V Sejmu dosáhla polovinu mandátů, což bylo v daných podmínkách maximum, neboť zbytek byl na základě předchozí dohody vyhrazen komunistické straně. Výsledky prvních částečně svobodných voleb v komunistickém bloku tak přinesly nečekaný **úspěch Solidarity**, který přinesl faktický konec komunistického vládnutí v Polsku. V září 1989 byla jmenována nová vláda v čele s prvním nekomunistickým předsedou vlády v poválečném období. Nový kabinet, v němž sice zasedli také ještě komunističtí ministři, vzápětí zahájil kroky k obnovení tržní ekonomiky. Na konci roku 1989 byl zrušen ústavní článek o vedoucí úloze komunistické strany, která se o měsíc později sama rozpustila.

V první polovině roku 1989 se začal hroutit rovněž komunistický režim v Maďarsku. Na rozdíl od Polska zde neexistovalo politicky organizované opoziční hnutí. Podněty ke změnám v Maďarsku vzešly zevnitř samotné komunistické strany. V důsledku

rostoucí kritiky byl na jaře roku 1988 zbaven vedoucí funkce János Kádár, který stál v čele země od porážky povstání v roce 1956. Brzy poté vytvořila skupina mladých opozičních komunistů nové hnutí *Fidesz (Mladí demokraté)* a později začaly legálně působit i další nezávislé politické strany. Od počátku roku 1989 byly přijímány dílčí reformy, které obnovovaly občanské svobody a politický pluralismus. Slabost komunistické vlády v Maďarsku se projevila i změnou postoje k událostem z roku 1956, které byly nově označovány za lidové povstání proti oligarchické moci. Byly rovněž zahájeny kroky k rehabilitaci tehdejších reformátorů. Představitelé komunistického vedení zároveň začali podle polského příkladu jednat se zástupci opozičních hnutí. Jednání v říjnu 1989 vyústila ve faktický zánik mocenského monopolu komunistické strany.

Symbolem konce éry „studené války“ se stal **pád Berlínské zdi v listopadu 1989**. Stále pokračující emigrace východních Němců na Západ ovlivnilo rozhodnutí kancléře SRN Helmuta Kohla zahájit jednání o znovusjednocení Německa. Po volbách, v nichž kandidovaly i západoněmecké strany (CDU, sociální demokracie aj.), uzavřely oba německé státy dohodu o vytvoření "měnové, hospodářské a společenské unie". Na jejím základě byla v létě 1990 zavedena západoněmecká marka, kterou mohli obyvatelé NDR směňovat za svou původní měnu v poměru 1:1. Posléze východoněmecký parlament schválil připojení k SRN a **na konci srpna 1990 zástupci obou zemí podepsali Smlouvu o sjednocení**. Opětovné sjednocení Německa však předpokládalo předchozí souhlas velmocí, které v druhé polovině 40. let stály u jeho rozdělení. Vůdčí státy západní Evropy se k možnému spojení NDR a SRN stavěly zpočátku velmi rezervovaně. Zvláště pro Francii v čele s prezidentem Mitterandem byla představa nového velkého Německa nepřijatelná. Jako podmínku pro souhlas s německým sjednocením si Francie stanovila větší zapojení se do evropské integrace a ve spolupráci s Francií její další prohloubení, které se mělo v dalším období projevit uzavřením Maastrichtské smlouvy. Vytvoření spojeného Německa mělo naopak od začátku podporu Spojených států, které také dovedly ostatní velmoci k jednání o konkrétních podmínkách německého sjednocení. Zhruba od začátku roku 1990 byly vedeny několikaměsíční rozhovory zvané "4+2", během nichž jednali ministři zahraničí šesti zemí - USA, SSSR, Francie, Velké Británie a obou německých republik.

12. září 1990 představitelé uvedených států uzavřeli v Moskvě dohodu o konečném uspořádání Německa. Na základě stejné smlouvy byl také ukončen čtyřmocenský status Berlína. Přes počáteční odpor s tímto řešením souhlasil také Sovětský svaz. Ke změně sovětského stanoviska přispělo finanční odškodnění ve výši 8 miliard dolarů a dalších dvou miliard bezúročných půjček, poskytnutých západoněmeckou stranou. SSSR rovněž souhlasil s účastí sjednoceného Německa v Severoatlantickém paktu. Bonn naproti tomu potvrdil neměnnost svých východních hranic, aby uklidnil sovětské a polské obavy. Obnovení německé jednoty si vyžádalo značné náklady a nepříznivě ovlivnilo ekonomickou situaci v Německu i v Evropě. Značné finanční závazky a rozhodnutí nezvyšovat daně vedlo ke zvyšování nárůstu deficitu státního rozpočtu. Spolková banka poté začala zvyšovat úrokové míry a v důsledku toho zpomalil hospodářský růst. Vzhledem k plnému zapojení marky do chystaného projektu evropské měny se německé problémy začaly projevovat také v dalších členských zemích Evropského měnového systému. Sjednocením Německa se ovšem ustavil největší státní útvar Evropy a to jak rozlohou a počtem obyvatel, tak rovněž silou jeho ekonomiky. Definitivní tečkou za érou bipolárního světa bylo **zrušení Varšavské smlouvy a následný rozpad SSSR (1991)**.

Pád komunistické moci přispěl také k zániku Jugoslávie. Po Titově smrti v roce 1980 se začaly znovu postupně vyjevovat odlišnosti mezi jednotlivými státy federace, jež

vyplývaly z rozdílného historického vývoje a různé úrovně ekonomické vyspělosti. K vyostření vnitřních konfliktů výrazně přispěla rovněž krize jugoslávské ekonomiky v 80. letech, kdy vinou rostoucího zadlužení a následným vydáváním nových peněz země dospěla k hyperinflaci. Za této situace se začaly šířit nacionalistické nálady, které předtím tlumila Titova autorita a poté pravidelné střídání prezidentů jednotlivých republik v čele federace. Tuto mocenskou rovnováhu na konci 80. let vychýlil srbský prezident Milošević, který prosazením změn ve federálním předsednictvu posílil pozice Srbska na úkor ostatních zemí. Faktické vyřazení federálního vládního systému vyvolalo odpor zvláště v Slovinsku a Chorvatsku, které se výrazněji než ostatní podílely na jugoslávském vývozu a také více přispívaly do federálního rozpočtu. Napětí vyústilo v otevřený konflikt na začátku 90. let. **V prvních měsících roku 1991 nejprve Slovinsko a poté Chorvatsko vyhlásilo nezávislost**, kterou uznaly i některé západoevropské státy. Odštěpení obou zemí vyvolalo útok federální armády, jejíž jádro tvořily srbské jednotky. Začaly tak jugoslávské války, které znamenaly návrat nacionalisticky motivovaného konfliktu. V případě Slovinska se jugoslávská centrální vláda po několika týdnech smířila s jeho osamostatněním. Přítomnost srbské menšiny v Chorvatsku měla za následek daleko krvavější boje a válka zde skončila v roce 1992, kdy byla potvrzena chorvatská samostatnost. Ještě dramatičtější **konflikt** se však odehrál **na území Bosny a Hercegoviny**, kde vedle Srbů a Chorvatů žilo také početné muslimské obyvatelstvo (Bosenští muslimové). Symbolem jugoslávských válek se stalo bosenské hlavní město Sarajevo, které se stalo dějištěm krvavých bojů. Konflikt v Bosně pomohl ukončit až diplomatické jednání za účasti západních mocností, které vedlo k uzavření mírové dohody v americkém Daytonu v roce 1995. Napětí na Balkáně pokračovalo však i v dalších letech, kdy jugoslávská vláda zvýšila tlak na albánské etnikum žijící v provincii **Kosovo**. S cílem zastavit pronásledování kosovských Albánců západní země zahájily letecký útok proti Bělehradu, které ukončilo také poslední jugoslávskou válku.

13.2 OBNOVA DEMOKRACIE A TRŽNÍ EKONOMIKY V ČSR A ČR

Na konci roku 1989 padl komunismus také v Československu. Po tvrdém zákroku policie vůči demonstrujícím studentům **17. listopadu 1989** začala vlna demonstrací a stávek, jež si stanovily jako hlavní cíl zrušení mocenského monopolu KSČ a demokratizaci společnosti. Dosavadní stranické vedení pod tlakem veřejnosti rezignovalo a ještě na konci roku 1989 byl po abdikaci G. Husáka novým prezidentem zvolen čelný představitel opoziční skupiny Charty 77 dramatik **Václav Havel**. Na jaře 1990 byly vypsány svobodné volby, jejichž vítězem se stalo v listopadu utvořené **Občanské fórum**. (na Slovensku Verejnost proti násilíu). Jedním z prvních úkolů obnovené demokracie byla ekonomická transformace. Československé hospodářství bylo přes řadu problémů v poněkud příznivějším stavu než ekonomiky některých dalších zemí východního bloku. Značné nedostatky naopak zejména v oblasti služeb a nabídky spotřebního zboží. Československo zaostávalo za vyspělými státy v nejprogresivnějších odvětvích. Zavedení tržní ekonomiky a integraci se Západem vyhlásila nová vláda v roce 1990 jako hlavní cíle, nutné pro obnovení ekonomické prosperity.

Návrhy ekonomické transformace začaly být projednávány už v prvních měsících roku 1990. Na jaře byly představeny **různé scénáře ekonomické reformy**, které se shodovaly v přesvědčení o nutnosti obnovení tržní ekonomiky. **Odlišovaly se především v otázce tempa cenové liberalizace a transformace vlastnických vztahů**. Výsledná podoba ekonomické reformy vznikla na základě návrhů expertů české vlády a Federálního ministerstva financí vedeného Václavem Klausem. Obě koncepce se nelišily v obecném směřování a konečných cílech. Odlišovaly se v otázce tempa cenové liberalizace a transformace vlastnických vztahů. Zatímco návrh expertů české vlády preferoval postupné

kroky, ministerstvo financí prosazovalo rychlejší tempo uvolnění cen i změn vlastnických vztahů nestandardní metodou kuponové privatizace. Zvolená strategie ekonomické transformace kombinovala obě pojetí, nicméně rozhodující vliv na její dopracování a realizaci zůstal v rukách federálního ministerstva financí. **Reforma byla zahájena 1. ledna 1991 dvěma zásadními opatřeními, kterými byly:**

- **liberalizace vnitřních cen**
- **zavedení vnitřní směnitelnosti koruny**

Jednorázové cenové uvolnění ukončilo předchozí období dotovaných cen a přerozdělování. Už v létě 1990 bylo rozhodnuto zrušit část dotací u spotřebního zboží, pozdější liberalizace se dotkla cen reprezentujících až 85 % maloobchodního obratu. **Cenová liberalizace se netýkala cen paliv a energie, ani cen v oblasti nájmu a bydlení.** Regulováno zůstalo nadále 10 % cen. Nutným předpokladem liberalizace vnitřních cen bylo současné zavedení vnitřní směnitelnosti koruny. Tímto opatřením, jehož cílem bylo uvolnění zahraničního obchodu, byla v Československu fakticky provedena **měnová reforma**. Neuskutečnila se ovšem tradičním způsobem (výměnou bankovek a znehodnocením úspor), ale naopak **růstem uvolněných cen a znehodnocením měny devalvací**. Současně byl zpomalen růst mezd a jen mírně měly vzrůst sociální příjmy obyvatel. Už v roce 1990 koruna prošla trojí devalvací, která vedla k jejímu znehodnocení vůči americkému dolaru až o 80 % v porovnání s obchodním kurzem z listopadu 1989. Uvedené změny doplňovala restriktivní rozpočtová politika, která také umožnila vytvoření nové ekonomické rovnováhy.

Předpokladem obnovení tržní ekonomiky byla změna vlastnických vztahů. Základním pilířem ekonomické transformace se stala **privatizace státních podniků** – tedy jejich převedení do soukromých rukou. V Československu patřila míra zestátnění ekonomiky k nejvyšším mezi postkomunistickými státy střední a východní Evropy. Blížila se téměř 100% a zahrnovala také oblast řemeslné výroby, obchodu i zemědělství. Jen 1, 2% pracovních sil a 2 % všeho registrovaného majetku se nacházelo v soukromém sektoru. V této situaci byla vlastnická transformace státních podniků značně obtížná a složitá. V ČSR a později po rozdělení federace v samostatných republikách byl ke konci roku 1994 dokončen **nejrozsáhlejší privatizační program v rámci transformujících se zemí**. Privatizace státních podniků proběhla v několika etapách. Nejprve byla uskutečněna prostřednictvím dražeb tzv. **malá privatizace**, která se týkala menších podniků či oddělených a samostatně dražených částí velkých státních závodů. Pravidla velké privatizace byla přijata počátkem roku 1991. Podle nich měla být privatizace každého podniku **založena na privatizačních projektech**. Ty mohly navrhnout privatizaci celé firmy nebo její rozčlenění do libovolného počtu menších privatizačních jednotek. Management státních podniků musel předložit tzv. základní privatizační projekt, jenž měl zpravidla zahrnovat celý majetek firmy. Pro každou privatizační jednotku měla být použita jedna z pěti povolených privatizačních metod.

- **transformace na akciovou společnost a další prodej akcií**
- **přímý prodej předem určenému vlastníkovi**
- **veřejná aukce**
- **veřejná soutěž**
- **bezáplatný převod obcím, institucím zdravotní a sociální péče či jiným veřejně prospěšným zařízením**

Velké podniky byly zčásti transformovány na akciové společnosti a v jejich případě byla zvolena nestandardní kupónová metoda. **Kupónová privatizace** proběhla ve dvou vlnách v letech 1992-1994 a její podstatou bylo rozdělení státního majetku mezi obyvatele prostřednictvím cenných papírů – investičních kuponů, jež umožňovaly jejich majitelům získat akcie privatizovaných podniků. Kupónová privatizace se uskutečnila ve dvou vlnách od roku 1991. V jednotlivých částech státu se privatizace odvíjela odlišným tempem. V České republice byla první vlna završena do konce roku 1992, na Slovensku k tomu došlo až později po rozdělení federace. **Novými vlastníky, jež vzešli z první vlny kupónové privatizace, byli DIKové (držitelé investičních kuponů) a privatizační fondy.** DIKem se stával každý československý občan starší 18 let, s trvalým bydlištěm na území republiky, jenž si mohl zaregistrovat jednu kupónovou knížku za nominální poplatek 1 000 Kč s „nominální“ hodnotou 1 000 bodů. Za ně pak mohli občané „nakupovat“ akcie jednotlivých privatizovaných podniků. Tato skupina nových vlastníků však byla menšinová a postupně se stále zmenšovala. Většinu z nich spíše zajímalo, jako co nejdříve a nejvýhodněji proměnit své akcie na hotové peníze. Do konce roku 1994 prodalo své akcie více než 2 milióny DIKů a další pokračování tohoto trendu zbrzdil jen prudký pokles kurzů na burze. **Převládající skupinou vlastníků se staly investiční privatizační fondy.** Postavení privatizačních fondů a jejich chování jako nových vlastníků však bylo často velmi rozporuplné. Právně nejednoznačné postavení investičních fondů komplikovalo funkčnost nově vzniklých vlastnických vztahů. Negativní důsledky vyplývající z nedůsledného právního vymezení pak diskreditovaly celý proces kupónové privatizace.

Další formou vlastnické transformace státního sektoru byly tzv. **restituce** – tedy **vrácení zestátněného majetku původním vlastníků po 25. únoru 1948.** Restituce se měly přitom vztahovat nejen na přímé vlastníky, ale i na jejich dědice (náhradní vlastníky). U velké části restitucí však původní majitel už chyběl a o majetek se ucházela řada náhradních vlastníků. Průběh restitucí komplikovalo i to, že původní majetek často doznal značných změn. Navíc docházelo k pokusům k prolomení časové hranice a množství restitučních požadavků tak vzrůstalo. Problematické byly restituce zvláště v zemědělství, kde byl od 50. let vytvořen rozsáhlý sektor zemědělských družstev. Navzdory některým očekáváním nedošlo v Československu k výraznějšímu rozštěpení družstev na samostatná soukromá hospodářství. Více než 4/5 výměry družstevní půdy bylo i nadále obhospodařováno družstvy.

Důsledkem ekonomické transformace byla rovněž změna struktury průmyslu a pokles průmyslové výroby v jednotlivých odvětvích. Po desítky let trvajícím období pracovní povinnosti se znovu objevila nezaměstnanost, která v roce 1991 dosáhla 6%. Míra nezaměstnanosti v Československu byla nižší ve srovnání se sousedními postkomunistickými státy i členskými zeměmi Evropského společenství, kde se průměrná míra nezaměstnanosti pohybovala kolem 10 %. Svou roli přitom hrál větší podíl kvalifikované pracovní síly, která byla schopna novým podmínkám a změnám na trhu práce. Spolu s uvedenými změnami byl budován také nový sociální systém, jehož součástí se stala i síť nově vytvářených úřadů práce. **Jedním ze základních kroků ekonomické transformace bylo přetvoření centrální emisní banky (Česká národní banka – ČNB) na nezávislou instituci,** která by byla plně zodpovědná za stabilitu měny. Současně měla být obnovena síť samostatných soukromých bank. Na počátku roku 1994 existovalo v České republice více než 50 bankovních domů, na celkové bilanční sumě se přitom 80 % podílelo pět největších bank.

Politický i ekonomický vývoj po listopadu 1989 významně ovlivnily **narůstající rozpory mezi Čechy a Slováky,** které vyvrcholily v roce 1992 rozhodnutím rozdělit dosud společný československý stát. V listopadu 1992 schválilo Federální shromáždění návrh

zákona o způsobu zániku Československé federativní republiky. **Společný stát zanikl k 31. 12. 1992.** Na základě zákona o oddělení měny a na jeho základě proběhla v únoru 1993 měnová odluka. Vznikly dvě nové měny – česká a slovenská koruna. Jejich vzájemný kurz byl zpočátku 1:1, později se vychýlil ve prospěch české koruny. **Mezi Českou a Slovenskou republikou zůstala zachována celní unie.**

Konec komunistické vlády v ČSR vedl ke změně zahraničně-politické orientace. V roce 1989 představoval zahraniční obchod s bývalými socialistickými zeměmi 60% celkového obrátu, v roce 1993 to bylo už jen 20 %. Český zahraniční obchod byl orientován především na země Evropské unie, jejichž podíl vzrostl v roce 1997 na 60%. Hlavním obchodním partnerem ČR se stalo s velkým náskokem Německo.

13.3 VÝVOJ EVROPSKÉ INTEGRACE OD 90. LET

Na přelomu 80. a 90. let bylo pak v debatách o dalším směřování ES rozhodnuto dospět k hospodářské a měnové unii, již měla provázet i politická integrace všech 12 členských států. Výsledkem rokování byla **Maastrichtská smlouva o Evropské unii z roku 1992**, která byla ratifikována ve všech členských zemích do konce roku 1993. Jejími hlavními body byly:

- **dohoda o vytvoření měnové unie a zavedení společné evropské měny nejpozději do konce roku 1999**
- **přiznání práva na připojení k unii východoevropským zemím**
- **zakotvení společné sociální politiky v Sociální chartě, jež musely schválit vlády jednotlivých zemí**
- **posílení pravomoci Evropského parlamentu a rozšíření pole působnosti pro hlasování v Radě ministrů**

Euro jako společná evropská měna bylo zavedeno v roce 1999. Zařazení do tzv. eurozóny předpokládalo připojení se k tzv. paktu rozvoje a stability, jež znamenalo souhlas s dodržováním rozpočtové kázně. Státy usilující o zavedení eura se tak zavázaly, že výše jejich státního dluhu nepřekročí hranici 60 % HDP a jejich roční deficity státního rozpočtu zůstanou nižší než 3 %. **Své národní měny eurem nahradilo celkem 18 členských států unie.** Z oběhu zmizel např. francouzský frank, německá marka či italská lira. Kromě nich bylo euro zavedeno v dalších šesti státech, které nejsou členy EU (jde o Vatikán, San Marino, Andorra, Monako, Černá Hora a Kosovo). **Členství v eurozóně naopak z členských států odmítly Velká Británie a Dánsko**, které si po referendech ve svých zemích vyjednaly trvalou výjimku pro zavedení společné měny (tzv. opt-out). Mimo eurozónu stojí také Švédsko. Euro zatím nebylo zavedeno ani v České republice, kde se však na rozdíl od uvedených zemí předpokládá pozdější zapojení se do systému jednotné měny. Vytvoření eurozóny není rovněž vnímáno jednoznačně pozitivně. Reálné fungování společné měny naráželo na rozdílnou ekonomickou úroveň jednotlivých členských států. Nutnost podřídit se měnové politice nově vytvořené Evropské centrální banky neumožňovalo v době krize stimulovat domácí ekonomiku a její exportní potenciál snižováním úrokových měr či devalvací. Navíc řada států nedodržovala rozpočtová pravidla ujednaná v rámci paktu rozvoje a stability a také schodky státních rozpočtů velkých států jako Německo či Francie přesáhly hranici 3 %. Zavedení eura však zároveň vytváří předpoklady k další hospodářské integraci Evropy. Snahy o splnění požadavků stanovených jako podmínky k přijetí eura současně pomáhaly zavádění důležitých reformních opatření.

Devadesátá léta zahájily novou éru evropské integrace. V roce 1995 byly do EU přijaty Rakousko, Finsko a Švédsko. Norové opět členství v unii odmítli v referendu. V dalším období se EU začala postupně otevírat také zemím střední a východní Evropy. **První země bývalého východního bloku včetně České Republiky vstoupily do EU v roce 2004.** O tři roky později byly do unie přijaty Rumunsko a Bulharsko, v roce 2013 je následovalo Chorvatsko. Počet členských zemí EU se tak zvýšil na 28. Podoba EU a další směřování evropské integrace zůstává předmětem diskuzí, v nichž se projevují často rozdílné představy o další budoucnosti Evropy.

DÍLČÍ SHRNUÍ:

- **Rozpad komunistického systému ve východní Evropě umožnily změny sovětského vedení. Od poloviny 80. let SSSR rezignoval na imperiální kontrolu ostatních komunistických států, jejichž vlády tak ztratily základní oporu své moci.**
- **Nepříznivý ekonomický vývoj, rostoucí nespokojenost obyvatelstva i změny mezinárodní situace vedly na konci 80. let k faktickému rozpadu socialistického bloku a zániku komunistických režimů v evropských zemích, které byly jeho součástí.**
- **V Československu byl impulsem ke změně režimu policejní zákrok proti studentské demonstraci 17. listopadu 1989. Po následné vlně stávek a demonstrací vedení KSČ rezignovalo, novým prezidentem byl na konci roku 1989 zvolen Václav Havel a v červnu 1990 se konaly svobodné volby.**
- **Jedním z hlavních cílů nové československé vlády bylo obnovení tržní ekonomiky. Transformace ekonomiky byla zahájena na začátku roku 1991 liberalizací cen a současně provedenou devalvací koruny.**
- **Základním pilířem ekonomické transformace se stala privatizace státních podniků. Velké podniky byly zčásti transformovány na akciové společnosti a v jejich případě byla zvolena metoda kuponové privatizace.**
- **V roce 1992 sílící rozpory mezi Čechy a Slováky vyústily v rozpad federace a vytvoření samostatné České a Slovenské republiky na začátku následujícího roku.**
- **Na začátku 90. let pokročila znovu také evropská integrace. Na základě Maastrichtské smlouvy bylo rozhodnuto přijmout společnou měnu a posílit pravomoci evropských institucí.**
- **Do Evropské unie, která vznikla na základě Maastrichtské smlouvy v roce 1993, byly později přijaty další země. EU se rovněž otevřela zemím bývalého východního bloku. První postkomunistické státy se do evropské integrace zapojily až na začátku 21. století.**

ZÁVĚR

Dramatický vývoj dvacátého století poznamenal proměny evropského a československého hospodářství. Evropa zároveň zásadním způsobem utvářela podobu světové ekonomiky. Právě v Evropě se poprvé rozvinula tržní ekonomika a právě zde začala také proces industrializace. V Evropě se ovšem také zrodily totalitní režimy a na evropském území vypukly obě světové války - v obou případech jako původně evropské konflikty. Tato rozporuplnost ovlivnila také vývoj evropské a československé ekonomiky.

Předchozí stránky ukázala, jak se utvářelo moderní evropské hospodářství po nástupu průmyslové revoluce a jak se měnilo v podmínkách dvacátého století. Už první světová válka oslabilo pozici evropské ekonomiky i mocenskou pozici samotné Evropy. Výsledky konfliktu přinesly konec několika starých monarchií. Po rozpadu Rakouska-Uherska tak mohlo vzniknout rovněž Československo. Válka také přispěla k svržení carské moci v Rusku a následné bolševické revoluci, která ustavila první komunistický stát. Evropu v meziválečném období zasáhly důsledky velké hospodářské krize, jež snížila důvěru v systém tržní ekonomiky a demokracii. Krize také umožnila nástup nacistického režimu v Německu, který rozpoutal novou světovou válku. Důsledky dalšího globálního konfliktu znovu zasáhly Evropu a její hospodářství. Zkušenost krize a války vedla ve většině evropských zemí k přehodnocení dosavadní hospodářské politiky a zavedení sociálního státu. Poválečný vývoj Československa charakterizoval mocenský vzestup komunistické strany a rostoucí vliv Sovětského svazu. Posléze byl i zde nastolen komunistický režim a Československo se tak stalo součástí východního bloku. V zemi bylo zavedeno centrálně plánované hospodářství podle sovětského vzoru. V západní Evropě byl zatím úspěšně zahájen proces evropské integrace. Po pádu komunistického režimu se do sjednocené Evropy mohla začlenit také Česká republika. Budoucnost Evropské unie je sice předmětem diskuzí, ale její další směřování zkušenosti z rozporuplného dvacátého století a poučení z nich získané.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- [1] ALY, G. *Hitlerův národní stát. Loupení, rasová válka a nacionální socialismus*. Praha: Argo, 2007, 356 s. ISBN 978-80-7203-918-0.
- [2] BROSZAT, M. *Uchopení moci. Vzestup NSDAP a zničení výmarské republiky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002, 247 s. ISBN 80-7106-276-6.
- [3] CAMERON, R. *Stručné ekonomické dějiny světa*. Praha: Victoria Publishing, 1996, 457 s. ISBN 80-85865-21-1.
- [4] *Československé dějiny v datech*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1986. 714 s. Bez ISBN.
- [5] *Dějiny 20. století. Encyklopedie politického, ekonomického a kulturního dění*. Praha: Mladá fronta, 1994, 224 s. ISBN 80-204-0403-1.
- [6] DEJMEK, J.-LOUŽEK, M. /ed./ *Marshallův plán. Šedesát let poté*. Praha: CEP, 2007, 187 s. ISBN 978-80-86547-72-5.
- [7] FALTUS, J., PRŮCHA, V. *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století*. Praha: VŠE, 1996, 143 s. ISBN 80-7079-931-5.
- [8] FERGUSON, N. *Vzestup peněz*. Praha: Argo, 2011, 324 s. ISBN 978-80-257-0337-3.
- [9] GERŠLOVÁ, J. *Kapitoly z dějin podnikání v Československu, II. období po roce 1945*. Karviná: OPF SU, 1995, 70 s. ISBN 80-85879-06-9.
- [10] HOBSBAWN, E. *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914-1991*. Praha: Argo, 1998, 620 s. ISBN 80-7203-185-6.
- [11] HROCH, M. a kol. *Encyklopedie dějin novověku 1492-1815*. Praha: Libri, 2005, 415 s. ISBN 80-7277-246-5.
- [12] JAKUBEC, I. *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*. Praha: Oeconomia, 2008, 289 s. ISBN 978-80-245-1450-5.
- [13] JECH, K. *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, 2008, 331 s. ISBN 978-80-7021-902.
- [14] JUNDT, T. *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*. Praha: Slovart, 2007, 986 s. ISBN 978-80-7391-025-9.
- [15] KALINOVÁ, L. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Praha: Academia, 2007, 363 s.. ISBN 978-80-200-1536-5.
- [16] KÁRNÍK, Z. - MĚCHÝŘ, J. /ed./ *K novověkým sociálním dějinám českých zemí IV. Zvraty a převraty 1939-1992*. Praha: Karolinum, 2001, 182 s. ISBN 80-246-0198-2.
- [17] KENNEDY, P. *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500-2000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996, 806 s. ISBN 80-7106-173-5.

- [18] KRPEC, O.-HODULÁK, V. *Evropa ve světové ekonomice. Historická perspektiva*. Brno: Masarykova univerzita 2012, 414 s. ISBN 978-80-210-61460.
- [19] KUBŮ, E., PÁTEK, J. a kol. *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*. Praha: Karolinum, 2000, 493 s. ISBN 80-7184-716-X.
- [20] KUKLÍK, J. *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci - státní zásahy do vlastnických a majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*. Praha: Auditorium 2010, 444 s. ISBN 978-80-87284-12-4.
- [21] LACINA, V. *Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929)*. Praha, 2000, 254 s. ISBN 80-7286-000-3.
- [22] LOUŽEK, M.-TAJOVSKÝ, L. *Velká deprese. Sborník textů*. Praha: CEP, 2004, 110 s. ISBN 80-86547-38-8.
- [23] MAJEROVÁ, I.-LEBIEDZIK, M. - NEZVAL, P. *Světová ekonomika*. Brno: Computer Press, 2007, . ISBN 978-80-251-1498-8.
- [24] MORAVCOVÁ, D. *Výmarská republika. Problémy demokracie v Německu 1918-1932*. Praha: Karolinum, 2006, 280 s. ISBN 80-246-1176-7.
- [25] NENIČKA, L. *Dějiny evropské civilizace*. Karviná: SU Opava, OPF Karviná, 2010, 170 s. ISBN 978-80-7248-525-3.
- [26] PETRŮV, H. *Zákonné bezpráví. Židé v protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Auditorium, 2011, 262 s. ISBN 978-80-87284-19-3.
- [27] PRŮCHA, V. a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: 1. díl. období 1918-1945*. Brno: Doplněk, 2004, 558 s. ISBN 80-7239-147-X.
- [28] PRŮCHA, V. a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: 2. díl. Období 1945-1992*. Brno: Doplněk, 2009, 1002 s. ISBN 978-80-7239-228-5.
- [29] RÁKOSNÍK-NOHA . *Kapitalismus na kolenou*. Praha: Auditorium, 2012, 332 s. ISBN 978-80-87284-29-2
- [30] RÁKOSNÍK, J. *Odvrácená tvář meziválečné prosperity*. Praha: Karolinum 2008, 475 s. ISBN 978-80-246-1429-8.
- [31] SEKANINA, M. *Lexikon našich hospodářských dějin*. Praha: Libri, 2003, 492 s. ISBN 80-7277-178-7.
- [32] SEKANINA, M.; GERŠLOVÁ, J. *Zrození nové doby. Stručné hospodářské dějiny českých zemí (od poloviny 19. století do konce 80. let 20. století)*. Ostrava-Valašské Meziříčí: VŠB Technická univerzita, 1999, 156 s. ISBN 80-7078-729-5.
- [33] SMILEY, G. *Nový pohled na velkou hospodářskou krizi. Přehodnocení jejích příčin a následků*. Praha: Wolters Kluwer ČR a Liberální institut, 2009, 192 s. ISBN 978-80-7357-489-5.

- [34] STEINER, J., GERŠLOVÁ, J. *Kapitoly z dějin podnikání v Československu, I. období do roku 1938*. 1. vydání. Karviná: OPF SU, 1995, 150 s. ISBN 80-85879-80-8.
- [35] STEINER, J., KROL, J. *Kapitoly z hospodářských a sociálních dějin Československa 1918-1989*. Karviná: OPF SU, 1997, 214 s. ISBN 80-85879-80-8.
- [36] STELLNER, F. *Hospodářské dějiny (16.-20. století)*. Praha: Oeconomica, 2006, 139 s. ISBN 80-245-1141-X.
- [37] ŽÍDEK, L. *Dějiny světového hospodářství*. 2. vydání. Plzeň: Aleš Čeněk, 2009, 397 s. ISBN 978-80-7380-184-7.

Název: **Dějiny československého a evropského hospodářství**

Autor: **Mgr. Lubomír Nenička, Ph.D.**

Vydavatel: Slezská univerzita v Opavě
Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné

Určeno: studentům SU OPF Karviná

Počet stran: 109

Vydání: on-line

ISBN: **978-80-7510-013-9**

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou.